

Güney Sibirya Türkçesinde Adlar ve Sıfatlar

Prof. Dr. Lars JOHANSON*

Çev. Arş. Gör. Sema ASLAN**

Karl Heinrich Menges'in (1908-1999) anısına

Özet :Bu çalışmada, Türkçede sözcük türlerinin sınıflandırılmasından ve özellikle ad ve sıfat türü arasındaki ayırmadan bahsedilecektir. Ad ve sıfat sözcük türleri ile ilgili anlambilimsel ve edibilimsel yaklaşımlar, prototip teorisi kapsamında ortaya konulan görüşler tartışılacak; adların ve sıfatların özelliklerinden hareketle, bu sözcük türleri arasındaki tipolojik ve anlamsal farklılıklar belirlenecektir. Çalışmanın amacı, adlar sıfatlar gibi kullanılamasa da, sıfatların belirtisiz adlaşma aşamalarından geçerek ad gibi kullanılacağını ortaya koymaktır. Çalışmada, tarihi ve modern Türk şivelerinden dil malzemeleri kullanılmakla beraber, örnekler özellikle Güney Sibirya Türkçesinden seçilecektir.

Anahtar kelimeler: Sıfat, ad, sözcük türü, farklılık, adlaşma

Giriş

Türkçenin Güney Sibirya'da konuşulan varyantları Altayca, Hakasça, Şorca, Tuvaca ve Tofaca standart dillerinden oluşmaktadır. Dilbilimsel açıdan ayrı bir önemi olan bu varyantlar, geleneksel genetik sınıflandırmaya göre Türkçenin homojen bir alt grubundan olmasalar da pek çok ortak özelliğe sahiptirler. Moğolcadan uyarlanmış ya da aslen Samoyetçe ve Yeniseyce konuşan grupların dillerinden karışmış ilişkiye bağlı özelliklerin yanı sıra, 8. yy.dan itibaren bilinen Eski Doğu Türkçesi metinlerinde belgelenebilen sayısız eski özelliği de korumuşlardır.

---

* Johannes-Gutenberg Üniversitesi, Mainz / ALMANYA
johanson@mail.uni-mainz.de

** Başkent Üniversitesi Fen Edeb.Fak. / ANKARA
aslans@baskent.edu.tr

Son yıllarda, Güney Sibirya'daki Türkçe varyantlara gösterilen ilgide artış görülmüştür. Bu muhteşem dilbilimsel alana benim canlı ilgim, müteveffa Karl Heinrich Menges tarafından, 1968'de Uppsala'da misafir profesör olduğu sıralarda uyandırılmıştır. O tarihten bu yana, kendi araştırmalarımda ve derslerimde düzenli olarak Güney Sibirya Türkçesiyle ilgilendim. Genel ve karşılaştırmalı Türkolojideki ilk hocamın değerli hatırasına adadığım bu makalede, 'ad' ve 'sıfat' sözcük türleri arasındaki ilişkiyi göstermek için, Güney Sibirya standart dillerinden malzemeler kullanacağım.

Türk dillerinde morfosentaktik bakımdan tanımlanabilen farklı sözcük türlerinin bulunup bulunmadığı sıkça sorgulanmıştır. Benim kendi görüşüm, Türk dillerinde çeşitli yapısal gerçeklerin, adların ve sıfatların türdeşliğini gösterdiği yönündedir. Bu çalışmadaki temel amacım, adlar sıfatlar gibi kullanılamasa da, sıfatların belirtisiz [markerless] adlaşma aşamalarından geçmek suretiyle, ad olarak kullanılabilceğini göstermektir. Güney Sibirya'daki durum, bu ince ama önemli ayrıma tipik ve açık örnekler sağlar.

Bu makalenin amacı yeni veriler sunmak değil, daha önceden elde edilen verileri düzenlemektir. Verilen örnekler, herhangi bir bütünlük iddiası olmayan, basit örneklerdir.

1. 'Ad ve 'sıfat' ayrımı yönündeki görüşler

Gramercilerin ve diğer dil bilimcilerin Türk dillerinde 'ad' ve 'sıfat' ayrımı yönündeki görüşleri çok çeşitlilik gösterir.

1.1. Geleneksel görüşler

Türk dillerinin geleneksel gramerleri, sözcükleri İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça gibi dillerdeki çeviri eşdeğerlerinin anlamına göre 'sıfat' olarak tanımlama eğilimi gösterirler. Böylece Türkçede sıfatlar, diğer dillerdeki sıfatların Türkçeye aktarılmasında kullanılan sözcükler olarak tanımlanırlar. Bu uygulama her zaman yanlış sonuca götürmez, çünkü sıfatlar diller arasında belirli anlamsal ve sözdizimsel benzerlikler gösterirler. Ancak bu, iç gramatikal kriterlere dayanan 'sıfat' sözcük türünün kurulmasını sağlamaz.

1.2. Farklılığın reddedilmesi

Diğer bir yaygın görüş, Türkçede adların ve sıfatların ayırt edilemeyeceğidir. İddia, yalnızca *füller* ve *fiil olmayanların* bulunduğu, bunlardan ikincisinin ad soylular [nomina, substantive vb.] olarak adlandırılan bir üst sınıfı oluşturduğudur. Kimi ad soylular anlam ve işlevce 'sıfat gibi' olabilirler. Bunlar, Rusça ya da diğer Avrupa dillerindeki sıfatlar için tipik olan kavramsal te-

melleri ve gramatikal değerleri de gösterebilirler. Fakat bunun, ilgili dilde ‘sıfat’ diye ayrı bir sözcük türünün kurulması için yeterli bir temel oluşturduğu düşünülmez.

Eski Doğu Türkçesi ve Modern Güney Sibiry Türkçesini de kapsayan çoğu Türk dili araştırmaları, Kaare Grönbech’in Türkçede ‘ad’ ve ‘sıfat’ ayrımını radikal bir şekilde reddetmesinden oldukça etkilenmiştir (1936: 2, 24, 26-27). Grönbech, tartışılan ayrımı gerektirecek biçimsel, sözdizimsel ya da anlamsal hiçbir farklılık tanımaz. Türkçe ad soyluların, aynı zamanda hem adlar hem de sıfatlar olduğu iddia edilir. Sıfat olarak gösterilen sözcükler sıkça ad sı özellikler gösterdiklerinden diğer ad soylulardan ayrılmazlar. Grönbech’in, Türkçe’de ad ve sıfat ayrımının bulunmadığı yönündeki iddiasının nedeni, aşağıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, adların ve sıfatların kavramsal olarak ayırt edilmesindeki yetersizliktir:

Bunun nedeni, kavramsal olarak da adlar ve sıfatlar arasında ayrım yapılamamasıdır. Adlar bir varlığı veya eşyayı değil, ne ad ne de sıfat olarak kesinleştirilmemiş belirsiz bir çerçevede kavramları gösterirler; bu da, aynı şeyin bir eşyayı mı yoksa niteliği mi oluşturduğu vurgulanmadan kavramdan söz edilmesi anlamına gelir (1936: 2).

Türk dil mantığına göre bir ve aynı olarak görülen şeyi, biz bazen şu, bazen öteki bakış açısından inceliyoruz /.../ Bütün diyalektlerde bizim sadece ad olarak algılayabileceğimiz ‘sıfatlara’ rastlanabilir. Bir kelimenin hangi gruba dahil olduğu konusunda sık sık çaresiz kalmaktayız (1936:24).

Bazı Türkologlara göre, modern diller Türkçe dışı etkiler altında sıfat kelime türünü geliştirmektedir. Nitekim Nikolay A. Baskakov, son yıllara kadar zarflardan ve adlardan çok az ayrıldığını düşündüğü sıfatların Modern Altayca gibi dillerde, konuşmanın bağımsız bir parçası olarak gelişme eğilimi gösterdiğini iddia eder (1958: 60).

Türkçe sıfatların ad, adların da sıfat olarak serbestçe kullanıldığı sık sık ileri sürülmüştür. Bu görüşe Türkçe gramerlerde sıkça rastlanır. Bkz. Robert Godel (1945: 45). “Sıfattan ada veya addan sıfata geçiş çok serbesttir; aynı durum türemiş sözcükler için de geçerlidir”. Ancak yapısalcı Lloyd B. Swift gramerinde, okuyucuyu sözü edilen bu sözde yanlışlıktan kurtarmak ister: “Türkçe’de belirli bir sözcüğü bir kez sıfat olarak tanımlayan bir kişi, bu sözcüğün ad işleviyle de kullanıldığını gördüğünde, yanlışlıktan neredeyse emin olur ve ‘sıfatlar ad işlevi görüyorlar’ diye mırıldanmaya başlar.” Swift ‘ad’ ve ‘sıfat’ terimlerini reddeder, çünkü bunlar “genel olarak ne biçimsel

türü ne de işlevsel türü tarif eder; gerçekte ‘konuşmanın bir parçası’ olarak ifade edilen bir çeşit melez türü tarif eder” (1963:3). O, birbirinin yerine geçen farklı sözdizimsel türlere ad soylu demeyi tercih eder, ör. sözdizimsel ‘ad soylular’ ve ‘sıfatsılar’ (1963:188). Türkçe sıfatlar üzerine tartışmalar için bkz. Johanson 1990:187-192.

1.3. Anlamsal ve edimbilimsel yaklaşımlar

Bazı gramerciler adları ve sıfatları yalnızca anlamsal esaslara göre ayırt ederler. Onlar herhangi bir sözcüğün bir nesneyi karşılması durumunda ad, durağan bir niteliği belirtmesi halindeyse sıfat olduğunu söylerler (Isxakov & Pal’mbax 1961:178).

Bazı Türkologların iddialarına göre, ad ve sıfat arasındaki ayırım edimbilime [pragmatik] bırakılmalıdır. Marcel Erdal’a göre, “Eski Türkçede ve diğer tipik Türk dillerinde” ikisi arasında net bir sınırlama mümkün görünmemektedir. Daha ziyade, ara basamaklar ve belirsizliklere sahip aşamalı bir durum söz konusudur. “Sorun, belirli bir sözcüğün yalnız ad veya yalnız sıfat olarak kullanımlara dahil edilebilir olması değil, bilakis, metnin ikisi arasında seçim için bir ip ucu vermediği durumlarda alıcının ya da okuyucunun sözcüğü nasıl anladığıdır” (1991: 132, dipnot 187). Sözcük türlerini söylemedimbilim esaslarına göre tanımlayan kaynaklarla karşılaştırınız. Örneğin Hopper & Thompson 1984 ve Thompson 1989.

1.4. Prototipik adlar ve sıfatlar

Türkçede birçok ad soylunun ‘ad’ ve ‘sıfat’ sözcük türlerinde düzenli olarak yer almadığı, ama her ikisinin de özelliklerini gösterdiği düşüncesi, bazı dilbilimcileri problemi *prototip teorisi* çerçevesinde ele almaya yöneltmektedir. Böylelikle Türkçede sıfatların ayrı bir sözcük türünü oluşturmadığı; tersine ad soyluların, geniş ve gerçekte belirsiz bir ara parçaya izin veren *prototipik* ad ve *prototipik* sıfatların bir devamını oluşturduğu ileri sürülmüştür (Braun & Haig 2000: 91).

Bu, adları ve sıfatları ayırt edebilmek için iyi bir çıkış noktasıdır. Ben daha önceki bir çalışmamda, bu dil öğelerinin sistemli bir şekilde ortaya çıkarılması için tek ihtimalin ad soyluları belirli sözdizimsel işlevlere yakışıp yakışmamalarına göre sınıflandırmak olduğunu iddia etmiştim (Johanson 1990: 190). “Ad” terimi, öncelikle ad öbeklerinin baş ögesi [head] gibi, belirli sözdizimsel boşluklarda tipik biçimde oluşan sözcükler için ve “sıfat” da, tipik olarak niteleyici [modifier] boşluklarında oluşanlar için kullanılabilir.

lır. Böylelikle alt türler, bu temel sözdizimsel işlevlerdeki tipik ve tipik olmayan oluşumlar temelinde kurulabilir.

1.5. Günümüzdeki yaklaşım

Bu çalışmada başvurulan yaklaşım yine de prototip teorisi anlayışından farklıdır. Sözcük türlerine dahil olma kriterleri Rusça ve İngilizce gibi diller için geçerli olanlardan kısmen farklı olsa da, benim kendi görüşüm her zaman Türkçede ad ve sıfatların birbirinden ayırt edilebileceği yönünde olmuştur. Ad ve sıfatlar bazı ortak kriterlere uyarlar ve hatta aralarındaki sınırların belirsiz olduğu durumlar da olabilir, ancak birçok sözcüğün bu iki türden birine ait olduğu belirlenebilir. Aşağıdaki tipolojik tartışma büyük oranda R. M. W. Dixon'un çalışmasına dayanmaktadır (1977, 1982, 2001).

2. Anlamsal özellikler

2.1. Adların anlamsal özellikleri

Farklı anlambilimsel özellikler açısından adlar, varlıkları, yani birini ya da bir şeyi göstermek için kullanılan sözcüklerdir. Bu tür kelimeler *ne?* ve *kim?* sorularını cevaplarlar. Örneğin Altayca, Hakasça, Şorca *kem*, Tuvaca *gım* "kim", Altayca *ne(me)*, Hakasça *nime*, Şorca *no*., Tuvaca *çü* "ne".

Diller arasında, belirli unsurları gösteren sözcükler, örneğin insanları, vücut organlarını, bitkileri, hayvanları, gök yüzüyle ve çevreyle ilgili varlıkları, eşyaları karşılayanlar, tipik olarak ad türüyle ilişkilendirilirler. Sözcük türleriyle ilgili tartışmamız açısından, canlıları, vücut organlarını, fiziksel objeleri, doğal olguları karşılayan Güney Sibirya Türkçesi sözcüklerini ad farz etmek akla uygundur. Bunların morfosentaktik özellikleri, anlamsal görünüşleri pek tipik olmayan sözcüklerin türlerine karar vermemize yardımcı olabilir.

Güney Sibirya Türkçesinde canlıları karşılayan sözcük örnekleri: Hakasça *kizi*, Altayca, Tuvaca *kiji* 'kişi'; Altayca *bala*, Hakasça, Şorca *pala* 'çocuk'; Altayca, Şorca, Tuvaca *qıs*, Hakasça *xıs* 'kız'; Altayca, Hakasça, Şorca *at* 'at', Tuvaca, Tofaca *a't* 'at'; Altayca, Tuvaca, Tofaca *balıq*, Şorca *palıq*, Hakasça *palıx* 'balık'; Altayca *tülkü*, Hakasça, Şorca *tülgü*, Tuvaca *dilgi* 'tilki'; Altayca *qoyon*, Hakasça, Şorca *qozan*, Tuvaca *qodan* 'tavşan'; Altayca, Şorca, Tuvaca, Tofaca *qu*., Hakasça *xu*: 'kuğu'; Altayca *uy*, Hakasça *inek*, Şorca *nek*, Tuvaca *inek* 'inek'; Altayca, Şorca, Tuvaca *quş*, Hakasça *xus* 'kuş'.

Vücut organlarını karşılayan sözcük örnekleri: Altayca, Tuvaca *baş*, Şorca *paş*, Hakasça *pas* ‘baş’; Altayca *yürek*, Hakasça, Şorca, Tuvaca *çürek* ‘yürek’; Altayca, Hakasça, Şorca, Tuvaca *sö:k* ‘kemik’; Altayca, Şorca *qol*, Hakasça, Tuvaca *xol* ‘el, kol’; Altayca, Hakasça, Şorca *sayal* ‘sakal’.

Fiziki nesnelere ve doğal olguları karşılayan sözcük örnekleri: Altayca *tu:*, Hakasça, Şorca *taγ*, Tuvaca *day* ‘dağ’; Altayca, Şorca *ayaş*, Hakasça *ayas*, Tuvaca *ıyaş* ‘ağaç’; Altayca, Şorca, Tofaca *taş*, Tuvaca *daş* ‘taş’; Altayca, Hakasça *sap*, Tuvaca, Tofaca *sı:p* ‘sap’; Altayca, Hakasça, Şorca *köl*, Tuvaca *xöl* ‘göl’; Altayca *yer*, Şorca, Hakasça *çir*, Tuvaca *çer* ‘yer’; Altayca *toş*, Tuvaca *doş*, Hakasça *pus*, Şorca *mus* ‘buz’; Altayca *yımırta*, Hakasça *numurxa*, Şorca *nıburta*, Tuvaca *çu:rya* ‘yumurta’; Altayca, Şorca *qar*, Hakasça, Tuvaca *xar* ‘kar’; Altayca, Tuvaca *bulut*, Hakasça, Şorca *pulut* ‘bulut’; Altayca, Hakasça *tura*, Tuvaca *bajıñ*, Tofaca *öγ* ‘ev’; Altayca *yol*, Şorca *çol*, Tuvaca, Tofaca *oruq* ‘yol’; Altayca *keme*, Hakasça *kime*, Şorca *kebe*, Tuvaca *xeme* ‘kayık’; Altayca, Hakasça *altın*, Tuvaca *a’ldın* ‘altın’; Altayca *kümüş*, Hakasça *kümüş*, Tuvaca *möngün* ‘gümüş’; Altayca *su:*, Hakasça, Tuvaca *suy* ‘su’, Altayca, Hakasça, Tuvaca *süt* ‘süt’; Altayca, Hakasça *kün*, Tuvaca *xiin* ‘güneş’; Altayca *temir*, Hakasça *timir*, Şorca *tebir* ‘demir’; Altayca *malta*, Hakasça *paltı*, Tuvaca *baldı*, Tofaca *süye* ‘balta’, Altayca *salqın*, Hakasça *çil*, Tuvaca *xat* ‘rüzgar’, Altayca, Hakasça, Tuvaca *añ* ‘vahşi hayvan’.

2.2. Sıfatların anlamsal özellikleri

Sıfatlar her şeyden önce, insanların veya eşyaların nasıl olduğunu göstererek, varlıkların özelliklerini betimlerler. Sıfat türü için kriter olabilecek anlamsal bir test *nasıl, ne çeşit*, Altayca *qandıy*, Hakasça *xayday*, Şorca *qaydıy*, Tuvaca, Tofaca *qandıy* gibi sorularla sağlanır. Bu soru sözcükleri, istenilen bilgilerin bir sıfatla ifade edilen cevaplarını ortaya çıkarır. Eğer beklenen cevap bir adsa, bunlar uygun değildir.

Diller arasında belirli anlamsal kategorilerin sözcükleri, sıfat türüyle yakından bağlantılıdır. Bizim sözcük türleriyle ilgili tartışmamız, Güney Sibirya Türkçesinde bu tür anlamsal kategorilere dahil olan sözcüklerin sıfat olduğu varsayımından başlar. Bunların morfosentaktik özellikleri, anlamsal görünüşleri pek tipik olmayan kelimelerin türlerine karar vermemize yardımcı olabilir.

Sıfatlarla tipik olarak ilişkili olan çekirdek anlamsal kategoriler boyut (‘büyük’, ‘küçük’, ‘uzun’, ‘yüksek’, ‘geniş’, ‘derin’ vb.), yaş (‘yeni’, ‘genç’,

‘yaşlı’ vb.), değer (‘iyi’, ‘kötü’ vb.) ve renk (‘siyah’, ‘beyaz’, ‘kırmızı’ vb.) ifadelerini kapsar.

Çekirdek anlambilimsel kategorileri temsil eden bazı sözcük örnekleri: Altayca *yi:t*, Hakasça *çi:t*, Tofaca *ni:t*, Tuvaca *anıyaq* ‘genç’; Altayca *yanı*, Hakasça, Şorca *na:*, Tuvaca *ça:* ‘yeni’; Altayca *sarı*, Hakasça, Şorca, Tuvaca *sarıy* ‘sarı’, Altayca, Şorca, Tuvaca *qızıl*, Hakasça *xızıl* ‘kırmızı’; Altayca *d'a:n*, Hakasça, Şorca, Tuvaca *uluy* ‘büyük’; Altayca *d'aqısı*, Şorca *çaqısı*, Hakasça *çaxsı*, Tuvaca *eki* ‘iyi’; Altayca, Şorca, Tuvaca *so:q*, Hakasça *so:x* ‘soğuk’, Altayca, Hakasça, Tuvaca *tar* ‘dar’; Altayca, Şorca, Tuvaca, Tofaca *semis*, Hakasça *simıs* ‘şişman’.

Çekirdek olmayan kavramlarda, sözcük türü üyeliği diller arasında, örneğin Türkçe ve İngilizce ya da Rusça arasında, farklı olabilir. Sıfat türüne oldukça sıkı bağlı olan ikincil anlamsal türler, fiziksel özellik ve hız ifadelerini kapsar.

Fiziksel özellik ve hız kategorisine ait bazı örnekler: Altayca *qatu*, Hakasça *xatıy*, Şorca *qadıy*, Tuvaca *qa'dıy*, Tofaca *qa'tıy* ‘katı’; Altayca *d'imjaq*, Hakasça *nımzax*, Şorca, Tuvaca *çımçaq*, Tofaca *çımçjaq* ‘yumuşak’; Altayca *u:r*, Hakasça, Şorca, Tuvaca *a:r* ‘ağır’; Altayca *aru*, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *arıy* ‘temiz’; Altayca *izü*, Hakasça *izig*, Şorca *izig*, Tuvaca *iziy*, Tofaca *i'siy* ‘sıcak’; Altayca *açu*, Hakasça, Şorca *açıy*, Tuvaca *ajıy*, Tofaca *açjıy* ‘ekşi, acı’; Altayca *o:ru*, Hakasça *ayırıy*, Şorca *ayrıy*, Tuvaca, Tofaca *a:rıy* ‘hasta’; Altayca *ölgön*, Şorca *ölgén*, Hakasça *ölig*, Tuvaca *ölüy* ‘ölü’; Altayca *türgen*, Tuvaca *dürgen*, Şorca *tabıraq*, Hakasça *tabırax* ‘hızlı’; Altayca *ara:y*, Hakasça *ay irin*, Şorca *kengerek*, Tuvaca *o:jun* ‘yavaş’.

3. Dağılımsal özellikler

Dağılımsal özellikler bakımından, cümledeki kimi gramatikal boşluklar adların ve sıfatların her ikisiyle de doldurulabilir. Her ikisi de bir yüklem [predicate], bir bildirme tümleci [copula complement] ve bir yüklem tümleci [predicate complement] olarak kullanılabilir. Bunlar, bir baş öge [head] ve bir niteleyici [modifier] isteyen *sıfat* artı *ad* yapısındaki ad öbeklerinde tipik olarak bulunur. Tipik bir ad öbeği, baş öge olarak bir ad bulundurur. Ör. Altayca *yi:t u:l* [genç çocuk], *bay kiji* [zengin kişi], Hakasça *pözik tay* [yüksek dağ], Tuvaca *iziy şay* [sıcak çay], *aq bulut-tar* [beyaz bulut-ÇK], Tofaca *uluy taş* [büyük taş], Şorca *köp qalıq* [çok halk].

Baş öge konumu öncelikli olarak isme aitken, niteleyici konumu da öncelikle sığfata aittir. Bununla birlikte, bazı şartlar altında, adlar ve sıfatlar her iki boşluğu da doldurabilir.

Sıfatların tipik kavramsal özelliklerine sahip olan ve tipik bir şekilde niteleyici işlevi gören unsurlar, baş öge olarak da kullanılabilir. Ör. Altayca *bay* [zengin] ‘zengin kişi’, *pözük-ter* [yüksek-ÇK] ‘yüksekler’, Hakasça *kiçig-ler* [küçük-ÇK] ‘küçükler’, Tuvaca *qızıl-dar* [kırmızı-ÇK] ‘kırmızılar’.

Adların tipik kavramsal esaslarına sahip olan ve tipik olarak ad öbeklerinin baş ögesi işlevini gören unsurlar, niteleyici gibi de kullanılabilirler, ör. Şorca *qız pala* ‘kız çocuk’, *aņçı kiji* ‘avcı kişi’.

Ancak bu dağılımsal özellik, ‘adların sıfat olarak kullanılabilceği’ anlamına gelmez. Adların ve sıfatların her ikisi de, hem niteleyici hem de baş öge boşluğunda bulunabilirler dahi, bu varyasyonun şartları, göreceğimiz gibi, oldukça farklıdır.

4. Sıfatların morfosentaktik durumları

Türkçe sıfatlar ad öbeklerinin baş ögesi gibi kullanıldıklarında, adların tipik morfosentaktik özelliklerini sergilerler. Örneğin, adlarla aynı çekim morfolojisini kullanırlar. Katılan [argument] konumundaki Türkçe adlar sayı, durum ve iyenin kişi ve sayısına göre çekimlenirler. Ad öbeklerinin sözdizimsel işlevlerini gösteren bu belirti, baş öge rolünü üstlenen sözcüğün sonunda bulunur. Bu sebeple, baş öge niteleyicisi olarak adların önünde kullanılan sıfatlar, söz konusu belirtileri [markers] almazlar, sadece yalın biçimde kullanılırlar, ör. Tuvaca *bedik day* [yüksek dağ], *bedik day-lar-da* [yüksek dağ-ÇK-BLN] ‘yüksek dağlarda’. Bununla birlikte sıfatlar, ad öbeklerinin baş ögesi olarak kullanıldıklarında, adların aldığı aynı belirtici ekleri alırlar, örneğin durum, sayı ve iyelik açısından çekimlenirler. Hakasça *kiçig-ler-ibis-teņ* [küçük-ÇK-IYL.2ÇK-AYR.] ‘bizim küçüklerimizden’, Tuvaca *qurıan-nar-ya* [yaşlı-ÇK-YNL] ‘yaşlı insanlara’. Eski Doğu Türkçesi *eğü-g* [iyi-IYL.2TK] ‘senin yararın’, *aq-vı* [beyaz-AKZ] ‘beyaz [at]’ ile karşılaştırın.

Bu ekler, sıfatlarca ifade edilen özellikleri tanımlamaksızın, ad öbeklerinin yalnızca sözdizimsel işlevlerini belirtirler. Diğer taraftan, ad öbeklerinin baş ögesi olarak kullanılan sıfatlar, sıfatlar için tipik olan diğer sözdizimsel özellikleri de sürdürürler, mesela bir zarf tarafından derecelendirilme imkanı; Tuvaca *dıqa uhy-lar* [çok büyük-ÇK] ‘çok büyük olanlar’.

5. Sıfatların ikincil anlamsal işlevleri

Yukarıda, Türkçe sıfatların öncelikle varlıkların özelliklerini betimledikleri ifade edilmişti. Bununla birlikte sıfatlar, herhangi bir ad olmaksızın, bütün bir ad öbeğinin yerini tuttuklarında, ikincil bir anlamsal işleve de sahip olurlar. Bunların kullanımı, bazı söylem şartları altında temel ad unsurunun atıldığı, mesela betimlenen varlığın açıkça söylenmediği ancak bağlamdan teşhis edildiği eksilteli durumlarla sınırlı değildir. Türkçe sıfatlar, ad öbeklerinin baş ögesi olarak varlıkları ileri derecede sistematik bir şekilde göstermek için, gerçek manada adlaşma eğilimindedirler. Ör. Hakasça *çi:t*, Tofaca *ni:t* ‘genç’ → ‘genç kişi, delikanlı’. Bu tür durumlarda sıfatlar, *ad gibi* değil, bilakis *ad olarak* kullanılırlar.

Bu olgu, birincil işlevden ikincil işleve belirtisiz bir aktarımın, hiçbir türetme ögesinin kullanılmadığı bir adlaşma sürecinin sonucu olarak görülebilir. Birincil işlevlerinde sıfatlar, herhangi bir varlığın bir özelliğini belirtirler. İkincil işlevlerindeyse bu özelliği taşıyan varlığı, sıfatın birinci anlamı ile karakterize edilen kişi ya da nesneyi belirtirler. Bu süreç, *gibi/benzer*’den *gibi/benzer olan kişi/nesneye* dönüşmeyi içerir. Bu, belirtisiz adlaşmanın gerçekleştirilebilirliği Türk dilleri arasında değişiklik gösterir. Prensipite bu durum, göndergenin belirli karakteristik özelliklerine bağlıdır.

Belirtisiz adlaşma, temsil edilen varlıklar canlılar, özellikle de insanlarsa çoğunlukla mümkün olmaktadır: *gibi/benzer olan kişi*. Baş ögesi olmayan *uluy* ‘büyük’ gibi bir sıfat, ‘büyük olan bir kimse’ olarak da yorumlanabilir. Başka örnekler: Altayca *bay*, Şorca *pay* ‘zengin’ → ‘zengin kişi’, Altayca *qortuq* ‘korkak, yüreksiz’ → ‘korkak kişi’, Tuvaca *ma:dir* ‘cesur, kahraman’ → ‘kahraman’, *öliiy* ‘ölü’ → ‘ceset’, Altayca *o:rıyan* ‘hasta’ → ‘hasta kişi’, Tuvaca *qırıyan* ‘yaşlı’ → ‘yaşlı kişi’.

Kökenin ve uyruğun gösterilmesi sık sık adlaşmış sıfatlarla yapılır, ör., Altayca, Tuvaca *orus*, Hakasça *oris*, Şorca *qazaq* ‘Rus’; Tuvaca *qıdat* ‘Çinli’, *mo:l* ‘Moğol’, *yaqut* ‘Yakut’. Eski Doğu Türkçesindeki şu sıfatlarla karşılaştırmamız: *türk*, *oıuz* ve *qırqız*; *türk begler* ‘Türk beyler’, *oıuz yayı* ‘Oğuz düşman’, *qırqız qayan* ‘Kırgız kağan’. Avrupa dillerinde de adlaşmayla ilgili birçok benzer durumun olduğuna dikkat ediniz, ör., *the English*, *les Français*, *die Deutschen*, *russkie*.

Gösterilen varlık, *gibi/benzer olan şey* anlamında insan olmayan bir unsur da olabilir, ör. Hakasça *ax*, Tuvaca, Tofaca *aq* ‘ak, beyaz’ → ‘akı’ (bir yumurtanın, gözün); Hakasça *pölik* ‘bölünmüş’ → ‘bölük, parça’; Altayca, Şorca

artıq, Tuvaca *a'rtıq*, Hakasça *artıx* 'artık, geriye kalan' → 'geriye kalan şey, kalıntı'; Şorca, Tuvaca *ayas* 'açık' → 'açık hava'; Altayca, Şorca, Hakasça, Tuvaca *so:q* 'soğuk' → 'soğuk hava'. Eski Doğu Türkçesinde *soyıt-* ve Türkçe *soğuktaki* durumlarla karşılaştırınız. Adlaşan sıfatlar sık sık yer ve mesafeyi temsil etmek için kullanılır. Ör. Tuvaca *delgem* 'geniş, ferah' → 'geniş, açık alan'; Altayca *qaranıy*, Şorca *qaraşqı* 'karanlık' → 'karanlık yer'; Altayca *ıra:q* 'uzak' → 'uzak yer', ör. *ıra:q-taŋ* [uzak-BLN] 'uzaktan'.

Adlaşmış bir sıfat, varlığın ait olduğu bağlamı ya da grubu temsil eden bir iyelik eki taşıyabilir, ör., Tuvaca *qızıl-dar-ı* [kırmızı-ÇK-İYL.3K] 'kırmızılardan'. Bu durum, üstünlük ve en üstünlük derecelerinde de görülür ör., Şorca *eŋne çaqşı-zı* [en iyi-ÇK-İYL.3K] 'en iyisi'.

6. Sıfatların üçüncül anlamsal işlevleri

Basit sıfatlar Güney Sibiry Türkçesinde, tarihi Türk dillerinde olduğu gibi üçüncül bir anlamsal işlevle; sıfatın soyut bir varlık olarak belirttiği özelliği gösteren soyut bir ad olarak kullanılabilirler. Örnekler: Tuvaca *çılıy* 'sıcak' → 'sıcaklık'; *bedik* 'yüksek' → 'yüksek(lik)'; Altayca, Şorca, Hakasça, Tuvaca *so:q* 'soğuk' → 'soğuk(luk)'.

Bu tartışma, metne bağlı okuma ve yorumlama derecesini arttırmak suretiyle, sistematik eşselsilik konusuna da katkılarda bulunur. Ancak, bu tür soyut kullanımlarda sözcükler, genellikle söz konusu özelliğin taşıyıcısını gösteren bir iyelik eki ile belirtilenirler. Ör., Tuvaca *day-nıŋ bedi-i* [dağ-İLG yüksek-İYL.3K] 'dağın yüksekliği', *xün çılı-ı* [güneş sıcak-İYL.3K] 'güneşin sıcaklığı'.

Türkiye Türkçesi *iyi-lik*, *derin-lik*, Altayca *bay-lıq* 'zenginlik', *çın-dıq* 'doğruluk', örneklerinde olduğu gibi günümüz Türk dillerinin bir çoğunda, sıfatlardan soyut adlar türetmek için özel ekler kullanılsa da bu dillerde 'soyut varlık' işlevindeki bazı basit sıfatlar genellikle korunur: ör., TTü. *doğru* 'doğru' → 'doğruluk', *kolay* 'kolay' → 'kolaylık, bir şeyi yapmanın kolay yolu'. Dilbilimcilerin İngilizcede sıfatın varlığını reddetmelerine neden olmayan *cold* (soğuk) ve *light* (aydınlık) gibi İngilizce sözcüklerde sık sık bu çeşit eşselsilikler görüldüğüne dikkat edilmelidir.

Güney Sibiry Türkçesinde, niteliklerin soyut varlıklar gibi temsil edildiği bu çeşit adlaşmalar boyut, fiziksel özellik, benzerlik, nitelik, miktar, durum vb. ifade eden sıfatlarda gözlenmiştir.

Bazı örnekler: Altayca *biyik*, Hakasça *pöziğk*, Şorca *mözük*, Tuvaca, Tofaca *bedik* 'yüksek' → 'yükseklik'; Altayca *o:ru*, Hakasça *aıırıy* 'hasta' → 'has-

talık'; Altayca *izü o:ru* [sıcak hastalık] 'tifüs'; Altayca *yılu*, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *çılıy* 'sıcak' → 'sıcak'; Altayca *izü*, Şorca *izig*, Tuvaca *iziγ*, Hakasça *izig*, Tofaca *i'siy* 'ısı' → 'sıcaklık'; Altayca *çın*, Hakasça *sın*, Şorca, Tuvaca, Tofaca *şım* 'doğru' → 'doğruluk'; Tuvaca *arıq* 'yorgun' → 'yorgunluk'; Altayca, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *uzun* 'uzun' → 'uzunluk'; Altayca *yarıq*, Hakasça *çarıx*, Şorca *çarıq*, Tuvaca *çırıq* 'parlak' → 'parlaklık, aydınlık'; Altayca, Hakasça, Şorca, Tuvaca *köp* 'çok' → 'çokluk'; Altayca *açu*, Hakasça, Şorca *açıy*, Tuvaca *ajıy* 'acı' → 'acılık'; Altayca *serü:n*, Hakasça *siren*, Şorca *sere:n*, Tuvaca *seri:n* 'serin' → 'serinlik'; Altayca *çirik*, Hakasça *irık*, Şorca *irık*, Tuvaca *çirik* 'çürük' → 'çürüklük'; Şorca *poş* 'özgür' → 'özgürlük', *şım* 'sessiz' → 'sessizlik; Tuvaca *quryay* 'kuru' → 'kuraklık'; Tofaca *xılın* 'kalın' → 'kalınlık'; *öl* 'nemli' → 'nem'.

Eski Doğu Türkçesi sıfatlarının soyutluk olan üçüncül işlevleri ile karşılaştırmamız. Örneğin, *eđgü* 'iyi' → 'iyilik, fayda', *arıy* 'temiz, saf' → 'temizlik, saflık', *kēj* 'geniş' → 'genişlik', *teriγ* 'derin' → 'derinlik', *beñigü* 'sonsuz' → 'sonsuzluk', *bek* 'katı' → 'katılık', *kertü* 'doğru' → 'doğruluk', *bedük* 'büyük, iri' → 'büyüklük', *kergek* 'gerek' → 'gereklik', *qarañyu* 'karanlık' → 'karanlık', *yılıy* 'sıcak' → 'sıcaklık', *çın* 'gerçek' → 'gerçeklik', *açıy* 'acı' → 'acılık'.

Günümüz Güney Sibiry Türk dillerinde olduğu gibi, üçüncül soyut kullarımlarında bu tür sözcükler, genellikle niteliğin taşıyıcısını belirten bir iyelik eki ile belirtilenirler. Erdal, 'Eski Türklerin görüldüğü kadarıyla, taşıyıcısı belirsiz soyut adları fazla kullanmadıkları' sonucuna varır (1991:126). Erdal, Eski Türklerin de 'Homer Yunancası gibi soyut düşünceler tasarlamada yetersiz olmuş olabilecekleri' ihtimalini düşünür, ancak 'Çin'deki diğer "dil kümeleri"yle birlikte, soyut adlar ve sıfatlar için tek bir biçim kullanma yolundaki tipolojik karakteri paylaşmış olabileceklerini' daha akla yakın bulur. Bahsedilen durum, Çince'den kopyalanan *çın*, 'doğru' → 'doğruluk' örneğinde (krş. *çın* ~ *şın* ~ *sın* yukarıda) söz konusu olabilir.

7. Sıfatların birincil, ikincil ve üçüncül işlevleri

Özetle söylenebilir ki birçok sıfat birincil, ikincil ve üçüncül işlevlerden oluşan üçlü bir işlevsel kalıba sahiptir. Örnekler: Hakasça *çayın* (1) 'yakın', (2) 'yakın olan kişiler/şeyler (yer, komşu, akraba, vb.)', (3) 'yakınlık'; Altayca *o:ru*, Hakasça *ayıryı* (1) 'hasta', (2) 'hasta kişi', (3) 'hastalık'; Altayca *qaraçqı*, *qarañuy*, Şorca *qaraşqı*, Tuvaca *qarañuy* (1) 'karanlık', (2) 'karanlık yer', (3) 'karanlık'; Altayca *qortuq* (1) 'yürekli', (2) 'cesur kişi', (3) 'yüreklilik'; Altayca, Hakasça *tar* (1) 'dar', (2) 'dar yer', (3) 'darlık';

Altayca, Şorca, Hakasça, Tuvaca *so:q* (1) ‘soğuk’, (2) ‘soğuk hava’, (3) ‘soğukluk’; Altayca, Tuvaca *terej* (1) ‘derin’, (2) ‘derin yer’, (3) ‘derinlik’.

Eski Doğu Türkçesindeki birçok sıfatla bulunan eski üçlü kalıpla karşılaştırmamız. Örn., *yaıuq* (1) ‘yakın’, (2) ‘komşu’, (3) ‘komşuluk’; *eğgü* (1) ‘iyi’, (2) ‘iyi olan kişi ya da nesne’ (3) ‘iyi olma özelliği’; *uz* (1) ‘becerikli’, (2) ‘usta, sanatçı’, (3) ‘beceriklilik, ustalık’; *alp* (1) ‘güçlü’, (2) ‘güçlü olan kimse, savaşçı’, (3) ‘güçlülük’; *yaıı* (1) ‘düşmanca’, (2) ‘düşman olan kimse/nesne’, (3) ‘düşmanlık, düşman olma özelliği’; (1) *yo:q* ‘yok’, (2) ‘hiçbir şey’, (3) ‘yokluk’.

8. Ad öbeklerinin niteleyeni olarak adlar

Ad öbeklerinde niteleyici boşluğunu dolduran adların durumları, sıfatların buraya kadar tartışılan ikincil ve üçüncül işlevlerinden farklıdır. Adlar niteleyici konumunda iken, sıfatlaşmadan, sınırlı özelliklerle işlev görürler.

Örnekler: Altayca *temir yol*, Şorca *tebir çol*, Tuvaca, Tofaca *demir oruq* [demir yol] ‘demir yolu’; Altayca *taş tura*, Hakasça *tas tura*, Tuvaca *daş bajın* [taş ev]; Altayca *ayaş tura*, Hakasça *ayas ib*, Şorca *ayaş em (üy)*, Tuvaca *ıyaş bajın* [odun ev]; Altayca *altın yüstük*, Şorca *altın çüstük* [altın yüzük]; Altayca *toş qır* [buz dağ] ‘buz dağı’, *taş kömür* [taş kömür], *kirpiç çay* [tuğla çay]; Şorca *qıs qarındaş* [kız kardeş]; *er qarındaş* [erkek kardeş]; *qız pala* [kız çocuk].

Daha önceki çalışmamda bu işlevden ‘özdeşlik eşlemesi’ [identity apposition] olarak bahsetmiştim (Johanson 1990: 190). Eşleme kriterleri için bkz. Hansjakob Seiler 1960. Bunlar psikolinguistik kaynaklı olmadıkları gibi çoğunluğun bu konuda bir anlamaya varmış olmasına da bağlı değildir (krş. Braun & Haig 2000:91). Tartışılan niteleyici [modifier], ad öbeklerinin baş ögesini tamamlayan ve onunla uyumlu, isteğe bağlı bir ögesidir. Niteleyici konumu sıfatların önceliği olduğu için, bu konumda ortaya çıkan adlar yanlışlıkla sık sık sıfat olarak değerlendirilmiştir. Ancak, asli kullanımdan ikincil bir ‘niteleyici’ kullanımına değişme addan sığara bir geçiş değildir. Türkçe adlar, sıfatı anlamlar ve işlevler elde edebilmek için açıkça türetme eklerine ihtiyaç duyarlar. Ad öbeklerinde, niteleyici konumda ortaya çıkan adlar, belirtisiz türeme evreleriyle biçimlenmiş ya da bazı uzun gramatikleşme süreçleri sonunda sıfat olarak kullanılmalarını sağlayan izlerden yoksun kalmış sıfatlar değildirlir. Bunlar hala varlıkları ifade ederler; nitelikleri değil. Böylelikle de tamladıkları adla beraber bir çeşit birlik oluştururlar.

Asıl gerekli olan, niteleyici [modifier] ve baş [head] arasında sağlanan eşit bir ilişkidir. Başın göndergesi niteleyici tarafından belirtilen varlığa ya sahiptir ya da o varlıktan oluşur. Niteleyici konumundaki adlar, nitelikleri betimleme işini sıfatların yaptığı yolla yapmazlar; bunlar nitelenen varlığın, tanımladıkları varlığın tipik bazı özelliklerine sahip olduğunu ifade etmezler; ancak gerçekte, nitelenen varlığın *ondan oluştuğunu* ifade ederler. Bu nedenle, Tuvaca *ıyaş* ‘tahta’ ‘tahtalı’ değildir, *daş* ‘taş’ ‘taşlı’ ve *demir* ‘demirli’ değildir. Hakasça *xıs pala* ‘kız çocuk’ anlamındadır, krş. İngilizce *babyish girl* ‘bebeksi kız’, *childish girl* ‘çocuksu kız’, *a girl for baby* ‘bebekler için kız’; fakat *baby girl* ‘bebek kız’. Benzer şekilde, Şorca *kümüş çüstük* ‘gümüş yüzük’ gümüşten yapılmış bir yüzüğe delalet eder. Altayca *kırpiç çay* ‘tuğla çay’, tuğla şeklinde olan yani sertleştirilmiş ve dikdörtgen şekil verilmiş çay yapraklarıdır.

Neredeyse bütün sıfatlar ad öbeklerinde niteleyici konumunda işlev görebilirken, addan niteleyicilerin uygulanabilirliği sınırlıdır. Bahsedilen sınırlılıklardan dolayı özdeşlik eşleyicileri [identity appositions] gibi kullanılan adların, sık sık, varlığı meydana getiren materyali belirtmesi çok doğaldır, örneğin ‘taş’, ‘tahta’, cinsiyet için ‘kadın’, ‘adam’ vb. ve Dixon (1982) tarafından belirtilen anlamsal alt gruplar.

Özdeşlik eşlemeleri bütün Türk dillerinde iyi bilinir, örneğin Türkiye Türkçesi *kadın polis*. Eski Doğu Türkçesindeki benzer örnekler ise: *qañ-ım qayan* [baba-ıYL 1T. kağan] ‘babam kağan’, *temir qapıy* ‘demir kapı’, *qız oylul* ‘kız evlat’. Bunlar Grønbech’in iddia ettiği gibi *aq at* ‘beyaz at’ ve *eđgü el* ‘iyi ülke’ (1936: 24, 27) ile aynı yolla biçimlendirilmiş yapılar değildir. *aq* ve *eđgü* sıfatlarının rolleri, *temir* ve *qız* adlarınınkinden, ayrı ayrı kendi ad öbekleri içinde, düşündürücü oranda farklılık gösterir.

Baş ögenin ad olduğu durumlarda, niteleyici-baş sırası *değiştirilemez*. Bir ad öbeği Tuvaca *qızıl bolyaş kök qarandaştar* ‘kırmızı ve mavi kalemler’ örneğinde olduğu gibi sıfat cinsinden birçok niteleyiciyi içerebilirken, birden fazla ad cinsinden niteleyiciyi kapsayamaz. Hatta, ad cinsinden niteleyiciler ve sıfat cinsinden niteleyiciler birbirleri ile koordine edilemezler. Böylelikle Tuvaca *çaraş bolyaş a:r örtektiñ bilzek* ‘güzel ve pahalı bilezik’ örneğindeki gibi sıfatları birbirleri ile koordine etmek mümkünken; **çaraş bolyaş altın bilzek* ‘güzel ve altın bilezik’ gibi koordinasyonlar mümkün olmamaktadır. Sonuç olarak, Türkçe *karanlık* sözcüğünün *karanlık ve gür orman* biçiminde kullanılması, bu sözcüğün sıfat olduğunu gösterir (Kuznetsov 1976).

9. Sıfatların diğer karakteristikleri

Bu bölümde ek olarak sıfatların birkaç karakteristik özelliğinden bahsedilecektir.

9.1. İyelikli yapılara katılabilme

Türkçede ad türü için önemli bir kriter *ad + ilgi eki + ad + iyelik imleri* türündeki iyelikli yapılara ve *ad + ad + iyelik imleri* türündeki iyelikli birleşiklere katılabilme imkanındır, örnek: Tuvaca *bajıŋ-nıŋ eji-i* [ev-GEN kapı-İYL.3K] ‘evin kapısı’, *bajıŋ eji-i* [ev kapı-İYL.3K] ‘ev kapısı’, Altayca *bıçaq-tıŋ sab-ı* [bıçak-GEN sap-İYL.3K] ‘bıçağın sapı’, Tuvaca *bijek sı’v-ı* [bıçak sap-İYL.3K] ‘bıçak sapı’, Tofaca *süye sı’f-ı* [balta sap-İYL.3K] ‘balta sapı’. Adlar iyelikli yapılarda diğer adlarla birlikte yer alırlar. Halbuki özdeşlik eşleyicisi işleviyle kullanılan adlar, baş öğeleriyle birlikte iyelikli birleşikler oluşturmazlar; sadece onlarla yan yana gelirler.

Sıfatlar, nitelikleri betimlemek olan birinci işlevleriyle bu iki boşluğun hiçbirinde bulunamazlar. İlgili özelliğin taşıyıcılarını ya da soyut varlık olarak özelliğin kendisini belirtecek biçimde adlaşmış ikincil ve üçüncül işlevleriyle, her iki boşlukta da görülebilirler. Örneğin Tuvaca *eki-niŋ eki-zi* [iyi-İLG iyi-İYL.3TK] ‘iyinin iyisi’ (iki adlaşmış sıfatın iyelikli birleşkesi); Türkiye Türkçesi *hasta yatağ-ı* [hasta yatak-İYL.3K] ve *akıl hasta-sı* [akıl hasta-İYL.3K], ‘akıl hastası kişi’deki *hasta* ile karşılaştırmız.

9.2. Zarf işleviyle kullanılması

Basit yapıdaki birçok sıfat adlardan farklı olarak, bir fiili niteleyip zarf işleviyle kullanılabilir. Örneğin Altayca *yılı kiyin-*, Tuvaca *çılıy kettin-* [sıcak giyin-] ‘sıcak giyinmek’, Tuvaca *eki udu-* [iyi uyuy-] ‘iyi uyumak’, Hakasça *suy tabrax ax-ça* [su hızlı ak-GZ] ‘su hızlı akar’.

9.3 Durum yönetimi

Varlıkların ilişkilerini betimleyen sıfatlar hal ekleri veya sontakılar olarak, bu varlıkları gösteren katılanlar [arguments] oluştururlar. Örneğin Tuvaca *başqa*, Şorca *paşqa*, Hakasça *pasxa* (+ ayrılma) ‘ötekenden/başkasından’; Altayca *düzündeş*, Hakasça *tö:y*, Şorca *çü:nnig*, Tuvaca *dömey* (+ yönelme.) ‘-e benzer’; Altayca *qolbulu* (+ vasıta) ‘ile bağlantılı’. Bu durum genellikle birine ya da bir şeye yönelik davranışları gösteren, insanla bağlantılı sıfatlarla ilgili bir durumdur. Davranışın yöneldiği kişi ya da nesneyi gösteren ikinci öge, bir hal eki veya sontakıyla belirtilenmiş tercihli bir öbikle ifade edilebilir. Örneğin Tuvaca *çorɣa:r* (+ yönelme) (bir şeyle) ‘gurur duymak’.

Adlaşmış mesafe sıfatları, hal eklerini ve sontakıları yönetebilen tek adlardır. Örneğin Altayca *bis-teŋ ira:q* [biz-BLN uzak] ‘bizden uzak olan’, Hakasça *ma-ya: çayın-nar* [ben-YNL yakın-ÇK] ‘bana yakın olanlar’.

9.4. Zarflarla nitelendirilme

Sıfatlar zarflarla nitelendirilebilirler. Kolay derecelendirilebilen sıfatlar kullanıldığında, bu tür ön niteleyiciler sıfatlarının betimleyici içeriğini etkilerler. Örneğin Altayca sürekey yaqşı, Hakasça uya: çaxsı, Şorca maŋat çaqşı, Tofaca o:da eki, Tuvaca dıqa eki ‘çok iyi’, Tuvaca qonçuy so:q ‘çok soğuk’, a:joq uluy ‘çok büyük’, Şorca tıŋ çü:nnig ‘çok benzer’, Hakasça tıŋ tireŋ ‘çok derin’.

9.5. Karşılaştırma

Ölçülebilir nitelikleri betimleyen sıfatlar, üstünlük ve en üstünlük derecesine göre belirtilenebilirler. Tuvaca *uluy* ‘büyük’, *a’rtıq uluy* ‘daha büyük’, *eŋ uluy* ‘en büyük’.

‘X, Y’den daha güzeldir’ tipi yapılarıdaki karşılaştırma kalıbı, neredeyse sadece sıfatlarla doldurulur. Karşılaştırmanın bir standardı olarak ‘kendisiyle karşılaştırılan’ [comparand], ayrılma eki alarak, ilave öge gibi eklenebilir (Y’den). Örneğin Altayca *mı-naŋ ira:q* [şu-AYR uzak] ‘şundan uzak’, Hakasça *ay-dañ çarix* [ay-AYR parlak] ‘aydan parlak’, Tuvaca *bajıŋ-dan bedik*, Tofaca *öy-den bedik* [ev-AYR yüksek] ‘evden yüksek’.

En üstünlük derecesi [superlative], ‘en’ gibi bir işlevsel sözcükle, analitik olarak yapılır. Örneğin Hakasça *iŋ çaxsı*, Şorca *eŋne çaqşı*, Tuvaca *eŋ(ne) eki* ‘en iyi’; Tuvaca, Tofaca *eŋ uluy* ‘en büyük’. En üstünlük derecesi *ayrılma ekli adlaşmış bir sıfat* artı *yalın sıfat* şeklindeki sözdizimsel birleşmeyle de ifade edilebilir. Örneğin Tuvaca *eki-den eki* [iyi-BLN iyi] ‘en iyi’, *ma:dır-dan ma:dır* [cesur-BLN cesur] ‘en cesur’, Hakasça *ax-tan ax* [beyaz-BLN beyaz] ‘beyazdan beyaz’. Üçüncü bir seçenek ise adlaşmış iki sıfatın birleşmesidir. Örneğin Hakasça *çaxsı-nıŋ çaxsı-zı*, Tuvaca *eki-niŋ eki-zı* [iyi-İLG iyi-IYL.3K] ‘en iyi’.

Adlar normalde bu imkanlardan yoksundur: Tuvaca **a’rtıq daş* ‘daha taş’, **eŋ daş* ‘en taş’. Oysaki adlaşmış derecelendirilebilir sıfatlar bu sıfat özelliklerini sürdürürler ve böylece karşılaştırmalı yapılara katılabilirler, örneğin Altayca *eŋ yaqşı-zı* [en iyi-IYL.3K] ‘en iyisi’. Eğer ad niteleyiciler [noun modifiers] gerçekten sıfat olsalardı, üstünlük ve en üstünlük imlerini almak gibi derecelendirmenin gerektirdiği özellikleri göstermeleri gerekirdi.

Bazı varlıkların tipik niteliklerini ifade eden adların, bu nitelikleri betimlemek için kullanılabildiği nadir durumlar da vardır. Hakasça *attardañ artix at* [at-ÇK-ABL daha at] ‘atların en iyisi’. Böyle varlığa özgü/bireysel kullanımlar *at*’ın adlığını çürütmez, tıpkı İspanyolca *más brucha*’daki (büyücünün daha fazlası) *brucha*’nın, ‘büyücü’ adının adlığını geçersiz kılmadığı gibi. Benzer şekilde zaman zaman bazı Türkçe adlar, farklı dereceleri tanımlanabilen özellikleri göstermek için kullanılırlar. Örneğin *efendi*, *çok efendi*, *daha efendi*, *en efendi*; krş. *en kral köfteci*, *daha bir kadın* (Braun & Haig 2000: 86).

9.6. Pekiştirme ve küçültme elementleri

Adlardan farklı olarak Türkçe sıfatlar, pekiştirme [intensifying] ve küçültme [detensifying] işlevli ekler veya çeşitli sözcükler alabilirler.

Pekiştirme ekleri, verilen özelliğin *hayli*, *oldukça*, *özellekle* vb. yüksek derecelerini belirten, üstünlük veya benzeri işlevlere sahiptir. Böylelikle Eski Doğu Türkçesindeki *-rAK* sıfatlardan ve zarflardan üstünlük biçimleri türetmiştir, örneğin *terin* ‘derin’ → *terin-rek* ‘daha derin’; görünen tek istisna *beg* ‘bey, yönetici’den türeyen *beg-rek* biçimidir (Erdal 1991: 62-63). Küçültme ekleri ve görevli sözcükler, çoğunlukla renklerde, özelliğin azlık [detensive] derecesini belirtirler, örneğin Tuvaca *sarıy* ‘sarı’ → *sarıy-zuma:r* ‘sarımsı’, *uluγ-zuma:r* ‘büyükçe’; Tofaca *sarıy* ‘sarı’ → *sarıy-sıy* ‘sarımsı’; Hakasça *aq* ‘beyaz’ → *aγ-amdıx* ‘beyazımsı’, *xara* ‘siyah’ → *xara-mdıx* ‘siyahımsı’. Hakasça *arax* ‘biraz’ sözcüğü de benzer bir işleve sahiptir, ör. *xızıl arax* ‘kızılımsı’.

9.7. Kısmi pekiştirme ikilemeleri

Kısmi pekiştirme ikilemeleri biçim, renk ve diğer görülebilir özellikleri niteleyen sınırlı sayıda sıfat serisiyle gerçekleşir. Sıfatın ilk ünlü/ünsüz-ünlü dizisi artı bir ünsüz, çoğunlukla *p* ya da *m*, sıfatın önüne gelir, örneğin Hakasça *xızıl* ‘kızıl’ → *xıp-xızıl* ‘kıp kızıl’, Tuvaca *sarıy* ‘sarı’ → *sap-sarıy* ‘sapsarı’, *aq* ‘beyaz’ → *ap-aq* ‘bembeyaz’, *qara* ‘kara’ → *qap-qara* ‘kapkara’, *ça* ‘yeni’ → *çap-ça* ‘yepyeni’. Bütün eski ve modern Türk dilleri bu yöntemi kullanır.

Tofacada sıfatın son hecesi değiştirilerek üstünlük derecesi elde edilebilir. Örneğin *biçi* ‘küçük’ → *biçi*: ‘çok küçük’, *bedik* ‘yüksek’ → *bedi*: ‘çok yüksek’.

10. Yapım ekleri ile sıfatlaştırma

Yapım ekleri, sözcüklerden belirli sözcük türleri türetme yetilerine göre sınıflandırılabilir. Zaman zaman, Türkçe sözcük yapımında sıfatların ve adların ayırt edilemeyeceği iddia edilmiş; aynı eklerin bütün ad soylularla kullanıldığı söylenmiştir (Grönbech 1936: 26).

Belirli Türkçe yapım eklerinin hem adlara hem de sıfatlara eklenebildiği doğrudur. Örneğin Türkçe *çocuk-luk*, *küçük-lük*. Ancak birçok yapım eki düzenli olarak sıfat türetir (Johanson 1998: 39-40).

Yerli Türkçe sıfatların çoğu ya türemiştir ya da türemiş biçimlere dayanır. Eski Doğu Türkçesi metinlerinde bile basit sıfatlar bulmak zordur. Çekirdek anlamsal türler arasında sadece birkaç sıfat, örneğin bazı renk sıfatları tek morfemli [monomorfemik] olabilir.

Günümüz Türk dillerinin birçoğunda olduğu gibi Güney Sibiry Türk dillerinde de başka dillerden kopyalanmış sıfat yapım ekleri bulunur. Örneğin, Altayca *-nıy*, *-skıy*, Hakasça *-nay*, *-skay* Rusçadandır. Zaman zaman, Türkçede 'sıfat' sözcük türünü kopyalanmış yabancı eklerin yaratmış olduğu iddia edilir. Gerçekte bu ekler, sadece sıfatlaştırma envanterinin genişlemesine katkıda bulunmuşlardır.

Türemiş sıfatlar normal koşullara göre, elbette belirtisiz adlaşmaya uğrayabilirler. Örneğin Tuvaca *a'ttıy* 'bir ata sahip olan' → 'süvari, at sırtındaki biniçi', Şorca *saııştıy* 'akıllı' → 'akıllı kişi', Tuvaca *çılıy* 'sıcak' → 'sıcaklık'.

10.1. -(X)G türündeki sıfatlaştırma eki

Fülden sıfat türeten eski bir ek olan -(X)G, bütün Güney Sibiry Türk dillerinde bulunur. Örnekler: Altayca *açu*, Hakasça, Şorca *açıy*, Tuvaca *ajıy*, Tofaca *açjıy* 'ekşi, acı'; Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *arıy* 'temiz'; Hakasça *ayıryy*, Tuvaca, Tofaca *a:rıy* 'hasta'; Tuvaca *bıjıy* 'güçlü, sert', *çi'diy* 'keskin'; Altayca *izü*, Hakasça *izig*, Şorca *izig*, Tuvaca *iziıy*, Tofaca *i'siy* 'sıcak'; Tuvaca *diriıy* 'diri'; Altayca *qatu*, Hakasça *xatıy*, Tuvaca *qa'dıy*, Tofaca *qa'tıy* 'katı'; Altayca *sarı*, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *sarıy* 'sarı'; Altayca *toyu*, Tuvaca *todıy* 'dolu, tıka basa'; Hakasça, Tuvaca, Tofaca *ulıy* 'büyük'; Tuvaca *ölüıy* 'ölü'; Altayca *yılı*, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *çılıy* 'sıcak'; Hakasça *xoyıy*, Tuvaca *xoyıy* 'kalın'; Hakasça *xurıy*, Şorca *qurıy* 'kuru'.

Türkiye Türkçesinde *arı*, *diri*, *katı*, *ölü*, *kuru* ile karşılanan Eski Doğu Türkçesi *arıy* ‘temiz, saf’, *tirig* ‘diri’, *qatıy* ‘katı’, *ölüg* ‘ölü’, *quruy* ‘kuru’ gibi sıfatlarla karşılaştırırız.

10.2. –(X)K türündeki sıfatlaştırma eki

Eski bir fiilden sıfat türetme eki olan –(X)K, bütün Güney Sibiry Türk dillerinde bulunur. Örnekler: Altayca *açiq*, Hakasça *açix* ‘open’; Altayca, Şorca *artıq*, Tuvaca *artıq*, Hakasça *artıx* ‘artık’; Altayca, Tuvaca, Tofaca *aqsaq* ‘aksak’; Altayca *çirik*, Hakasça *ırık* ‘çürük’; Altayca *yarıq*, Hakasça *çarıx*, Tuvaca *çırıq* ‘parlak’; Altayca *uzaq* ‘uzun’, Altayca *ıra:q* ‘uzak’; Altayca *biyik*, Hakasça *pözik*, Tuvaca *bedik*, Tofaca *bedik* ‘yüksek’; Altayca *quryaq* ‘kuru’; Altayca, Tuvaca, Tofacan *so:q*, Hakasça *so:x* ‘soğuk’; Hakasça *nımzax*, Tuvaca *çımçaq*, Tofaca *çımçjaq* ‘yumuşak’; Hakasça *ni:k*, Tuvaca *çi:k* ‘hafif’; Hakasça *tox* ‘tok’; Hakasça *üzik*, Tuvaca *üzük* ‘bölünmüş’; Tuvaca *arıq* ‘yorgun’; Hakasça *kirek* ‘gerek’, *pölik* ‘bölünmüş’; Tuvaca *buzuq* ‘bozuk’.

Türkiye Türkçesi *aksak*, *büyük*, *soğuk*, *yumuşak*, *tok*, *gerek* ile karşılanan Eski Doğu Türkçesi *aqsaq* ‘aksak’, *bedük* ‘büyük’, *soyıq* ‘soğuk’, *yımşaq* ‘yumuşak’, *toq* ‘tok’, *kergek* ‘gerek’ gibi sıfatlarla karşılaştırırız.

10.3 –IXG türündeki sıfatlaştırma eki

Sıfat yapıcı ek türleri, adlardan ‘var olma, bulundurma’ anlamında vasıta bildiren sıfatlar türeten -IXG ekini de kapsar. Bunlar ‘neli?’ gibi soruları cevaplarlar, örneğin Tuvaca *çü-lüy*.

Örnekler: Altayca *qarlu*, Şorca *qarlıy*, Hakasça, Tuvaca *xarlıy* ‘karlı’ ← ‘kar’; Altayca *tu:lu*, Hakasça, Şorca *taylıy* ‘dağlık’ ← ‘dağ’; Altayca *su:lu*, Hakasça *suylyy*, Şorca, Tuvaca *suylyuy* ‘sulak’ → ‘su’; Altayca *süttü*, Hakasça *süttig*, Şorca *süttig*, Tuvaca *süttüy* ‘sütlü’ → ‘süt’; Altayca *taştu*, Şorca *taştry* ‘taşlık’ → ‘taş’; Hakasça *küsñg* ‘güçlü’ → ‘güç’; Altayca *buluttu*, Şorca *puluttuy* ‘bulutlu’ → ‘bulut’; Hakasça *attıy*, Tuvaca *a’ttıy* ‘atlı’ i ‘at’; Altayca *sayıştu*, Şorca *sayıştıy*, Tofaca *sayıştıy*, Tuvaca *uya:nrıy* ‘akıllı’ → ‘akıl’; Altayca *ırıstu*, Şorca *ülüştüg* ‘mutlu’ → ‘mutluluk’; Tofaca *bö’rttüy* ‘börklü’ ← ‘börk’, *attıy* ‘adlı’ ← ‘ad’.

Bu ek yalnız tek bir sözcüğe değil bütün bir ad öbeğine de eklenebilir, ör., Hakasça *uzun azax-tıy* [uzun bacak-SFT] ‘uzun bacaklı’, *uluy pas-tıy* [büyük baş-SFT] ‘büyük başlı’, Tofaca *öy-ler-ñy* [ev-ÇK-SFT] ‘evlerle’, *ulıtsa-lar-ly*

[cadde-ÇK-SFT] ‘cadde(ler)li’, *bedik öy-ler-lîy* [yüksek ev-ÇK-SFT] ‘yüksek evlerle’, *qa’ş çil-lîy* [kaç yıl -SFT] ‘kaç yaşında?’

Bu türetmenin türevleri elbette adlaşmaya da açık olabilir, örneğin, Tuvaca *uyā:nny* ‘akıllı kişi’, *köstüktüg* ‘gözlük takan kişi’.

Bu ek, sıfatlaştırma aracı olarak, Eski Doğu Türkçesi de dahil bütün Türk dillerinde uzun süredir bulunmaktadır. Ben, ekin Eski Doğu Türkçesindeki genel işlevinin “iki ad öbeğini basit olarak birbirine bağlamak” (Erdal 1991: 139) olduğu görüşünü paylaşmıyorum. Ekin türevleri sıfatların tipik tavrılarını sergilemekte; örneğin *küç-lüg-rek* ‘daha güçlü’de olduğu gibi karşılaştırma eki *-rAk*’ı sonu alabilmektedir.

Grönbech (1936: 26-27) sözü edilen ekin Eski Doğu Türkçesinde bir sıfat yapım eki olarak tarif edilmesinin mantıklılığını inkar eder. Ona göre ekin nasıl olup da *edgü* ‘iyi’ gibi bir sığfata eklendiği anlaşılır değildir. Hatta o, ekin sahiplik bildiren adlar “nomina possessoris” yaptığını iddia eder; *edgü-lüg* sözcüğünün anlamı “iyiliğe sahip olan kişi”dir. Ancak bu çalışmada sunulan analize göre *edgü* burada ‘iyilik, erdem’ anlamında adlaşmış bir sıfat olup üçüncül işlevi ile kullanılmaktadır. Türemiş *edgü-lüg* bu kökten yapılmış bir sıfattır ve ‘erdemli, değerli’ anlamındadır.

Diğer sıfatlar gibi *edgülik* sıfatı da ‘erdeme sahip kişi’ gibi ikincil bir anlam kazanarak adlaşmaya uğrayabilir. Erdal ekin Eski Doğu Türkçesinde “ad soyluların bütün çeşitlerine eklendiğini ancak böyle sıfatlara nadiren eklendiğini” doğrular (1991: 147). Sıfatlaştırıcı eklerin, birinci işlevlerini yerine getiren basit sıfatlara eklenemeyeceği; ancak yalnızca ikincil ve üçüncül işlevlere sahip adlanmış sıfatlara eklenebileceği ölçütsel bir gerçektir. Örneğin Türkiye Türkçesi, *korkak* ve *karanlıktan* birinci anlamları ile (korkak-karanlık) türetilmiş **korkak-lı* ve **karanlık-lı* gibi yapılardan yoksundur. Türkiye Türkçesinde eğer *kırmızı* ‘kırmızı’ anlamındaysa *kırmızı-lı* → *kırmızı* kullanılmaz; sadece eğer ‘kırmızı olan bir şey’i, örneğin ‘kırmızı bölümlere sahip olanı’, ‘kırmızı giyinmiş olanı’ ifade ederek adlaşmışsa kullanılabilir.

10.4. Olumsuzluk sıfatları

‘-den yoksun’ anlamındaki *-sXz* eki, bir çok Türk dilinde olumsuzluk sıfatlarını türetir. Güney Sibiry Türkçesinde olumsuzluk işlevli *-sXz* ekinin yerini ‘-den yoksun’ anlamındaki *yoq*, *çoq*, *çox* ‘yok’ sıfatları alır. Ör., Altayca *küç-i yoq*, Hakasça *küz-i çox* [güç-İYL.3K yok] ‘güçsüz’ (krş. Kırgızca *küşsüz*), Hakasça *axça çox*, Tuvaca *aqşa çoq* ‘parasız, fakir’ (Kırgız

aqçasız), Altayca *su: yoq*, Tuvaca *su çoq* [su yok] ‘susuz’ (Kırgızca *su: suz*), Altayca *uç-ı yoq* [son-İYL.3K yok] ‘sonsuz’ (Kırgızca *uçsuz*), Tuvaca *ün çoq* [ses yok] ‘sessiz’ (Kırgızca *ünsüz*).

Bu sıfatlar ikincil ve üçüncül anlamlar kazanarak adlaşabilirler, örneğin Tuvaca *aqşa çoq (kiji)* ‘fakir kişi’, Altayca *zakon yoγ-ı* ‘sevgisizlik’ (Kırgızca *zakon-suz-duq*).

SubsXz ‘susuz’, *kirsXz* ‘kirsiz, temiz’, *ögsXz* ‘akılsız, bilinçsiz’ gibi içinde -sXz bulunan Eski Doğu Türkçesi sıfatları, sıfatın birinci anlamıyla karakterize edilen kişileri ya da eşyaları ifade etmek yoluyla ikincil bir anlam kazanıp adlaşabilirler. Ö., *yayısVz* ‘düşmansız’ → ‘düşmanı olmayan kişi’. Bunlar, soyut bir varlık olarak belirtilen özelliği göstermek yoluyla, üçüncül bir işlev kazanarak da adlaşabilirler. Ö., *kirsVz* ‘temizlik, saflık’, *ögsXz* ‘bilinçsizlik’, *yayısXz* ‘düşmansızlık’, *beksXz* ‘zayıflık’, *kértüsXz* ‘sahtelik’.

10.5. Diğer sıfatlaştırıcı ekler

Sıfat yapan bir başka ek, geçici ya da yerel ilişkileri ifade eden, örneğin ‘hangi zamanla ilgili?’, ‘nerede bulunan?’ gibi soruları cevaplayan –KI ekidir. Örnekler: Hakasça *pü:l-gi* [bu yıl-SFT] ‘bu yılki’, *suγ-da-γı* [su-BLN-SFT] ‘sudaki’, Altayca *eñir-de-gi* [akşam-BLN-SFT] ‘akşamki’, *ayıl-da-γı* [köy-BLN-SFT] ‘köydeki’, Şorca *ayaq-ta-γı süt* [kase-BLN-SFT SÜT] ‘kasedeki süt’. Tuvacada bu ek geçici bir işlevle, yalnız *qajanyı* ‘ne zamanki’ sorusunu cevap olarak kullanılır. Ö., *küs-kü* [güz-SFT] ‘sonbaharkı, güzki’; krş. Tofaca *qış-qi*: [kış-SFT] ‘kışki, kışla ilgili olan’.

Oldukça işlek bir ad yapma eki olan –CI, ‘kökün ifade ettiği kavramı yapan’ anlamında sözcükler türetir. Örneğin, Altayca, Şorca, Tuvaca *aγ-çı*, Tofaca *aγ-şı* [oyun-EYL] (1) ‘avcılık (iz sürme oyunu)’, (2) ‘avcı’; Hakasça, Tuvaca *iş-çi* [iş-EYL] (1) ‘çalışma’, (2) ‘işçi’; Altayca *biçik-çi* [yazı-EYL] (1) ‘okur yazarlık’ (okuyup yazabilme), (2) ‘okur yazar (okuyup yazabilen kişi)’; Altayca *tögün-çi*, Tuvaca *mege-çi* [yalan-EYL] (1) ‘hilekar’, (2) ‘yalancı’.

Bu türetmenin türevleri, sık sık kişilere gönderme yapması nedeniyle genellikle ad olarak alınsalar da, bunlar kolayca adlaşan sıfatlar olarak düşünülmelidir, şu örneklerle krş. Azerice *arxa-çı* [arka-EYL] (1) ‘dayanak, destekleyici’, (2) ‘tarafdar’. Bu çeşit sıfatlar Eski Doğu Türkçesinde de zaten biliniyordu, ö., *armaq-çi* [oyun-EYL] (1) ‘hilekar’, (2) ‘aldatıcı’, (3) ‘hilekarlık’ (*armaq-çisin için* ‘hilekarlığı nedeniyle’; Erdal 1991: 126).

Aynı durum, tarihi bakımdan birleşik olan $-(X)G + -CI$ türündeki fiilden ad yapma eki için de geçerlidir. Altayca *üred-üçi*, Şorca *ügreg-igçi*, Tuvaca *ö:red-ikçi* [öğretme-EYL] (1) ‘öğretme’, (2) ‘öğretmen’, Tuvaca *al-ıqçı* [al-EYL.] (1) ‘alma’, (2) ‘alıcı’, *nomçu-qçu* [oku-EYL] (1) ‘okuma’, (2) ‘okuyucu’, Hakasça *iz-e:çi* [iç-EYL.] (1) ‘içme’, (2) ‘içici’. Krş. Eski Doğu Türkçesi *tapıyıcı* (1) ‘hizmet etme’, (2) ‘hizmetçi’; Türkiye Türkçesi *kurucu* (1) ‘kurma’, (2) ‘kurucu’, *ezici* (1) ‘ezme’, (2) ‘sıkma makinesi’, *yırtıcı* (1) ‘yırtma’, (2) ‘yırtıcı hayvan’. Latince *agens* (1) ‘sürme’, (2) ‘sürücü’ (> İngilizce *agent*), *docens* (1) ‘öğretme’, (2) ‘öğretmen’ > Almanca *Dozent*, *Lehrender* gibi birincil sıfatsal unsurlarla da karşılaştırmız.

11. Fiillerden türetilen sıfatlar

Fiisel kodlama, katılan olarak nesneye izin verdiği için, Türk dillerinde ilişkişel düşünceler sık sık fiillerle ifade edilir. Bu, bir şeye ya da birine yönelik tavırları belirten insan davranışı unsurlarının bir gerçeğidir. Ör. Altayca *sü:n-* ‘sevinmek’ (bir şeye), Tuvaca *ada:rya-*, *xünne-* ‘kıskanmak’ (bir şeyi), Altayca *qorqı-*, Şorca *qorıq-*, Hakasça *xorix-* ‘korkmak’ (bir şeyden), Altayca *açın-* ‘kızmak’ (bir şeylere)’.

Bu sebeple bu çeşit sıfatların sık sık fiillerden türetilmesi de çok doğaldır. Çekirdek türe ait birçok Türkçe sıfatın, fiillerden çeşitli sıfatlaşma aşamaları sonucunda türetilen, fiil kökenli sıfatlar olduğu çarpıcı bir gerçektir. Altayca *o:ryyan* ‘hasta’ → *o:ru-* ‘hastalanmak’, Tuvaca *aryan* ‘zayıf’ → *ar-* ‘zayıflamak’ ve *qıryyan* ‘yaşlı’ → *qırı-* ‘yaşlanmak’ gibi sadece eş zamanlı açık durumlar bulunmaz; etimolojik veriler, prototipik sıfat kavramlarının aslında fiisel kodlarını göstermektedir. Fiil kökenli bu biçimlerin türevleri ebat, fiziksel özellik, durum vb. ifade eden birçok sıfatı kapsar. Bu bağlamda, ‘uzun’ ve ‘kısa’ için kullanılan Türkçe ebat sıfatları *uzun*, *qısyay* vb., sırasıyla ‘uzamak’ ve ‘kısalma’ anlamındaki fiillerden türetilmiştir (Clouston 1972: 281, 288-289, 665-667).

Bunun anlamı, fiilden türeyen Türkçe sıfatların dünya dillerindeki sıfat türüyle çok yakından örtüşen biçimleri de kapsamakta olduğudur. Bu bize, Türkçe sıfatların gelişmelerinin arkaik safhalarında esas olarak *fiil görünümü* olduklarını, yani gramatikal tavırlarında fiillere benzediklerini söyler. Bu makalenin konusu olmasa da, benzer yapıların Moğolca ve Tunguzcada da bulunduğu gerçeğine dikkat etmemiz gerekir.

Tipolojik olarak benzer diller olan ve zaman zaman diğer ‘Altay dilleri’ ile soyca akraba oldukları iddia edilen (Miller 1971) Kore ve Japon dillerinde

durum nedir? Korecede sıfat türü açık bir şekilde fiil görünüşlüdür (Ramstedt 1939: 34-35, 129-30). Japoncada da temel olarak aynı durum söz konusudur. *i-türü* (i-class) olarak bilinen sıfatlar, gramatikal tavırları bakımında fiillere benzerler; fiillere getirilebilen çekim eklerinin çoğunu alabilirler. Bunlar, *-ki* ekinin eşlik ettiği fiil kökenli adlardan gelişmiştir. Ör. Eski Japonca *kataki* ‘katı olma’ → *kata* ‘katı, sert olan şey’. (Krş. Türkçe *qat* ‘sertleşmek, katılaşmak’; Eski Japonca *katakute*, Eski Doğu Türkçesi *qatıydı* ‘sertçe’ ← *qatıy* ‘katı, sert’ ile morfolojik olarak paralellik gösterir; Miller 1971: 286-287). Bu arkaik tür, diller arasında sıfat türüyle tipik bir şekilde bağdaştırılan zaman, renk ve hız, bunların yanı sıra ölçü ve fiziksel özellik gibi unsurları içine alır (bkz. Dixon 2001).

12. Kalıplaşmış yüksek odaksal postterminaller

Birçok fiil görünüşlü sıfat, orijinalinde çok yönlü karakter sergileyen, yani öznenin yapısına göre etken ya da edilgen olarak yorumlanabilen, ileri derecede odaksal *postterminaller*¹ olan eski sıfatfiillerden kalıplaşmıştır (bkz. Johanson 1999: 108-120).

Bunlar geçişsiz fiillerden türetildiklerinde, geçişsiz bir özne olan birinci aktanta ait bir özelliği ifade ederler. Örnekler: Tuvaca *öliiy* ‘ölü’ → *öl-* ‘ölmek’, *qa’dıy* ‘katı’ → *qa’dı-* ‘katılaşmak’, Hakasça *ayırıy* ‘hasta’ → *ayır-* ‘hastalanmak’. Krş. Türkiye Türkçesi *soğuk* ‘soğuk’ → *soğu-* ‘soğumak’, *yatık* ‘yatık’ → *yat-* ‘yatmak’, İngilizce *gone* → *go*, Almanca *gestorben* ‘ölü’ ← *sterben* ‘ölmek’.

Geçişli fiillerden türetildiklerinde ise, geçişli bir nesne olan ikinci aktantın bir özelliğini ifade ederler. Örnekler. Tuvaca *a’jiq* ‘açık’ → *a’ş-* ‘açmak’, *üzük* ‘yırtık’ ← *üz-* ‘yırtmak’, Hakasça *pölik* ‘bölük’ < *pöl-* ‘bölmek’. Krş. Türkiye Türkçesi *açık* ‘açık’ → *aç-* ‘açmak’, *yırtık* → *yırt-* ‘yırtmak’, İngilizce *closed* → ‘kapalı’, Almanca *getötet* ‘öldürülmüş’ ← *töten* ‘öldürmek’.

13. Çekimli sıfatfiiller

Çekimli, yani kalıplaşmamış sıfatfiiller, genellikle sıfatsı bir doğaya sahiptirler. Örneğin Altaycada *-GAn* ile yapılmış *kel-gen* gibi bir sıfatfiil, ad öbeğinde niteleyici ya da baş öge olarak kullanılabilir, ör. *kelgen kiji* ‘gelen kişi’, *kelgen* ‘gelmiş olan kişi ya da nesne’. Bu nedenle sık sık *kelgen* gibi biçimlerin, baş ögesi bulunmayan yantümceler olduğu söylenir.

Bununla birlikte, bu sıfatfiillerin birincil olarak hangi türde yer aldığı diğer yöntemlerle de incelenebilir. Böylece *kelgen*, öncelikle ad soylu baş öge

(*kelgen*) olarak işlev gören ve özdeşlik eşlemeleri (*kelgen kiji*) oluşturma gücüne sahip bir ad olarak düşünülebilir. Bu problem burada tartışılmayacaksa da, *kelgen* gibi sıfatfiillerin sıfatlara özgü birçok tipik özellikten mahrum olduğu görülmelidir. Özellikle bunlar, sıfatlardan farklı olarak zarf gibi kullanılamazlar. Zarffiiller *kelip*'te olduğu gibi daima, ad ya da sıfat olarak kullanılmayan özel zarffiil ekleri alırlar.

14. Sonuç

Uzun bir araştırma geçmişine rağmen, araştırmacılar Türkçede sıfat ve ad gibi farklı sözcük türlerinin varlığını tanıma ve delillendirmede yetersiz kaldılar. Bu durum büyük oranda, sıfat türünün Avrupa dillerindekinden daha farklı gramatikal özelliklere sahip olamayacağı önyargısından kaynaklanır. Bu nedenle, Türkçedeki durumun, sözcük türlerinin ayırt edilemeyeceğine delil sağladığı düşünüle gelmektedir.

Dilin kendine özgü yönlerinin detaylı bir şekilde, Güney Sibiry Türk dillerinde olduğu gibi, gözden geçirilmesi, sıfatlar ve adlar arasındaki farkların açıkça görülmesini sağlar. Birlikte alınan birçok özellik, farklılık için sağlam bir temel oluşturur. Sözdizimsel ve anlambilimsel düzenlilikler dikkatlice incelenmeyi gerektirmektedir. Düzenli, ayrı herhangi bir belirti taşımayan ikincil ve üçüncül türevlerden kaynaklanan adlı özellikler, öncelikli olarak sıfatsal doğaya sahip bir sözcük türünün varlığını geçersiz kılmaz. Ad işlevi gören sıfatlardan bahsetmek anlamsız değildir. Diğer taraftan biz, sıfat işlevi gören adların varlığını nadiren, sadece özdeşlik eşlemelerinin niteleyicileri olarak ortaya çıktıklarında görürüz.

Sonuç olarak, çekirdek türdeki birçok Türkçe sıfatın, çeşitli sıfatlaşma aşamaları sonucunda türetilen, fiil kökenli sıfatlar olması ilginç bir tarihi gerçektir.

Kaynaklar

- Baskakov, N. A. (1958), *Altajskiy yazık. (Vvedenie v izuçeniye altajskogo jazyka i ego dialektov)*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Braun, F. & Haig, G. (2000), The noun/adjective distinction in Turkish: An empirical approach. Göksel, A. & Kerslake, C. 2000 (eds). *Studies on Turkish and Turkic languages*. (Turcologica 46). Wiesbaden: Harrassowitz. 85-92.
- Clauson, G. (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Dixon, R. M. W. (1977), *Where have all the adjectives gone? Studies in Language* 1, 19-80. [Revised version published as pp. 1-62 of Dixon 1982.]
- (1982), *Where have all the adjectives gone? and other essays in semantics and syntax*. Berlin: Mouton.
- (2001), Adjective classes. [Position paper for the International Workshop on Adjective Classes, Research Centre for Linguistic Typology, La Trobe University, 2002.]
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. 1-2. (Turcologica 7.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Godel, R. (1945), *Grammaire turque*. Genève.
- Grönbech, K. (1936), *Der türkische Sprachbau*. 1. Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- Hopper, P. J. & Thompson, S.A. (1984), The discourse basis for lexical categories in universal grammar. *Language* 60: 703-752.
- Isxakov, F. G. & Pal'mbax, A. A. (1961), *Grammatika tuvinskogo yazyka. Fonetika i morfologiya*. Moskva: Izdatel'stvo vostoçnoy literatury.
- Johanson, L. (1990), Studien zur türkeitürkischen Grammatik. In: Hazai , György (ed.). *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 146-278.
- (1998), The structure of Turkic. Johanson, L. & Csató, É. Á. (eds) 1998. *The Turkic languages*. London: Routledge. 30-66.
- (1999), Viewpoint operators in European languages. In: Dahl, Östen (ed.). *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 27-187.
- Kuznetsov, P. I. (1976), K voprosu ob imeni prilagatel'nom v turetskom yazike, *Sovetskaya Tjurkologiya* 1976:6, 3-14.

- Miller, R. A. (1971), *Japanese and the other Altaic languages*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Ramstedt, G. J. (1939), *A Korean grammar* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 82). Helsinki.
- Seiler, H. (1960), *Relativsatz, Attribut und Apposition*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Swift, Ll. B. (1963), *A reference grammar of Modern Turkish*. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic series 19). The Hague: Mouton & Co.
- Thompson, S. A. (1989), A discourse approach to the cross-linguistic category 'adjective'. Corrigan, R. & Eckman, F. & Michael Noonan, M. (eds). *Linguistic categorization* (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science 4, Current Issues in Linguistic Theory 61). Amsterdam: Benjamins. 254-265.

Kısaltmalar: AYR. ayrılma, BLN. bulunma, BLT. belirtme, ÇK. çokluk, EYL. eyleyici, GZ. geniş zaman, İLG. ilgi, İYL. iyelik, K. kişi, , SFT. sıfatlaştırıcı T. teklik., YNL. yönelme.

Transkripsiyon, Johanson, L. & Csató, É. Á. 1998. *The Turkic languages*. London: Routledge'de uygulanan prensiplere göre düzenlenmiştir. γ işareti sızıcı artdamaksıl ve patlamalı/artdamaksıl sızıcı arasında nöbetleşen ses için kullanılmıştır.

Açıklama: Bu makaledeki çalışma, yazarı La Trobe Üniversitesine bağlı Research Centre for Linguistic Typology, Institute for Advanced Studies'de misafir öğretim üyesi olduğum sırada hazırlanmıştır. Bob Dixon ve Sasha Aikhenvald'a, aynı zamanda RCLT'de çalışan diğer araştırma arkadaşlarıma, misafir öğretim üyelerine ve doktora öğrencilerine verimli tartışmalardan dolayı samimi teşekkürler. Bu tartışmalardan çok şey kazandım.

¹ *Olayın önemli sınırının geçilmiş olduğu görünüş[aspekt] biçimi; çev. notu.*

Nouns and Adjectives in South Siberian Turkic

Prof. Dr. Lars JOHANSON[∗]

Trans.: Assist. Sema ASLAN^{∗∗}

For memory of Karl Heinrich Menges (1908-1999)

Abstract: This study will examine word class distinction and especially noun versus adjective classification in Turkic. The semantic and pragmatic, as well as the prototype theory approaches will be discussed in relation to these two word classes; the typological and the semantic distinctions between noun and adjective classes will be determined through distinctive properties. The aim of this research is to present that adjectives may function as nouns by way of markerless nominalization process, whereas nouns do not occur as adjectives. The examples provided in this research will also present material from historical and modern Turkish, although the examples will mainly be collected from South Siberian Turkish languages.

Key words: Adjective, noun, word class, distinction, nominalization

---

[∗] *University of Johannes-Gutenberg - Mainz / GERMANY*
johanson@mail.uni-mainz.de

^{∗∗} *Baskent University, Faculty of Arts and Science / ANKARA*
aslans@baskent.edu.tr

Имя Существительное и Имя Прилагательное в Тюркском Дialecte Южной Сибири

Ларс ДЖОНСОН*, Проф. Др.

(перевод с английского Сема АСЛАН)^{***}

Памяти Карла Хайнрих Менгеса (1908-1999)

Резюме: В этой статье рассказывается о классификации частей речи, в особенности о разнице между именем существительным и именем прилагательным в тюркских диалектах. А также обсуждаются имеющиеся взгляды на теорию прототипа, семантические и прагматические подходы к этим двум словесным типам; исходя из особенностей имен существительных и имен прилагательных, выявляется типологическая и семантическая разница между ними. Цель статьи-показать, что имена прилагательные могут выполнять функцию имени существительного в случае перехода их в неопределенные имена, когда как существительные не могут заменить прилагательные. В статье приводятся примеры, взятые из исторических и современных тюркских диалектов, в больших случаях- из диалектов Южной Сибири.

Ключевые слова: имя прилагательное, часть речи, расхождение, переход в существительное

---

* Университет Джоннес-Гутенберг-Маинз-ГЕРМАНИЯ
johanson@mail.uni-mainz.de

^{***} Башкентский Университет Факультет Естественных и Гуманитарных Наук-АНКАРА
aslans@baskent.edu.tr

Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği

Prof. Dr. Mustafa UĞURLU*

Özet: Bugün Türk Dünyasında tarihî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan birçok Türk lehçesi veya yazı dili kullanılmaktadır. Bunlar, çeşitli yönlerden birbirlerinden az veya çok farklılık göstermektedir. Kelime hazinesi, bu bakımdan en dikkate değer kısmı teşkil etmektedir. Türk lehçelerinin kendilerine mahsus kelime hazineleri vardır. Ancak bu kelime hazineleri, belli bir oranda “temel lehçe” düzeyinde; bundan daha az bir oranda da “Genel Türkçe” düzeyinde birbiriyle örtüşürler. Türk lehçelerinin kelime hazinelerinin örtüşmesinde, kaynak bakımından aynı gruba girmenin yanı sıra, tarih boyunca toplulukların kendi aralarında kurdukları iktisadî, kültürel münasebetlerin ve dinî, siyasî yönlerden maruz kaldıkları yabancı etkilerin de önemli rolü vardır.

“Kelime eş değerliği” terimiyle, iki ayrı lehçede bulunan kelimelelerin birbirlerine “kavram alanı” bakımından denk olma durumu ifade edilmektedir. Türk lehçelerinin kelime hazinelerinin tam örtüşmemesi, kelime eş değerliği konusunun önemini arttırmaktadır. Çünkü Türk lehçeleri arasında yapılacak aktarmaların başarılı olabilmesi, “kaynak lehçe”deki bir kelimenin “hedef lehçe”deki eş değerinin bilinmesi ve kullanılmasına bağlıdır. Kelime eş değerliği yönünden; “bire bir”, “bire çok” ve “bire hiç” durumu söz konusudur. Başarılı bir aktarma için bilhassa, bir kelimeye birden fazla kelimenin eş değer olduğu duruma özen göstermek gerekir; zira böyle kelimeleri aktarırken hata yapma ihtimali yükselmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk lehçeleri, aktarma, kelime eş değerliği

---

* Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / MUĞLA
ugurlu59@yahoo.de

Giriş

Türk lehçeleri¹ ve Kelime Hazinesi

Bugün Türk Dünyasında (“Turcia”) tahminlere göre yaklaşık yüz elli milyon insan yaşamaktadır. Bunların konuşma şekilleri, kendi içinde bir anlaşma birliği teşkil eden ve diğerinden çeşitli yönlerden ayrılan “dil alanları”nı, bir başka deyişle “lehçeleri” oluşturmaktadır. Asıl Türk kütlesinin yaşadığı sahalarda, dil alanlarının sınırları birbirinin içine girmiş vaziyettedir. Kaynak bakımından bu dil alanları; Uygurca, Bulgarca, Kıpçakça, Oğuzca gibi “temel lehçe”lere; bunlar da kendi aralarında birbirlerine farklı uzaklıktaki “ikincil lehçe”lere bölünmektedir.

Bu dil alanlarının bir kısmı, normlaştırılarak “yazı dili” hâline getirilmiştir; bir kısmı ise sadece konuşmada kullanılmaktadır. Yazı dili olanların bazıları, kendi topluluğunun “ikinci dili” durumuna düşerken bazıları işlenmiş, zengin bir edebî yazı dili hâline gelmiştir.

Türk lehçelerinin kendilerine mahsus kelime hazinesine vardır. Ancak bu kelimelerin önemli bir bölümü, temel lehçe düzeyinde; bundan daha az bir bölümü de “Genel Türkçe” düzeyinde birbiriyle örtüşür. Meselâ, Oğuzcaya dayanan Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinin; Kıpçakçaya dayanan Kazak ve Karakalpak Türkçelerinin kendi aralarındaki örtüşme oranları yüksek olmasına rağmen, bu dördünün örtüşen veya ortak olan kelimeleri söz konusu olduğunda bu oran düşmektedir. Bütün Türk lehçelerindeki örtüşen kelimelerin oranı ise daha da düşüktür.

Türk lehçelerinin kelime hazinesinin örtüşmesinde, kaynak bakımından aynı gruba girmenin yanı sıra, tarih boyunca toplulukların kendi aralarında kurdukları iktisadî, kültürel münasebetlerin ve dinî, siyasî yönlerden maruz kaldıkları yabancı etkilerin de önemli rolü vardır. Meselâ, kaynak bakımından aynı temel lehçeye dayanmayan Türkiye ve Özbek Türkçelerinin örtüşme oranını, tarihî ve sosyal sebeplerle kelime hazinesinde bulunan Arapça ve Farsça unsurlar yükseltmiştir. Yine, bir kültür muhiti olan Kazan ile İstanbul arasında Sovyetler Birliği öncesi dönemlerde gerçekleşen yoğun ilişkiler, Kazan-Tatar Türkçesine bir çok “Osmanlı unsurunu”nun girmesini sağlamış; bu durum, iki lehçenin birbirine benzeme oranını arttırmıştır. Ayrıca, Rus Çarlığı’nın ve Sovyetler Birliği’nin siyasî hâkimiyeti altında yaşamış Türk topluluklarının lehçelerinde bulunan Rusça unsurlar, bir miktar benzerlik sağlamaktadır.

Kelime Eş Değerliği

Bu çalışmada, “kelime eş değerliği” (“lexikalische Äquivalenz”) terimiyle, kaynak anlaşma birliğindeki bir “kelime”nin⁴ “kavram alanı”yla (“Wortfeld”)⁵ hedef anlaşma birliğindeki bir kelimenin kavram alanının birbirlerine “eş değer” veya “denk” olma durumu; bir başka deyişle birbiriyle “örtüşmesi” ifade edilmektedir. Bu terim ile “tam eş değerlik”in yanı sıra, “kabul edilebilir eş değerlik” de kastedilmektedir.

“Tam eş değerlik”; kaynak anlaşma birliğinde bir kelimenin bütünüyle, yani ses, düz anlam, çağrışım, metin türüne uygunluk, kullanım şekli vb. yönlerden, “hedef anlaşma birliği”nde bir eş değerinin (“formale, denotative, konnotative, textnormative, pragmatische usw. Äquivalenz”) olmasıyla mümkündür. İki ayrı anlaşma birliğinde sözlük karşılıkları aynı olan iki kelimenin, belirtilen yönlerden tamamen örtüşmesine “normal” şartlarda sıkça rastlanmaz. Bu husus, iki yabancı dili birbirine çevirirken de başlıca zorluğu teşkil etmektedir. İki dilin dayandığı kültürlerin farklı olması durumunda ise örtüşme, hemen hemen imkânsız hâle gelmektedir. Onun için iki dilin birbirine “gerçekten” çevrilemeyeceği fikri birçok araştırmacı tarafından benimsenmiştir⁶.

“Kabul edilebilir eş değerlik” ise, kaynak anlaşma birliğinde bir kelimenin hedef anlaşma birliğinde bir kelimeye düz anlamı; metin bağlamında kullanılışı, yarattığı etki vb. yönlerden benzer olma durumudur. Elbette, hedef anlaşma birliğinde seçilen kabul edilebilir eş değer kelime, çağrışım vb. yönlerden ne kadar kaynak anlaşma birliğindeki benzer olursa o kadar başarılı bir tercüme veya aktarma söz konusudur.

Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliliği

Türk lehçelerinin kendilerine mahsus kelime hazineleri, belli bir oranda temel lehçe düzeyinde; bundan daha az bir oranda da “Genel Türkçe” düzeyinde birbiriyle örtüşür. Türk lehçeleri arasındaki eş değer kelimeler, üç bölüme ayrılabilir:

Kaynak lehçedeki bir kelimeye, hedef lehçede bir kelime eş değer olabilir:

1 ≡ 1

Kaynak lehçedeki bir kelimenin kavram alanıyla hedef lehçedeki bir kelimenin kavram alanı, tamamen veya kabul edilebilir bir şekilde örtüşebilir; bu durumda, “bire bir” eş değerlik söz konusudur. Bu tür kelimeler kendi aralarında aşağıdaki şekilde gruplanabilir:

a. Türk lehçeleri arasında eş değer olan kelimelerin pek azı; ses, anlam vb. yönlerden her bir Türk lehçesinde “aynı”dır⁷. Meselâ; Ttü. *at* ≡ Az. *at* ≡ Başk. *at* ≡ Kaz. *at* ≡ Kırg. *at* ≡ Özb. *at* ≡ Tat. *at* ≡ Türkm. *at* ≡ Uyg. *at* (LS: 32-33). Bu kelime görüleceği üzere, birçok Türk lehçesinde ses bakımından aynıdır; buna rağmen kavram, çağrışım, kullanım sıklığı vb. yönlerden tam değil, ancak kabul edilebilir bir örtüşme söz konusudur. Çünkü, bir Türkiyelinin *at*’tan anladığı ile, bu hayvanın etini yiyen, sütünü içen bir Kazak veya Kırgızın anladığı aynı değildir. Bir Kazak için bu kavramın çağrışımı *kazi*⁸, en lezzetli yemek iken, bir Türkiyeli için herhâlde⁹ tiksindirici bir şeydir. Yine, “atı alan Üsküdar’ı geçti” gibi bir metin üretimi, sadece Ttü. için söz konusudur. Kavram alanı yönünden örtüşen Ttü. *bir* “1” ≡ Az. *bir* ≡ Başk. *bir* ≡ Kaz. *bir* ≡ Kırg. *bir* ≡ Özb. *bir* ≡ Tat. *bir* ≡ Türkm. *bir* ≡ Uyg. *bir* (LS: 70-71) kelimesinin kullanım yönünden farkları vardır; meselâ Kırg.ndeki *bir miñ toğuz cüz* “1900” şeklinde kullanımı Ttü.nde yoktur.

b. Eş değer kelimelerin pek çoğu ise, aynı kaynaktan geldikleri hâlde zaman içinde belli ses değişikliklerine uğramışlardır. Anlam yönünden ise, kelimelere göre benzerliğin derecesi değişmektedir. Benzerlik oranı, bilhassa, sayılar gibi “sınırlı” anlamı olanlar arasında yüksektir. Bir başka deyişle, kavram alanları tam örtüşmeye çok yakındır. Örnek: Ttü. *beş* ≡ Az. *beş* ≡ Başk. *biş* ≡ Kaz. *bes* ≡ Kırg. *beş* ≡ Özb. *beş* ≡ Tat. *biş* ≡ Türkm. *beeş* ≡ Uyg. *bäş* (LS: 62-63).

Aşağıdaki örneklerde ise, anlam yönünden benzerliğin derecesi kelimedeki kelimeye ve lehçeden lehçeye değişmektedir: Ttü. *yıldız* ≡ Az. *ulduz* ≡ Kaz. *julduz* ≡ Kırg. *cıldız* ≡ Özb. *yulduz* ≡ Tat. *yoldız* ≡ Türkm. *yıldız* (LS: 988-989) kelimesinin, düz anlamı birçok Türk lehçesinde ortak olmasına rağmen, yan anlamları veya çağrışımları ortak olmayabilir: Ttü.nde *yıldız* kelimesinin, İngilizce *star* kelimesinden aktarılan “sinema ve müzikhol sanatçısı” anlamı¹⁰; televole programı gibi çağrışımları diğer lehçelerde bulunmayabilir.

Tek başlarına bire bir eş değer olan kelimelerin, bir araya gelmeleri durumunda eş değerlik kalmayabilir: Meselâ; Ttü. *yol* ≡ Az. *yol* ≡ Başk. *yul* ≡ Kaz. *jol* ≡ Kırg. *col* ≡ Özb. *vol* ≡ Tat. *yul* ≡ Türkm. *yool* ≡ Uyg. *yol* (LS: 992-993); Ttü. *baş* ≡ Az. *baş* ≡ Başk. *baş* ≡ Kaz. *bas* ≡ Kırg. *baş* ≡ Özb. *bâş* ≡ Tat. *baş* ≡ Türkm. *baş* ≡ Uyg. *baş*; Ttü. *başla-* ≡ Az. *başla-* ≡ Başk. *başla-* ≡ Kaz. *basta-* ≡ Kırg. *başta-* ≡ Özb. *bâşlä-* ≡ Tat. *başla-* ≡ Türkm. *başla-* ≡ Uyg. *başli-* (LS: 52-53; 54-55) kelimeleri birçok lehçede ortaktır. Ancak, Kırg.ndeki *col başta-* “kılavuzluk etmek” (Taymas 1994 a: 96) veya Kaz.ndeki *jol bastavşı* “kılavuz” şekli Ttü.nde kullanılmamaktadır (LS: 474). Ttü. *ağaç* ≡ Az. *ağac* ≡

Başk. *ağas* ≡ Kaz. *ağaş* ≡ Kırg. *cığaç* ≡ Tat. *ağaç* ≡ Türkm. *ağaç* ≡ Uyg. *yağaç* (LS: 8-9); Ttü. *usta* ≡ Az. *usta* ≡ Başk. *osta* ≡ Kaz. *usta* ≡ Kırg. *usta* ≡ Özb. *ustā* ≡ Tat. *osta* ≡ Türkm. *ussa* ≡ Uyg. *usta* (LS: 918-919) kelimeleri ortak olmasına rağmen, Kırg. *cığaç usta* ve Türkm. *ağaç ussası* kelimeleri Ttü.nde “dülger” veya “marangoz” kelimelerine eş değerdir (LS: 194-195; 560-561).

c. Ses ve yapı bakımından birbiriyle ilgisi olmayan, ayrı kaynaklardan gelen kelimeler de eş değer olabilir: Meselâ; Ttü. *baş örtüsü* kelimesine, Kaz. *oramal* ≡ Kırg. *oromol* ≡ *cooluk* (LS: 54) eş değerdir; ancak bir Türkiyelinin “üniversite”yle bağlantılı çağrışımları bir Kazak veya Kırgız Türkü için söz konusu değildir. Yine, Ttü. *sincap* kelimesinin, Kaz. *tiyin* ≡ Kırg. *tyın* eş değeridir (LS: 782). Bu kelime aynı zamanda, “kuruş” karşılığında para birimini ifade eder (Oraltay 1984: 271; Taymas 1994 b: 735); dolayısıyla “sincap”tan farklı çağrışımları vardır. Ttü. *bardak* ≡ Kaz. *stakan* kelimeleri, kabul edilebilir eş değerdir (LS: 50); ancak bir Türkiyelinin “(küçük) çay bardağı” tasavvuru, bir Kazak Türkünde yoktur; bk. diğer örnekler: Ttü. *sinek* ≡ Kaz. *şıbn* (LS: 782); Ttü. *yemek* ≡ Kırg. *tamak* ≡ Özb. *âvkat* ≡ Türkm. *nahar* (LS: 988-982).

Kaynak lehçedeki bir kelimeye, hedef lehçede birden fazla kelime eş değer olabilir: 1 ≡ 1ⁿ

Kaynak lehçedeki bir kelimenin kavram alanını, hedef lehçede bir değil, ancak birden fazla kelimenin kavram alanı, tamamen veya kabul edilebilir bir şekilde örtebilir; bu durumda, “bire çok” eş değerlik söz konusudur. Bu tür kelimeler kendi aralarında aşağıdaki şekilde gruplanabilir:

a. Kaynak lehçedeki bir kelimenin, ses ve yapı bakımından aynı olan veya lehçeler arasındaki düzenli ses denklikleriyle aynı kaynaktan geldiği bilinen şekli, hedef lehçede bulunabilir. Ancak bu iki kelimenin kavram alanları birbiriyle az bir oranda örtüşebilir. Burada, yukarıda belirtilen kabul edilebilir bir örtüşme de söz konusu değildir. Bire bir eş değer gibi gözükmelerine rağmen kavram alanları bakımından az bir oranda örtüşen kelimeler “yarım yalancı eş değer kelimeler”dir¹¹. Dolayısıyla, bu tür kelimelerde, kaynak lehçedeki kelimenin örtülme kavram alanı için, hedef lehçede en azından başka bir kelime daha kullanılmak durumundadır. Mesela; Kaz. *kol* ≡ Kırg. *kol* ≡ Özb. *kol* kelimesinin kavram alanını, Ttü.nde *kol* + *el*¹² kelimelerinin kavram alanları birlikte örtmektedir (LS: 208-209; 492-493). Ttü.nde *bin-* fiilinin kavram alanı ise, Kırg.nde hayvan için *min-* + vasıta için *otur-* fiilleri tarafından örtülmektedir (LS: 70-71)¹³. Ttü.nde *evlen-* fiilinin kavram alanı ise, erkek için Kırg.

üylön- ≡ Özb. *üylän-* ≡ Tat. *öylän-* ≡ Türkm. *öylen-*; kadın için Kırg. *erge tiy-* ≡ Özb. *turmuşgä çık-* ≡ Tat. *kiyävögä çık-* ≡ Türkm. *durmuşa çık-* fiilleri tarafından örtülmektedir (LS: 228-229). Kırg.nde *cün* kelimesinin kavram alanı, Ttü.nde *yün*¹⁴ + *yapağı*¹⁵ tarafından örtülmektedir (LS: 1000; 964); burada, bire iki eş değerliği söz konusudur.

Ttü.nde *kardeş*, “aynı ana babadan doğmuş, veya ana babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı”dır (TS: 1214). Bu kelimenin, lehçeler arasındaki düzenli ses denklikleriyle aynı kaynaktan geldiği bilinen şekli, Kaz.nde *karındaş* ve Kırg.nde *karındaş* olarak kullanılmaktadır. Ancak bu kelime, Ttü.ndeki kelimenin kavram alanının ancak bir kısmını örtebilmektedir. Çünkü, Kırg.nde *karındaş* “küçük kız kardeş” (Taymas 1994 b: 409) demektir; yani yarım yalancı eş değerdir. Kırg.nde bundan başka en azından üç kelime daha kullanılmak durumundadır; *ece* “büyük kız kardeş” (Taymas 1994 a: 321); *ini* “küçük erkek kardeş” ve *ağa* “büyük erkek kardeş” (Taymas 1994 a: 369; 9)¹⁶. Burada bire dört eş değerliği söz konusudur.

b. Ses ve yapı bakımından birbiriyle ilgisi olmayan, ayrı kaynaklardan gelen kelimeler arasında da bire çok eş değerlik olabilir: Meselâ; Ttü.nde *gebe* kelimesiyle “karnında yavru bulunan kadın veya hayvan” kastedilmektedir; bk. TS: 822. Ancak bunun kavram alanı, Kaz.nde insan için *jükti* ≡ *eki kabat* ≡ *ayağı avır* + hayvan için *buvaz* kelimeleri olmak üzere en az iki kelime tarafından örtülmektedir (LS: 258). Ttü.nde *olgun*¹⁷ kelimesi, hem insan hem de meyveler için kullanılmaktadır; bk. TS: 1679. Buna, Kırg.nde ise insan için *cevilgen* + meyve için *bışkan* kelimeleri karşılık gelmektedir (LS: 660). Ttü.nde *göbek* kelimesine karşılık Kırg.nde “karnın ortasında bulunan çukurluk” anlamında *kindik*; “yağ bağlamış şişman karnı” anlamında *çoñ kursak* kullanılmaktadır (TS: 862; LS: 276); burada bire iki eş değerliği söz konusudur.

Ttü.nde *dön-* fiilinin kavram alanı, Kırg.nde “bir şeyin etrafında dönmek” için *aylan-* + “geri dönmek” için *kayt-* + “bir yere dönmek” için *burıl-* (LS: 188) olmak üzere en az üç kelime tarafından örtülmektedir; burada bire üç eş değerliği söz konusudur.

Kaynak lehçedeki bir kelimeye, hedef lehçede hiç bir kelime eş değer olmayabilir: 1 ≡ Ø

Kaynak lehçedeki bir kelimenin kavram alanını, hedef lehçede hiç bir kelimenin kavram alanı kabul edilebilir bir şekilde örtmeyebilir. Bu durumda “bire hiç” eş değerlik söz konusudur. Bunlar genellikle, kaynak lehçeyi konuşan topluluğun, kendine has kültürünü yansıtan kelimelerdir. Kaynak lehçedeki bir

kelimenin hedef lehçede kabul edilebilir eş değerinin olmadığı durumlarda aktarma yapılırken; ya kelime aynen alınarak dipnot vb. şekilde açıklanabilir; ya da anlamına göre aktarılabilir¹⁸.

Kaz.nde *dombıra*¹⁹, kelimesinin Ttü.nde eş değeri yoktur; Ttü.nde kullanılan *bağlama*²⁰ kelimesinin de Kaz.nde eş değeri yoktur. Türkiyelilerin yakından tanıdığı *karnı yarık*, Kırg.nde ancak *baklacan tamağı* “patlıcan yemeği” olarak tarif edilebilmektedir (LS: 444). Deniz kültürü zayıf olan bir Özbek Türkü için, Ttü. *korsan*, ancak *karâkçi* “haydut”; *mayo*²¹ ise, *çomiliş için kiyilädigän kiyim* “yıkamak için giyilen elbise” olabilmektedir (LS: 500; 324; 566).

Sonuç

Sonuç olarak şöyle denebilir: Her bir Türk lehçesinin, kendisine mahsus kelime hazinesi vardır; birinden diğerine başarılı bir aktarma yapmak, kaynak lehçedeki bir kelimenin hedef lehçedeki eş değerinin bilinmesiyle mümkündür. Kelime eş değerliği yönünden şu üç durum söz konusudur:

- a. Kaynak lehçedeki bir kelimeye, hedef lehçede bir kelime eş değer olabilir.
- b. Kaynak lehçedeki bir kelimeye, hedef lehçede birden fazla kelime eş değer olabilir.
- c. Kaynak lehçedeki bir kelimeye, hedef lehçede hiç bir kelime eş değer olmayabilir.

Başarılı bir aktarma için bilhassa, bir kelimeye birden fazla kelimenin eş değer olduğu duruma özen göstermek gerekir; zira böyle kelimeleri aktarırken hata yapma ihtimali yükselmektedir.

Kaynaklar

- AKSAN, D. (1978²), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi -Ana Çizgileriyle-*, (=Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 217), Ankara.
- AKSAN, D. (1982), *Her Yönüyle Dil -Ana Çizgileriyle Dilbilim- III*, (= Türk Dil Kurumu Yayınları 439), Ankara.
- ARAT, R. R.- A. Temir (1976), “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, (= Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 45), Ankara, s. 305-327.
- BUßMANN, H. (1983), *Lexicon der Sprachwissenschaft*, (=Kröners Taschenausgabe 452), Stuttgart.
- ERCILASUN, A. B. (1993 a), “Türk Dünyasının Dil Birliği Mes’esi”, *Türk Dünyası Üzerine Makaleler-İncelemeler*, (= Akçağ Yayınları 93), Ankara, s. 65-75.

- ERCILASUN, A. B. (1993 b), “Türk Lehçelerinin Anlaşılmasında Dikkat Edilecek Noktalar”, *Türk Dünyası Üzerine Makaleler-İncelemeler*, (= Akçağ Yayınları 93), Ankara, s. 76-99.
- JOHANSON, L. (1993), “Zur Geltung türkischer Schriftsprachen und Schriftsysteme”, *Türk Kültürü Araştırmaları* 30, s. 165-178.
- KOLLER, W. (1987³), *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, (=Quelle und Meyer, Uni-Taschenbücher 189), Heidelberg-Wiesbaden.
- LS = ERCILASUN, A. B. ve diğerleri (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, (= Kültür Bakanlığı Yayınları 1371), Ankara.
- ORALTAY, H. ve diğerleri [Çeviren] (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (= Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları 8), İstanbul.
- RESULOV, A. (1995), “Akraba Diller ve “Yalancı Eş Değerler” Sorunu”, *Türk Dili* 524 (Ağustos 1995), s. 916-924.
- TAYMAS, A. [Çeviren] (1994 a), *Kırgız Sözlüğü I*, (= Türk Dil Kurumu Yayınları 93), Ankara.
- TAYMAS, A. [Çeviren] (1994³ b), *Kırgız Sözlüğü II*, (= Türk Dil Kurumu Yayınları 121), Ankara.
- TEKİN, T. (1991), “A New Classification of the Turkic Languages”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, s. 5-18.
- TS = PARLATIR, İ. ve diğerleri (1998⁹), *Türkçe Sözlük*, (= Türk Dil Kurumu Yayınları 549), Ankara.

Ek

- LS = ERCILASUN, Ahmet Bican - Alaeddin Mehmedoğlu ALİYEYEV - Almas ŞAYHULOY - Erden Zadaulı KAJİBEK - Kadıralı KONKOBAY UULU - Berdak YUSUF - Cebbarmehmet GÖKLENOV - Valeriy Uyguroğlu MAHPİR - Ali ÇEÇENOV (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, (= Kültür Bakanlığı Yayınları 1371), Ankara.
- ORALTAY, Hasan - Nuri YÜCE - Saadet PINAR [Çeviren] (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (= Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları 8), İstanbul.
- TS = PARLATIR, İsmail - Nevzat GÖZAYDIN - Hamza Zülfikar - Tezcan AKSU - Seyfullah TÜRKMEN - Yaşar YILMAZ (1998⁹), *Türkçe Sözlük*, (=Türk Dil Kurumu Yayınları 549), Ankara.

Açıklamalar

1. Krş. “Türk dilleri; Türk şiveleri; Tyurskie yazıki; Türksprachen; Turkic languages”.
2. Türk lehçelerinin coğrafi konumlarını, fonetik ve etnik vb. yönlerini dikkate alarak yapılan birçok tasnif denemesi vardır; meselâ bk. Arat 1976 ve Tekin 1991.
3. Bir “dil alanı”, yani “lehçe”nin kullanım alanı ile kendisini temsil eden yazı dilinin kullanım alanı, birçok durumda örtüşmemektedir. Ayrıca, Sovyetler Birliği zamanında meydana getirilen yazı dillerinin, adını taşıdığı lehçeleri ne ölçüde temsil ettiği tartışmalı bir konudur; bk. Ercilasun 1993 a ve Johanson 1993.
4. Bu çalışmada “kelime” (“Wort”) terimi; ses dizgesi, kavram, mahiyet bilgisi, çağrışımları vb. yönlerini kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Bu çalışmanın konusu olmadığı için burada tartışmalara değinilmeyecektir; bk. “Wort” (Bußmann 1983: 585); “kelime” Aksan 1978: 32 vd. Ayrıca, “kavram”, “varlık”, “ses dizgesi” ilişkileri ve bunlarla ilgili farklı terimler için bk. Aksan 1978: 17 vd.
5. Bk. Almanca “Bedeutungsfeld, lexikalisches Feld, Sinnbezirk”; İngilizce “lexical / semantic field” (Bußmann 1983: 589).
6. Bu görüşü savunanlardan W. von Humboldt; “Alles Übersetzen scheint mir schlechterdings ein Versuch zur Auflösung einer unmöglichen Aufgabe” demektedir; bk. Koller 1987: 134 vd.
7. Krş. Ercilasun 1993 b: 90 vd.
8. Bk. “kazi: atın kaburga kısmı ve yağlı etinden yapılan sucuk” (Oraltay 1984: 154).
9. Burada, at keserken görevlilerce “yakalanan” Türkiyeli sucuk üreticilerinin, gazete haberlerine konu olması hatırlanabilir.
10. Bk. TS: 2449.
11. Krş.: “göreceli yalancı eş değerler” (Resulov 1995: 921). Bunlardan başka, Türk lehçeleri arasında “tam yalancı eş değer kelimeler” de vardır. Bunlar, ses ve yapı bakımından aynı veya lehçeler arasındaki düzenli ses denklikleriyle aynı kaynaktan geldiği bilinen, ancak kavram alanları bakımından hiç örtüşmeyen kelimelerdir. Ayrıca, aynı kaynaktan gelmeyen sestüş (“Homonym”) kelimeler de buraya dahil edilebilir. Bu tür kelimelerde bir “eş değerlik”ten söz edilemez. Meselâ, Ttü. *koş-* x Uyg. *koş-* “eklemek” = Kaz. *kos-* (LS: 206; 207); Ttü. *düşün-* x Türkm. *düşün-* “anlamak” = Kırg. *tüşün-* = Kaz. *tüşin-* (LS: 22; 23).
12. “el: “kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü” (TS: 687),
13. Krş. Ttü. *otur-* = Kırg. *otur-* (LS: 666; 667),

14. “*yün*: “güzün kırkılan koyun tüyü (TS: 2480),
15. “*yapağı*: “ilkbaharda kırkılan koyun tüyü (TS: 2387),
16. Bu kelimelerin *tuuğan*, *bir tuuğan* vb. varyantları bulunması bu durumu değiştirmez; bk. LS: 440; (Taymas 1994 b: 765).
17. Krş. Ttü. *ol-* = Kırg. *bol-* (LS: 660).
18. Bk.: “*çeviri öğeler*”; “II. Cihan Savaşı sırasında Sir W. Churchill’in doğu bloku ülkeleri için kullandığı *Demirperde* (İng. *iron curtain*) deyimini hemen birçok dile çevrilmiş ve yerleşmiştir” (Aksan 1982: 35 vd.).
19. “*dombıra*: Kazak Türklerinin millî müzik aleti” (Oraltay 1984: 68).
20. “*bağlama*: 3. Üç çift telli olan ve mızrapla çalınan bir saz “ (TS: 196).
- “*mayo*: Fr. maillot. Genellikle denize girerken ten üzerine giyilen, vücudun gerekli kısımlarını sıkıca örten giysi “ (TS: 1519).

Lexical Equivalence Between the Turkic Languages

Prof. Dr. Mustafa UĞURLU[⊗]

Abstract: Today there is a great number of Turkic languages or literary languages that arose out of historical and political reasons in the Turkish world. These languages demonstrate differences from each other in terms of various aspects and vocabulary is the most significant area in this respect. The Turkish dialects have vocabularies peculiar to them. However, these vocabularies correspond to some extent on the level of “primary branch” and to a lesser degree on “Common Turkish.” Belonging to the same branch of languages plays a great role in the correspondence of vocabularies of Turkic languages as well as their economical and cultural relations with each other and religious and political influences from outside. By the term “lexical equivalence,” we mean the correspondence of the words in two different languages with regard to their “semantic field.” The fact that the vocabularies of Turkic do not fully correspond increases the importance of the issue of lexical equivalence. The reason for this is that the success of the translations among Turkic languages depends on knowing and using the equivalent word of the “source language” in the “target language.” In the context of lexical equivalence, the relationships of “one-to-one,” “one-to-many” and “one-to-none” are observed. For a successful translation, especially “one-to-many” relationship should be paid due attention, otherwise the possibility of making a mistake in translating such words increases.

Key Words: Turkic languages, translation, lexical equivalence

---

[⊗] Muğla University, Faculty of Arts and Science / MUĞLA
ugurlu59@yahoo.de

Лексический Эквивалент Между Тюркскими Диалектами

Мустафа УГУРЛУ, Проф. Др.*

Резюме: В настоящее время в тюркском мире употребляется большое количество тюркских диалектов или письменных языков, которые образовались в результате исторических и политических причин. Они отличаются друг от друга в той или иной степени. Поэтому лексический состав этих языков является наиболее важной частью. У тюркских языков есть свои особые лексиконы. Однако эти лексиконы в определенной степени совпадают друг с другом на уровне “первоначального диалекта” и в меньшей степени - на уровне “общетюркского”. В совпадении лексиконов тюркских диалектов большую роль играет как принадлежность к общей языковой группе, так и развитие экономических, культурных отношений между ними, а также роль инородных влияний в религиозном и политическом аспекте. Термин “лексический эквивалент” означает совпадение слов в двух отдельных диалектах с точки зрения “сферы значения”. Неполное совпадение лексиконов тюркских диалектов увеличивает значение темы лексического эквивалента. Потому что для успешного перевода между тюркскими диалектами необходимо знание и употребление эквивалента “диалекта-источника” в “диалекте-цели”. С точки зрения лексического эквивалента можно говорить о случаях “один к одному”, “большинство к одному” и “ничего к одному”. Для удачного перевода нужно учитывать случаи более одного эквивалента к одному слову. Потому что при переводе именно таких слов возможность ошибиться увеличивается.

Ключевые слова: тюркские диалекты, перевод, лексический эквивалент

---

* Муглинский Университет, Факультет Естественных и Гуманитарных Наук —МУГЛА
ugurlu59@yahoo.de

Acaralılarının Siyasi Özerklik Hakkının Süjesi Haline Gelmeleri ve Türkiye'nin Bu Sürece Etkisi

Doç. Dr. Fahrettin MURTAZAOĞLU*

Özet: Bu makalenin temel amacı; Acaralılar örneğinde olduğu gibi, siyasi özerklik hakkının süjeleri ulus ve azınlıklar olmakla birlikte, bazı olağanüstü durumlarda etnografik grupların da olabileceğini göstermektir. Bu bağlamda, makalede Gürcistan'a bağlı Acara Özerk Cumhuriyeti'nin yerli halkını oluşturan Acaralılar'ın kökenleri, Osmanlılar'ın Acaristan'ı fethiyle Gürcüler'den ayırıp milli azınlık kimliğini kazanmaları, burada İslam dinini ve Türk kültürünü benimsemeleri, 1878'de de Berlin Anlaşması gereği Gürcülerle tekrar birleşmeleri ve bu milletin bileşiminde Türkler'den edindikleri özelliklerden dolayı etnografik bir grup haline gelmeleri, daha sonra Osmanlı hakimiyeti döneminde benimsedikleri İslam dini ve Türk kültürünün korunması için Türkiye'nin gayretiyle bunlara uluslararası hukukta (Moskova ve Kars Anlaşmalarında) ve Gürcistan hukukunda siyasi özerklik hakkının tanınması, bu hakkı ortaya çıkaran olaylar, sözü geçen hakkın uygulanması sonucu ortaya çıkan Acara Özerk Cumhuriyeti ile ilgili konular incelenmektedir. Ayrıca, makalede Acaralılar'a Moskova ve Kars Anlaşmalarıyla tanınan dini ve kültürel hakların 1938 ve 1978 tarihli Acara Özerk Cumhuriyeti'nin Anayasalarında yer almasına rağmen, Sovyetler Birliği döneminde ihlali, 1991 yılından sonra ise, bu hakların garanti altına alınması ile ilgili konulara da yer verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Ulus, azınlık, etnografik grup, Acaralılar, hak süjesi (öznesi), kolektif ve bireysel haklar, siyasi özerklik hakkı

---

*Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/TRABZON

Giriş

Hukuki eserlerde siyasi özerklik hakkı, genelde ulus ve azınlıklara tanınmaktadır. Ne var ki, bazen bu hak, tarihsel, siyasi ve diğer şartlara bağlı olarak etnografik gruplara da tanınabilir. Gürcistan'ın Güneybatısında bulunan Acara Özerk Cumhuriyeti'nin yerli halkını oluşturan Acaralılar buna örnek olarak gösterilebilir. Bu halkın; etnik özelliklerini korumak amacıyla uluslararası hukukta ve Gürcistan hukukunda siyasi özerklik hakkının süjesi olarak tanınmasını ve dolayısıyla Acara Özerk Cumhuriyeti'ne sahip olmalarını, Türkiye'ye borçlu oldukları söylenebilir. Buna rağmen bu konular, ülkemizde hala yeterli düzeyde araştırılmamıştır.

Yukarıda sözü geçen konuların incelenmesine belli bir katkıda bulunmak amacıyla, bu makalede Acaralıların kökenleri, Osmanlı İmparatorluğu döneminde İslam dini ve Türk kültürünü edinmeleri sebebiyle daha sonraki dönemlerde etnografik bir grup haline gelmeleri, etnografik bir grup olarak bunların, Türkiye'nin gayretiyle Moskova ve Kars Antlaşmalarında ve dolayısıyla Gürcistan hukukunda siyasi özerklik hakkının süjesi olmaları, bu hakkın uygulanması sonucu Acaralıların dinsel ve kültürel haklarını koruyacak Acara Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşu incelenecektir. Ayrıca, Acaralıların sözü geçen dinsel ve kültürel haklarının SSCB döneminde ihlali ve SSCB'nin çöküşünden sonraki dönemde bu hakların korunması üzerinde durulacaktır.

Burada sözü geçen konular; kolektif ve bireysel haklar, siyasi özerklik hakkının anlamı, türleri, bu hakkın ulus ve azınlık olarak süjeleri, etnografik grup kavramı hakkındaki bilgiler ışığında ele alınacaktır.

Araştırma safhasında yerli, batılı kaynaklar ile Çarlık Rusya'sı, Sovyetler Birliği dönemi ve Gürcistan'ın bugünkü kaynaklarına başvurulmuştur. Ayrıca, Acara Özerk Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi'nde bulunan ilgili kaynaklara da yer verilmiştir.

Siyasi Özerklik Hakkı

Anlamı ve Uygulama Türleri

Özerklik hakkı, bir kişinin, kurumun veya grubun kendi iradesiyle hukuken geçerli karar alabilme ve bu kararı uygulayabilme hak ve yetkisidir (*Aytaç, 1994:6*). Gruplara tanınan özerklik hakkı, idari ve siyasi özerklik hakkı olmak üzere ikiye ayrılır. İdari özerklik hakkı; köy, kasaba, kent, il gibi belli bir yerleşim biriminde yaşayan insanlara, o yerleşim biriminde yaşamaktan kaynaklanan ortak ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını karşıla

mak ve yerel hizmetleri sağlayacak organları oluşturmak, yerel işler hakkında belli bir dereceye kadar icrai kararlar vermek ve bunları kendi organları vasıtasıyla uygulamak üzere verilen yetkililerdir (*Nadaroğlu, 1989:24*). İdari özerkliğin, iktidarın tek elde toplandığı, yani merkezileşmiş devletten talep edilen özgürlüğün bir göstergesi olduğu söylenebilir (*Yıldırım, 1993:149*).

Siyasi özerklik hakkı, Siyasal yerinden yönetim¹ ilkesine dayanan ve insan hakları kapsamında yer alan bir haktır. Literatürde bu hakkın tanımına ilişkin görüş birliğine ulaşılamamıştır. Yazarlardan kimileri söz konusu hakkı, bir devlet tarafından yönetilen ulus altı bir topluluğun hukuki varlıklarının temeli olan hukuki belgelerin hazırlanmasına katılabilme ve bu statülerle kendi kendini idari ve özellikle siyasi alanlarda yönetme yetkisi (*Nalbant, 1997:50, 232-233*); kimileri bir devletin sınırları içinde bulunan topluluğun dilini, dinini, kültürünü ve yerel yasama ve idare organlarını sağlayan, ayrıca topraklarını ve doğal kaynaklarını koruyan haklar (*Hannum, 1990:468-469*); kimileri bir ulusun kendi kaderini tayin hakkının içsel boyutu olan ve bu ulusun millî bağımsızlığını ifade eden bir hak (*Lepöşkin/Kim, 1962:167*); kimileri de federe birimlerin bağımsızlık hakları² olarak tanımlamaktadırlar.

Kanımızca, H. Hannum ile A. Lepöşkin ve A. Kim tarafından verilen etnik içerikli tanımlar, siyasi özerklik hakkının özünü daha doğru yansıtmaktadır. Ancak, bu tanımlarda söz konusu hakkın sahibi (süjesi) ve amacı yeterli düzeyde belirtilmemiştir. Bu bağlamda, sözü geçen hak daha detaylı a şöyle tanımlanabilir: Siyasi özerklik hakkı, kendi kaderini tayin (Self-Determination) hakkının iç boyutu olarak; bir üniter veya federatif devletin belli bir bölgesinde yaşayan etnik topluluğun (ulusun, ulusal azınlığın vs.), o topluluğu oluşturan kişilerin her birinin dinini, dilini, örf ve adetini, toprağını ve diğer etnik özelliklerini korumak ve yerel hizmetlerini karşılamak amacıyla bir siyasi özerk birim (cumhuriyet, eyalet, il, bölge, vs.) kurma hakkıdır. Bu tanımdan yola çıkarak siyasi özerklik hakkının şu niteliklerinden bahsedilebilir:

- a. Siyasi özerklik hakkı, kendi kaderini tayin (Self - Determination) hakkının içsel boyutudur³.
- b. Bu hak, idari özerklik hakkından farklı olarak ilgili ulusun il, köy ve diğer yerleşim birimlerinde yaşayan parçalarına değil de bir bütün olarak ulus ve buna benzer etnik topluluğa tanınan bir haktır.

c. Bu hak, sadece ulus veya ulus altı adını taşıyan etnik topluluklara değil, azınlık ve bazı istisnai durumlarda etnografik grup gibi etnik topluluğun diğer türlerine de tanınabilir.

d. Bu hak, etnik topluluğu (ulusu, azınlığı vs.) oluşturan kişilerin her birine değil de, bu topluluğun kendisine, yani belli bir bölgede yoğunlaşmış bir bütün olarak yaşayan milli topluluğa tanınan bir haktır. Bu ve buna benzer haklar, bazen "kolektif haklar", bazen "topluluk hakları", bazen "halkların hakları", bazen de "grup hakları" (GEMALMAZ, 1997:324, 349,388) veya "ulusal grup hakları"⁴ olarak adlandırılmaktadırlar⁵.

e. Siyasi özerklik hakkının uygulanması sonucu ortaya çıkan özerk birim (özerk il, özerk bölge vs.), burada yaşayan her kişiye kendi dinsel, dilsel ve kültürel kimliğini serbestçe ifade ve muhafaza etme gibi *bireysel* haklar tanır.

Böylece, siyasi özerklik hakkı, *kolektif* bir hak olarak, etnik toplulukların ilgili türlerine tanınmış olup, bu toplulukları oluşturan kişilerin her birinin etnik nitelikli *bireysel* haklarının dayanağını teşkil eder.

Siyasi özerklik hakkının uygulanması sonucu teşkil edilen özerk birimler, adları açısından üçe ayrılabilirler:

a. Muhtelif üniter ve federatif devletlerde adları farklı olanlar . Örneğin, "özerk bölge" (Çin'deki İç Moğolistan, Guansi-Çjuan, Ninzya-Huey, Tibet ve Ynyang Uygur Özerk bölgeleri), "özerk eyalet" (Sırbistan ve Karadağ Cumhuriyeti'nde bulunan Voyvodina Eyaleti), "özerk bucak" (Moldova'da teşkil edilen Gagauz Özerk Bucağı), "özerk il"(Rusya'da bulunan Yahudi Özerk İli), "özerk adalar"(Danimarka Krallığı'na bağlı Faroe Adaları, Finlandiya'da bulunan Aaland Adaları) gibi adlar;

b. Muhtelif devletlerde bulunup adları aynı olanlar. Örneğin, Rusya'daki özerk bölgeler ile Çin'deki özerk bölgeler ve İspanya'daki Bask ve Katalonya bölgeleri.

c. Aynı devlette bulunmuş olup adları farklı olanlar. Buna Rusya'daki Aginskiy Buryatskiy, Komi-Permyatskiy, Nenetskiy, Taymırski, Üst Ordinskiy-Buryatskiy, Hantı-Mansiyskiy, Çukotskiy, Evenkiyskiy, Yamalo-Nenetskiy özerk bölgeleri, Yahudi Özerk İli ve Özerk Cumhuriyetler⁶ örnek olabilirler.

Aynı devlette bulunmuş olup, adları farklı olan özerk birimlerin yetkileri, bu birimlerde yaşayan etnik toplulukların tarihsel, ekonomik ve kültürel

özellikleri nedeniyle farklıdır. Örneğin, Rusya'da özerk bölgelerin hukuki statüleri, Yahudi Özerk İlinden daha kısıtlıdır. Bununla birlikte adları aynı olup muhtelif devletlerde bulunanların yetkileri, bu devletlerin kendilerine mahsus ekonomik, sosyal ve siyasi rejimlerinden dolayı farklı olabilir. Örneğin, Portekiz'deki özerk bölgelerin statüleri, İspanya'dakilerden farklıdır⁷.

Bazı bilim adamlarına göre siyasi yerinden yönetim ve dolayısıyla siyasi özerklik birimleri federatif devletlerde yer alırlar (*Keleş, 1992:57,66*). Oysa, bu birimler, federatif devletlerde teşkil edildikleri gibi (Rusya Federasyonu'ndakiler) üniter devletlerde de (örneğin, Tacikistan'da Dağlık Badahşan Özerk İli, Özbekistan'da Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Gürcistan'da Acara Özerk Cumhuriyeti ve bağımsızlığını ilan eden fakat hukuken bu devlete bağlı olan Abhazya Özerk Cumhuriyeti, Çin ve İspanya'daki özerk bölgeler) kurulabilirler. Literatürde bu gibi üniter devletler "bölgeci devletler" kavramıyla adlandırılmaktadırlar (*Uygun, 1996:167*).

Süjeleri (Özneleri) Sorunu

Gerek uluslararası hukukta, gerekse iç hukukta yerleşmiş görüşe göre hak ve yükümlülükler sahip olan varlıklar "kişi" adını taşırlar (*Öztaş, 2002:205; Pazarıcı, 1996:1*). Bazen "süje", bazen de "özne" kavramlarıyla adlandırılan bu kişiler, bilindiği üzere, gerçek ve tüzel kişiler olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Gerçek kişiler insanlar, tüzel kişilerse mal veya insan topluluklarıdır. İnsan topluluklarının belirli türleri olan ulus ve azınlıklara da siyasi özerklik hakkının süjeleri olarak tanınmış olup, hem uluslararası hukukta, hem de bazı çok uluslu devletlerin iç hukukunda öngörülmüştür.

Uluslararası hukukta, bu etnik toplulukların süje haline gelmeleri; BM Anlaşmasının 1. ve 55.⁸, BM Genel Kurulunca kabul edilen 1960 tarihli "Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Milletlerarası Sözleşme"nin 2.⁹, 1966 tarihli "Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Milletlerarası Sözleşme"nin 1. ve 27. maddelerinde, 1973 tarihli "Helsinki Nihai Senedi"nin 8. Bölümünde¹⁰, ayrıca 1990 tarihli "AGİK İnsani Boyut Konferansı Kopenhag Toplantısı Belgesi"nin³⁶. maddesinde, 1991 tarihli "AGİK Milli Azınlık Uzmanlar Toplantısı Raporu"nun 4. Bölümündeki 9. Paragrafında¹¹ ve diğer uluslararası belgelerde gösterilmiştir. Başka bir ifadeyle bu maddeler, siyasi özerklik hakkının kolektif bir hak olduğunu gösterdikleri gibi, bu hakkı, kişilerin her birine değil de belli bir bölgede yoğunlaşmış, toplu olarak yaşayan ve

uluslararası hukukta genelde “halk” adını taşıyan ulus ve azınlıklara tanımaktadır.

İç hukukta ulus ve azınlıkların söz konusu hakkın süjeleri olarak tanınmaları, bazı çok uluslu federatif ve üniter devletlerin, önce kanun hükmünde kararnamelelerinde ve daha sonra anayasalarında düzenlenir. Rusya Merkez Yürütme Komitesi'nin 4 Kasım 1920 tarihli “Kalmuk Halkının Özerk İlinin Teşkili Hakkında Kararnamesi”nde bu hakkın Kalmuklara¹² ve diğer kararnamelerde¹³ ilgili ulus ve ulusal azınlıklara tanınması ve burada sözü geçen süjelere ilişkin hükümlerin Rusya'nın 1993 tarihli Anayasasındaki 65. ve 66. maddelerde yer alması buna örnek olabilir.

Burada sözü geçen belgeler, ulus ve azınlıkların süjeliğini, kanımızca, bu etnik toplulukların milletleşmelerine, yani kendilerini ortaya çıkaran bütün milletleşme unsurlarına sahip olmalarına bağlamıştır. Başka bir ifadeyle, bir etnik topluluğun milletleşme unsurları olmadan, süje niteliğine sahip olamayacağı söylenebilir.

Ancak, örneğin, ulusun unsurları konusunda sosyolojik ve hukuki eserlerde farklı görüşlere rastlanmakta ve dolayısıyla bu etnik topluluğun süjeliğinin belirtilmesini zorlaştırmaktadır. Araştırmacılardan, kimi ulusu yaratan unsurlar olarak din ve dili (*Gökalp, 1952:15-17*), kimi ortak dil, kültür ve duyguları (*Türkdoğan, 1995:2*), kimi ülke, dil, din, ırk, kültür ve birlikte yaşama arzusu (*Özçelik, 1966:36,40*), kimi de ulusu teşkil eden şahısların bir devlet içinde yaşaması, oldukça kalabalık nüfusa sahip olması, ülke (saha) birliği, bağımsızlık, dil birliği, örf ve adet birliği, müşterek dini inançlar, milli karakter birliği, millet ekseriyetinin aynı ırktan olması (*Arsal, 1972:68-77*) gibi şartları ileri sürmektedirler.

Buna paralel olarak ulusun mahiyetini daha iyi kavramak üzere kimileri tarih birliği (*Erözden, 1997:110*); kimileri milli bilinç birliği (*Gülbernau, 1997:20; Bromley, 1973: 30-31*); kimileri de devlet ortaklığı (*Rogaçov/Sverdlin, 1966:47*) gibi unsurların dikkate alınması gerektiğini iddia etmektedir¹⁴.

Konuyla ilgili belirtilmesi gereken bir diğer nokta da, bazı yazarların ulusu tanımlamada dilin temel ölçüt olarak alınabileceğini, yani, ulus kavramının temel belirleyicisinin dil olduğunu vurgulamalarıdır (*Balivar/Wallerstein, 1993:122-12; Gökalp, 1960:49,53*). Oysa bu unsur mutlaklaştırılmamalı, her ulus için geçerli sayılmamalıdır. Çünkü bir toplumda dil, temel belirleyici bir unsur olurken, diğer bir toplumda -uygulamada da görüldüğü gibi- ikincil bir rol oynar veya hiçbir önem taşımaz. Örne-

ğın, İspanyolların ana dili olan İspanyolca, aynı zamanda milletleşmiş olan Kübalıların, Meksikalıların, Şilililerin, Arjantinlilerin, Venezuellalıların, Bolivyalıların, Brezilyalıların, Panamalıların, da ana dili olduğu malumdur; Rumeli lehçesiyle konuşan Hıristiyan Gagavuzların dilleri öz Türkçe'dir (*Kazımoğlu, 1997:87*). Bazen de tam tersine, aynı milletin farklı dilleri konuşan parçalarına da rastlanmaktadır. Örneğin, Mordov milletin bir kısmı, Erzya diğer kısmı ise Mokşa dilini kullanmaktadır (*Çeboksarov/Çeboksarova, 1971:26*); Gürcistan'da yaşayan Rumlardan bir kısmının (Ellinofonların) ana dili Rumca, diğer kısmının (Türkofonların) ana dili ise Türkçe'dir (*Narodı Kavkaza, T. 2, 1962: 422-424*).

Ulusun temel belirleyici unsuru, dil ortaklığından ziyade, yurt veya anayurt anlamına gelen ortak toprak unsuru olduğu söylenebilir (*Özçelik, 1966:37-38*). Çünkü, her ulus ancak kendi toprak sınırları içinde dil, kültür, iktisat, milli bilinç vs. ortaklığına kavuşabilir. Bu husus ulusun süjeliği açısından da büyük önem taşımaktadır: Her ulus, ancak ortak ülkeye (anayurda) sahip olduğu halde siyasi özerklik hakkının süjesi olur ve bu hakkı kullanarak sadece bu ülke üzerinde bir özerk birim kurabilir.

Azınlığın süjeliği de, ulusun süjeliğinde olduğu gibi, ortak toprak unsuruna bağlıdır diye söylenebilir. Ancak şu iki husus bunların süje olarak tanınmasını karmaşık bir hale getirmektedir:

1. Özellikle uluslararası hukukta azınlıkların ilgili kategorilere bölünmesi. Örneğin, BM Genel Kurulunun 1966 tarihli "Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Milletlerarası Sözleşme"nin 27. maddesi¹⁵ azınlıkları etnik, dinsel ve dilsel azınlıklar olmak üzere üçe¹⁶; yine BM Genel Kurulunun 1992 tarihli "Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildirge"nin 2. maddesi, sözü geçen 27. maddede sıralanan azınlıklar listesine bu azınlıkların bir de *ulusal azınlıklar* türünü eklemiştir¹⁷. Avrupa Konseyi Belgeleri ise, örneğin 1995 tarihli "Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme"nin 6. maddesi¹⁸, BM Bildirgesinden farklı olarak *azınlık kavramını* değil de, hukuki bağlayıcılığa sahip olmayan 1990 tarihli "AGİK İnsani Boyut Konferansı Kopenhag Toplantısı Belgesi"nin 36. maddesinde olduğu gibi¹⁹, *ulusal azınlık* kavramını dört (etnik, dinsel, dilsel ve kültürel) kategoriye bölmektedir. Bu sınıflandırma, görüldüğü üzere azınlıkları ortaya çıkaran ortak dil, ortak din, ortak kültür gibi unsurlara göre yapılmakla birlikte ortak toprak unsuru hesaba katılmamaktadır. Bu husus da azınlıkların süjeliği konusunda belirsizlik yaratmaktadır.

2. Sözü geçen hukukta, dilsel azınlık hariç²⁰ azınlık türlerinin tanımlarının yapılmaması²¹. Bu husus da iç hukuku olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Örneğin, Fransa, Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Endonezya, Japonya anayasaları belki de uluslararası hukukta azınlık kavramının ve türlerinin tanımı bulunmaması nedeniyle adı geçen kavramlara yer vermemekte; diğerleri de azınlık ve aynı azınlık türünü farklı anlamlarda kullanmalarından dolayı *azınlık* (Gürcistan Anayasasının 38. maddesi²²), *ulusal azınlık* (Ermenistan Anayasasının 37. maddesi²³), *dilsel azınlık* (İtalyan Anayasasının 6. maddesi²⁴), *ulusal etnik grup* (Brezilya Anayasasının 215. maddesi²⁵), *ulusal ve etnik azınlık* (Macaristan Anayasasının 68. maddesi²⁶), *yerel halk ve ulusal azınlık* (Rusya Anayasasının 69. ve 72. maddeleri²⁷) gibi kavramlarla adlandırmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ise, Türk nüfusunu teşkil eden insanların bütünlüğünü ve eşitliğini sağlamak amacıyla bütün azınlık türlerine vatandaşlık ilkeleri doğrultusunda yaklaşmıştır. Buna göre, önceki yasalarda olduğu gibi 1982 Anayasasının 66. maddesi gereğince, Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür. Ancak, ülkemizdeki gayrimüslim olan Ermeni, Rum ve Yahudi azınlıkları, Lozan Antlaşmasının 37-45. maddeleri gereği²⁸ dini azınlıklar olarak tanınmışlardır. Bütün bu hususların – öğretilerde farklı görüşler yaratması²⁹ şöyle dursun - azınlık ve türlerinin sùjeliğinin tespitine her hangi bir katkıda bulunmaması ortadadır.

Azınlık ve türlerinin sùjeliğini daha iyi kavramak için bunları, kanımızca, *dışsal* ve *içsel boyut* olarak ikiye ayırmak gerekir.

Dışsal boyut, bir ulusun azınlığını oluşturan yurtdışındaki parçasını ifade eder. Ancak bu parça, "azınlık" adını taşımak için başta ortak (milli) toprak unsuru olmak üzere ana gövdesinin bütün unsurlarına sahip olmalıdır. Bu azınlıklar, uluslar gibi kendi toprakları üzerinde bulunmalarından dolayı, siyasi özerklik hakkına sahip olup, bu topraklar üzerinde bir özerk birim kurabilirler. Örneğin, Rusya'ya bağlı Kuzey Osetya Cumhuriyeti³⁰ – Alanya'daki Osetlerin azınlığını oluşturmuş olup Gürcistan'da kendi milli topraklarında yaşayan Osetler, dışsal açıdan bir azınlıktır. Bunlar, Gürcistan Merkez İcra Komitesinin 20 Nisan 1922 tarihli Kararnamesi gereği siyasi özerklik hakkına sahip olup, kendi milli toprakları üzerinde Güney Osetya Özerk İli kurdular.³¹ Bu bağlamda anayurt dışında dağınık olarak yaşayan topluluklar, azınlığı değil de *diasporayı*³² oluşturmaktadır. Buna göre, Rusya'da yaşayan Türkiye Türkleri, Ermeniler, Gürcüler, Rumlar vs., Türkiye'de yaşayan Yahudiler, Abhazlar, Çeçenler, Osetler, Polonezler (Lehler) Çerkesler ve Araplar, ilgili ulusların ulusal toprakları dı-

şındaki diasporası olarak tanımlanabilirler. Bunlar ortak toprak unsurunu yitirmelerinden ötürü özerklik hakkından mahrum kalabilirler görüşündeyiz. Bazı yazarlara göre bu hakkı elde etmek için diasporanın dönüş hakkına sahip olup anayurt ile bütünleşmesi, yani kendi kaderini kendi topraklarında tayin etmesi gerekir (*Taymaz, 2001:302*).

Söz konusu kavramın içsel boyutu ise, bir devletin sahibi olan asıl ulustan başka bu devletin içinde sayısal olarak azınlık teşkil eden bütün ulusları ve diaspora da dahil olmak üzere azınlıkları ifade eder. Bu açıdan Gürcistan'da; sayıları Gürcülerden az olan Abaza milleti, ilgili ulusun azınlığını oluşturan Osetler, ayrıca Rus, Ermeni, Rum vs. diasporası " azınlık" adını taşırlar. Burada şunu belirtmek gerekir ki, içsel açıdan diasporayı (örneğin, Bulgaristan ya da Makedonya'daki Türkleri) Etnopolitoloji "azınlık" değil de "ulusal azınlık" olarak adlandırmakta; ancak bir devletin sınırları içinde, o devletin nüfusunun geri kalanından sayıca az olan ve bir devlete sahip olmayan millete (Basklar ve Korsikanlılar örneğinde olduğu gibi) "ulusal azınlık" değil de "etnik azınlık" adını tercih etmektedir (*Üstel,1999:38*).

Böylece, gerek millet, gerek azınlık, gerekse de diasporanın başka milletlerin toprakları üzerinde özerklik kurma hakkını elde etmeleri söz konusu olamaz. Gerçi, bu genel kuralın bir istisnası bulunmaktadır. Örneğin, Rusya'daki Yahudi diasporasına, Rusya Merkez Yürütme Komitesi Prezidyumu tarafından kabul edilen 20 Ağustos 1930 tarihli Kararname gereği Uzak Doğu Eyaleti'nde Birobican Özerk Bölge kurma hakkı tanınmıştı³³.

Bugün bu konuyla ilgili ortaya çıkan ve unutulmaması gereken bir husus, siyasi özerklik hakkının aüjelerinden ulusların ayrılıkçı eğilimi varken, azınlıkların tam tersine, ana gövdeleriyle birleşme hareketleri söz konusudur. Birbirine zıt olan bu ayrılıkçı ve birleşme hareketleri mahiyetleri aynı olan etnik çatışmaları ve çözümlenemez sorunları ortaya çıkarabilir. Rusya'da Çeçenlerin, Gürcistan'da Abhazların, Çin'de Uygurların, ayrılıkçı hareketleri sonucu ortaya çıkan trajik olaylar ve Gürcistan'daki Güney Osetyalıların Kuzey Osetyalılarla birleşme hareketinin yarattığı son derece karmaşık sorunlar buna örnek olarak gösterilebilir. Buna paralel olarak siyasi özerklik hakkından mahrum kalan diasporalar da birleşme hareketinde bulunmaktadırlar. Muhtelif devletlerde, özellikle Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlıkların Türkiye'ye yerleşme istekleri, 1864 yıllarında Rus Hükümeti tarafından Kafkasya'ya sürgüne gönderilen ve daha sonra Türkiye'ye yerleşen Rus asıllı Molokanların, 1962 yılında

anlaşma gereği tekrar Rusya'ya göç etmeleri (*Türkdoğan,1995:18*), Koso-va Adıgelerinin anayurda (Adıgey Cumhuriyetine) dönmeleri (*Atalay, 2001:234-237*) gibi.

Siyasi özerklik hakkının süjeleri konusunda verdiğimiz bilgilerden öyle anlaşılıyor ki, gerek uluslararası hukukta, gerekse iç hukukta, ulus ve azınlıklara bu hak tanınırken etnik topluluğun diğer türleri, sözü geçen haktan mahrum bırakılmıştır. Oysa bazı istisnai durumlarda bu hak, Acaralılar örneğinde olduğu gibi, etnik topluluğun türlerinden biri olan etnografik gruplara da tanınabilir.

Acaralıların Etnografik Bir Grup ve Siyasi Özerklik Hakkının Süjesi Haline Gelmeleri ve Türkiye'nin Bu Süreçlere Etkisi

Etnografik Grup Kavramı

"Etnografik grup" kavramı, ilk kez Rusya'da Sovyet Hükümeti tarafından kabul edilen 8 Kasım 1917 tarihli "Rusya'daki Halkların Hakları Bildirisi" nde yer almıştır³⁴. Daha sonra Sovyet etnografi teorisinde sık sık kullanılan ve oldukça detaylı olarak incelenen bu terim, diğer devletlerde -incelenmesi şöyle dursun- çok ender kullanılmaktadır³⁵. Bu makalede, Acaralılar tarihi gelişim sürecinde değişen etnik mahiyeti ve bu bağlamda siyasi özerklik hakkının süjesi haline gelmeleri, söz konusu kavramın tanınmasını ve incelenmesini gerektirmektedir.

Sovyet etnografi teorisine göre etnografik grup, bir milletin bileşiminde bulunmak ve dolayısıyla bu milletin bütün unsurlarına sahip olmakla birlikte din, mezhep, lehçe, yaşam tarzı ve benzer özelliklerden birini veya bir kaçını taşıyan bir zümredir (*Bromley, 1973:3, 6; Etničeskiye Protsessi v Sonremennom Mire, 1987:11; Kuropyatnik, 1999: 100*).

Bu tanımdan yola çıkarak, Sovyet bilim adamları, örneğin, Rus milletinın Poleh, Pomor, Kamçadal, Kerjak, Don ve Kuban Kazakları (*Narodi Evropeyskoy Çaçtı SSSR, 1964:145-146*); Gürcü milletinın Tuşınler, İmeretinler, Kahetinler, Mengreller, Leçhumlar, Hevsurlar, Svanlar, Raçınler ve bizi ilgilendiren Acaralılar (*Çhataraşvili vd.,1981:340; Tatişvili vd., 1972:395*) gibi etnografik gruplardan oluştuğunu teyit etmektedirler. Buna göre Türkiye'deki Türk milletinı oluşturan; mezhep özelliklerini taşıyan Sünni ve Aleviler, aşiret organizasyonu itibariyle özgün bir yaşam tarzına sahip Yörükler, ağaç işinin toplumsal bir meslek olarak yaygın olduğu Tahtacılar, Türkçe'nin yanı sıra "gizli" bir dil konuşan Abdallar, farklı Türk lehçesinde konuşan Türkmenler, Azeriler,

Karapapaklar, Kırgızlar, Özbekler, Kazaklar, Kırım Tatarları, Çepniler, Avşarlar da etnografik gruplardır diye düşünülebilir.

Etnografik gruplardan her biri, kendilerine özgü özelliklerine rağmen, ilgili milletin ayrılmaz bir parçası olduklarını milli bilinçlerinde tutarlar. Dolayısıyla ileride özelliklerini gittikçe kaybederek tamamen kaynaşabilirler. Mesela, Türkiye'deki Türk milletini oluşturan etnografik gruplardan Manav, Çepni, Avşar, Türkmen, Yörük ve diğer gruplar arasında etnik açıdan hiç bir fark görülmemekte ve bunlar Türklerin henüz tamamlanmamış olan milletleşme sürecine önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Sonuç olarak şunu vurgulamak gerekir ki, bazı yabancı bilginler, Türk milletinin bölünmez parçaları olan Türkmenler, Yörükler, Azeriler, Uygurlar, Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler, Tatarlar, Tahtacılar, Abdallar, Balkarlar, Afşarlar, Karaçaylar ve Kumuklar gibi etnografik grupları maalesef millet veya azınlıklar olarak adlandırmaktadırlar (*Andrews, 1992:10*). Dolayısıyla, Türkiye'deki milli azınlıkların sayısını sun'i bir şekilde çoğaltmaktadırlar. Bu gibi bilim dışı yaklaşımlar ülkemizde milli istikrarsızlık yaratacağı gibi toplumun milletleşme sürecini de engelleyebilir.

Acaralılar

Etnik kökenleri sorunu

Gürcistan Cumhuriyetine bağlı Acara Özerk Cumhuriyetinin toplam nüfusu, 1995 verilerine göre yaklaşık 400 000'dir. Nüfusun % 87,5'inin Acaralılar, % 12,5'inin Ruslar, Ermeniler, Rumlar, Ukraynalılar, Abhazlar, Azeriler, Kürtler, Yahudiler ve diğer etnik topluluklardan oluştuğu tahmin edilmektedir (*Acarisran Özerk Cumhuriyeti, y.t.y.:17*). Bu Özerk Cumhuriyetin yerli halkını oluşturan Acaralıların etnik kökenleri tam olarak bilinmemektedir. Bunun başlıca nedeni, bu halkın tarihi geçmişinin incelenmesinin oldukça zor ve karmaşık olmasıdır.

Acaralılarının bilinen ilk menşei, MÖ 7.-3. yüzyıllarda Kafkasya'nın güney Batısında yaşayan Kolhi halkı olduğu binmektedir (*Togan, 1981:308*). Daha sonraki asırlarda sırasıyla Pontus Çarlığı (MÖ 301-64 Y.Y.), Lazistan Çarlığı (II.YY.) ve Bizans İmparatorluğu (4-6.YY.) hakimiyeti altına girmişlerdir. (*Abaşidze, 1998:15*). MS 7-8. yüzyıllarda Gürcülerin bir kolu olan Kartveller, Acaristan'ı işgal edip Acaralılara büyük etki yapmışlardır (*Türk Ansiklopedisi, 1968:93*). Daha sonra, burası Araplar ve 10 -11. yüzyıllarda Türkler tarafından işgal edilmiştir. 11. yüzyılın sonlarında Acaristan Gürcistan'a ilhak edilerek 16. yüzyıla kadar bu dev

letin içinde bulunmuştur (*Abaşidze, 1998:15-16*). 1479-1514 yıllarında Osmanlılar, Acaristan topraklarını ve üzerinde bulunan Acara Gürcülerini Gürcistan'dan ayırıp Osmanlı Devleti'ne ilhak etmişlerdir (*Kızıoğlu, 1993:38-120*). 19. yüzyılın sonlarına kadar bu devlet içinde bulunan Acaralılar, ilerleyen sayfalarda da görüleceği gibi, neredeyse Türkleşmişlerdir.

13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Anlaşmasının 58. maddesine göre söz konusu bölge Rusya'ya bağlı olan Gürcistan'a terk edilmiştir³⁶. Ancak, 3 Mart 1918 tarihli Brest- Litovsk Anlaşmasının 3. ve 4. maddeleri gereği Türkiye'ye geri verilmiştir³⁷.

1921 tarihli Moskova Anlaşmasının 2. ve Kars Anlaşmasının 6. Maddesi gereğince³⁸, Acara topraklarının bir kısmı (bugünkü Acara Özerk Cumhuriyeti toprakları) Gürcistan'a, diğer kısmı ise Türkiye'ye (Artvin İli toprakları) verilmiştir. Bu bağlamda Acaralılar da siyasi sınırlarla ikiye bölünmüş olup, bir kısmı Gürcülerle, diğer bir kısmı ise Türklerle yaşamaktadırlar.

Görüldüğü gibi, Acaralılar yaklaşık 2500 yıllık süreçte farklı milletlerle birlikte yaşamış bir halktır. İşte bu husus, bunların ilk kökenleri olan Kolhi halkının mahiyetini taşıyan bir halk olup olmadığı, bunların etnik teşekküllerinde birlikte yaşadıkları milletlere iştirak edip etmedikleri veya bu milletlerle kaynaşıp yeni bir etnik topluluk oluşturup oluşturmadıkları gibi karmaşık ve incelenmesi zor soruları gündeme getirmektedir. Dolayısıyla, Acaralılarının kökenleri ile ilgili araştırmalar da farklı görüşleri ortaya çıkarmaktadır. Kimilerine göre bunlar, Gürcü kökenli (*İstoriya Gruzii, 1946:6; Halvaşi, 1996:4*); kimilerine göre, eski Yunan uygarlığı etkisi altında kalmış olup dağlık bölgelerde yaşayan Gürcülerden farklı kültüre sahip olan bir halk (*Bakradze, 1878: 74*); kimilerine göre, Türk asıllı Kuman-Kıpçak (*Kurat, 1992: 84*); kimilerine göre de yerli kavimlerle Yunan ve Roma karışmasından meydana gelen ve daha sonra Kartvel tesirine maruz kalan bir kavimdir (*Bala, 1945:839*).

Bu konuda, tarafımızca yeni delillere ulaşılabilmesi nedeniyle, yukarıda sözü geçen görüşleri değerlendirmek ve eleştirmek, doğal olarak her hangi bir değer taşımaz. Ancak, bu halkın asırlarca farklı milletlerle birlikte yaşadığını hesaba katarsak, bunların etnik teşekkülünde Yunanlılar ve Romalılar değil, Bizanslılar, Araplar, Gürcüler, Türkler ve diğer milletlerin de iştirak etmiş olabileceği muhtemeldir. A. Zeki Velidi Togan'ın da ifade ettiği gibi, bu milletlerden başlıca rolü oynayan, "buraya gelip hü-

kümdarlık eden ve Acaralılara büyük etki yapıp "Acari" ismini verenler ve daha sonra aralarında eriyen Ağaçeri Türkleri oldukları da kuvvetli ihtimallerden biridir" (*Togan*, 1981:309).

XII-XVI. yüzyıllar arasında Acaralılar, Gürcistan Devleti içinde yaşadıkları esnada, Gürcülerle, özellikle dil açısından tamamen kaynaşmış Gürcü milletinin ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir (*Öztuna*, 1994:366)³⁹. Bundan böyle Acaralılarının etnik mahiyeti bu husustan yola çıkarak ele alınacaktır.

Etnografik bir grup haline gelmeleri ve Türkiye'nin bu sürece etkisi

Bir etnik grubun mahiyetini incelerken ortaya çıkan soru, Peter Andrews'in ifade ettiği gibi; bu grubun ne olduğundan çok, ne zaman var olduğu, "yani ne gibi koşullar altında var olduğudur" (*Andrews*, 1992:12).

Bu tezin, Acaralılar için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten de, 1479-1514 yıllarında Osmanlıların Acaristan'ı fethi, Gürcüleri ikiye ayırmıştı. Bunların çoğunluğunu oluşturan kısmı Gürcistan'da, Acara Gürcülerinden oluşan diğer kısmı ise bu devletin sınırları dışında kalmıştı. İşte Osmanlıların Acaristan'ı işgali ve bu bağlamda ilgili siyasi sınırların değişmesi gibi olaylar, Gürcü milletinin azınlığını oluşturan Acara Gürcüleri'ni, Osmanlı Devletine dahil edip dışsal anlamda bir azınlık haline getirmişti.

Osmanlı Devletinde yaşayan milli topluluklar İslam kamu hukukunda öngörülen din ölçütüne göre sınıflandırılmaktaydı. Bu ölçütten hareketle, ırkı ve milleti ne olursa olsun bütün topluluklar, Müslim ve Zımmi adını taşıyan gayrimüslimler olmak üzere ikiye ayrılmıştı (*Eryılmaz*, 1992:13, 33). İşte bu devlette temel ölçüt din olunca, Müslüman olup Türk olmayanlar çoğunluk, Türk olup Müslüman olmayanlar ise azınlık muamelesi görmekteydiler. Acaralılar konusuna gelince, bunlar, Osmanlıların Acaristan'ı fethinden sonra (1566-1574) Hıristiyanlığı bırakıp tamamen Müslümanlaştılar (*Şengeliya*, 1999:20-21; *Gümüüş*, 1999:326335). Dolayısıyla bunlar, Gürcü oldukları halde artık Türk sayılıp, Osmanlı Devleti tarafından azınlık olarak tanınmamaktaydılar.

Acaralılarının "Macakhel" dedikleri Acaristan bölgesi Osmanlı Devleti tarafından fethedildiğinde, önce Trabzon sancağına, daha sonra Acara-i Süfla (Aşağı Acara) ve Acara-i Ülya (Yukarı Acara) adıyla iki sancağa ayrılarak, Çıldır (Ahıska) Eyaletine bağlanmıştır (*Kırzioğlu*, 1993:38-44, 382-384). 1878'de de Berlin Anlaşması gereği bugünkü Acara Özerk Cumhuriyeti (Aşağı Acara) ve günümüz Türkiye'sinin Artvin ili toprakla-

rından oluşan bu bölge, bilindiği gibi Rusya'ya bağlı olan Gürcistan'a terk edilmiştir.

Böylece bu topraklar ve üzerinde bulunan Acara Gürcüleri, 399 sene (1479-1878) Osmanlı Devletinin hakimiyeti altında bulunmuşlardır. Bunlar uzun süre Türklerle birlikte yaşamalarına rağmen ana dili olan Gürcüce'yi ve Gürcü kültürünü unutmamışlardır (*İosseliani, 1848:16*). Bunun canlı örneği, 1918 yılından bu yana tekrar Türkiye sınırları içinde bulunup Artvin iline bağlı 50 köyde yaşayan Acaralıların, bugün de Gürcüce bilmeleri ve konuşmaları (*Kırzioğlu, 1993:45*), ulusal örf ve adetlerinin mevcut olması (*Çiloğlu, 1993:81*) vb. hususlardır.

Acaralıların, Osmanlı döneminde kendi Gürcü dil ve kültürlerini, yani milli azınlık niteliklerini korumuş olmaları, doğrudan doğruya Osmanlı Devletinin sahip olduğu topraklar üzerinde yaşayan farklı millet ve etnik gruplar için öngördüğü hümanizm ve milli eşitlik politikasından kaynaklanmaktaydı (*Tanör, 1995:61-138*). Bu milli eşitliğin en önemli göstergesi de, Kanun-i Esasinin 8. maddesi gereği din, dil ve ırk ayırt edilmeksizin herkese bir uyrukluk ve kimlik nitelemesi olarak "Osmanlı" denmesiydi⁴⁰.

Burada dikkate değer bir nokta da, Osmanlı Devletinin milli azınlıklara ilişkin eşitlik politikasının Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam etmesi ve hukuken 1924 Anayasasının 75.⁴¹, 1961 Anayasasının 12.⁴², 1982 Anayasasının 10. ve 9 Ağustos 2002 tarihli "Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun'un 8. ve 11. maddelerinde⁴³, ayrıca 20 Eylül 2002 tarihli "Türk Vatandaşlarının Günlük Yaşamlarında Geleneksel Olarak Kullandıkları Farklı Dil ve Lehçelerin Öğrenilmesi Hakkında Yönetmelik'te⁴⁴ ve 4 Ekim 2002 tarihli "Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmeleri ve Bunlar Üzerinde Tasarrufta Bulunmaları Hakkında Yönetmelik'te⁴⁵ yer almasıdır.

Acaralılar, Osmanlı Devletinde yaşadıkları dönemde Gürcülerin bir parçası olduklarını unutmamakla birlikte kendiliklerinden, yani hiçbir baskı altında bulunmadan, Türklerle neredeyse kaynaşmış hale gelmişlerdir. Bunları, asıl Gürcülerden ayırt eden Türklerle kaynaşma belirtileri şunlardır:

1. Hıristiyan dinini bırakıp İslamlaşmış olmaları,
2. İslam dinini kabul eden diğer milletler gibi kendilerini Türk olarak kabul etmeleri, yani İslam kamu hukukunda olduğu gibi "millet" ve "din" kavramlarını özdeşleştirmeleri.

3. Türkçe'yi ana dilleri gibi öğrenmeleri (*Liozen, 1905:141*) ve böylece iki dil konuşan bir halk haline gelmeleri,
4. Bunların ana dili olan Gürcüce'ye, bugün Türkiye'de yaşayan Acaraliların Gürcüce'si gibi⁴⁶ Türkçe öğelerin karışmış olması,
5. Türk adetlerini ve adlarını kullanmış olmaları (*Çhataraşvili vd., 1981:341*).

Böylece, Acaralılar , Gürcülerin bir parçası olduklarını hissetmekle birlikte Türklerin İslam olan dinini ve bu bağlamda Türklere ait olduklarını, Türk adetlerini, Türk isimlerini ve Türkçe'yi benimseyerek Türkleşmişlerdi.

Durum böyleyken, onlar, 1878'de Berlin Anlaşması gereği, esas Gürcülerle tekrar birleşmişlerdir. İşte bu birleşme, Acaraliların Türkleşme unsurlarını zaman ve mekana bağlı olarak etnografik grubunu oluşturan unsurlara dönüştürdü. Başka bir ifadeyle, Acaraliların, Osmanlı döneminde edindikleri Türkleşme unsurları, onları Gürcülerle birleştirdikleri andan itibaren, bu milletin içerisinde etnografik bir grup haline getirmiş oldu.

Acaraliların etnografik bir grup olduğu, bilimsel eserlerde tanındığı gibi Gürcistan tarafından da 1930 yıllarına kadar benimsenmekteydi. Örneğin, Acaraliları bir etnografik grup olarak esas Gürcülerden ayırmak için istatistik veya nüfus sayımlarıyla ilgili birçok arşiv belgelerinde⁴⁷, bazen "Müslüman Gürcüler"(TSGA ACARSKOY ASSR,1886:42-43), bazen "Gürcüler'in içindeki Acaraliların sayısı"(TSGA ACARSKOY ASSR, 1922:54), bazen "Acaralilar dahil olmak üzere Gürcülerin sayısı"(TSGA ACARSKOY ASSR, 1925:151,171,188), bazen "Acaralilar "(TSGA ACARSKOY ASSR, 1928:29-32), bazen de "Acaralı Gürcüler"(TSGA ACARSKOY ASSR,1928:38) gibi ifadeler kullanılmaktaydı.

Böylece, Acaralilar, Osmanlı Devleti'nin hümanizm ve milli eşitlik politikası sayesinde, önce bu devletin sınırları içerisinde bir ulusal azınlık, daha sonra Gürcü milleti ile birleşip, Türklere edindikleri özelliklerden dolayı bu milletin bileşiminde bir *etnografik grup* olarak yer aldılar.

Uluslararası Hukukta Etnografik Bir Grup Olarak Acaralılara Siyasi Özerklik Hakkının Tanınması ve Türkiye'nin Rolü

Moskova ve Kars Anlaşmalarında Acaralıların siyasi özerklik hakkının süjesi olarak Türkiye tarafından tanınması

Yukarıda da işaret edildiği gibi, siyasi özerklik hakkı, genelde etnografik gruplara tanınmaz. Bunun özünde, etnografik grubun siyasi özerklik aracılığı ile çözülmesi gereken sorunlarının olmaması yatmaktadır. Çünkü içinde bulunduğu ana gövdesiyle bazı istisnalar hariç, aynı dili, kültürü ve yaşam tarzını kullanmaktadır. Durum böyleyken, bu gibi gruplara siyasi özerklik hakkının tanınması ve dolayısıyla ortaya çıkabilecek özerk birimler, insanlar bütünü olan ulusun bütünlüğünü zedeleyebilir, yani sözü geçen grupları ilgili alanlarda az da olsa birbirinden ayırabilir. Örneğin, Ukrayna milletini oluşturan Gutsullar, Polişçuklar, Boykler ve Lehler (*Narodı Evropeyskoy çasti SSSR, 1964:592*) gibi etnografik gruplardan her birine siyasi özerklik hakkı tanınırsa, bu hakkın uygulanması sonucu kurulan özerk birimler, sözü geçen grupların arasındaki ekonomik, kültürel ve benzer ilişkilerini zayıflatıp, Ukrayna milletinin bu gruplarla devam eden birleşme ve kaynaşma sürecini engelleyebilir. Ne var ki, bazen bu hak, tarihsel, sosyal, siyasal ve diğer şartlara bağlı olarak, Acaralılar örneğinde de görüleceği gibi, etnografik gruplara da tanınabilir.

Yukarıda sözü geçen ve Rusya ile Türkiye arasında imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşmasının 2. maddesinde Türkiye tarafından ileri sürülen ve Rusya tarafından kabul edilen şu koşul yer almıştır: "Türkiye...Batum Livasına ilişkin topraklar ile Batum kenti limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla Gürcistan'a bırakmaya razı olur: ...iş bu maddede belirtilen yerler halkının, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın, yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma olanağına sahip olacak biçimde geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması".⁴⁸ Bu maddenin metninde yer alan "halk", "topluluk", "kültürel" ve "dinsel" kavramlarının kısa bir analizini yapmakta yarar vardır.

18 Şubat -14 Mart 1921 tarihleri arası Moskova'da sözü geçen Anlaşmanın esasları görüşülürken Acaristan'ın bırakılmasına ilişkin 2. maddeye gelindiğinde Türk heyeti, "halk için geniş bir muhtariyet, Müslüman halkın kültür, din ve toprak mülkiyetine ilişkin haklarının tanınması"nı istemişti (BİLGE, 1992:69-70). Görüldüğü gibi, sözü geçen Anlaşmada yer

alan "halk" ve "dinsel" kelimeleri, Türk heyeti tarafınca "Müslüman halk", yani "Acaralılar" anlamında kullanılmıştır.

Sosyal bilimlerde "kültür" denince, topluluğun benimsediği temel düşünce sistemi, din, dil, tarih, sanat, örf ve adetler, folklor, eğitim, ahlak, hukuk, devlet anlayışı, ziraat, ekonomi, ticaret, giyim gibi maddi ve manevi unsurlar anlaşılır (*İlhan, 1990:13-14*). Bizi ilgilendiren "kültürel" kelimesi, kanımızca, kültürün bütün bu manevi ve maddi unsurlarından sadece Acaralıları Gürcülerden ayırt eden "Türk Dili" ve toprakların kullanım tarzını da içeren "Türk adetleri" unsurlarını yansıtan bir sıfattır. Zaten Gürcistan'ın bazı devlet adamları da sözü geçen sıfatı bu anlamda kullanmaktaydılar. Örneğin, Moskova Anlaşmasının imzalanmasından sonra Gürcistan İhtilal Komitesi Başkanı F. Maharadze, Acaralılara özerklik hakkı tanınma münasebetiyle " Kısa bir süre sonra Acaralıların özgürlüğünü, din, dil ve adetlerinin dokunmazlığını sağlayan Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Kanunu çıkarılacaktır" (*İzvestiya Gazetesi, 1921:1*) şeklinde bir mesaj göndermişti. Burada, görüldüğü gibi, "kültür" yerine "dil ve adet" sözcükleri kullanılmıştır.

Söz konusu maddenin görüşülmesinde Türk heyeti, metinde geçen "topluluk" kelimesine de değinerek bunun dini ve milli topluluk olduğunu açıklamıştı (*Bilge, 1992:73*). Demek ki, Türkiye, bölgede doğabilecek dini ve milli çatışmaları önleyerek dostluk ve barış sağlamak için halkın azınlığını oluşturan gayri Müslimlerin ve diğer milletlerin de dinsel ve kültürel haklarının tanınmasını istemişti.

Bu açıklamaların ışığında, sözü geçen Anlaşmanın 2. maddesinde yer alan Türkiye'nin Acaristan'ı Gürcistan'a bırakmasının karşılığı olarak koyduğu şartlar, aşağıdaki gibi yorumlanabilir:

- a. Acarlılara, Osmanlı döneminde Türklerden benimsedikleri ve bunları etnografik bir grup haline getirip esas Gürcülerden ayırt eden İslam dini ve Türk kültürünü koruyan bireysel haklar, ayrıca isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma hakkı tanınacaktır;
- b. Bu haklar, bölgede dostluk ve barış sağlamak üzere Gayri Müslümlere de tanınacaktır;
- c. Bu hakları sağlamak üzere bir etnografik grup olarak burada yaşayan Acara halkı, kolektif bir hak olan siyasi özerklik hakkına sahip olup bir özerklik kuracaktır.

Türkiye'nin Acaralılarını siyasi özerklik hakkının süjesi olarak tanımalarına yol açan olaylar

Burada, konu olan olaylar, 1918-1921 yıllarında Türkiye'nin uluslararası ilişkiler alanındaki özel durumundan ve Acaralılarının etnografik grup nitelikleriyle ilgili sorunlardan kaynaklanan hususlardır. Buna göre, bunlar dışsal ve içsel olaylar olmak üzere ikiye ayrılabilirler.

Dışsal olaylar

Bu olayları, bizi ilgilendiren dönemde, Aşağı Acaristan (Batum Sancağı) ile ilgili Rusya – Türkiye – Gürcistan ilişkileri ortaya çıkarmıştır. Birbirini izleyen ve Acaralılara siyasi özerklik hakkını kazandıran bu olaylar aşağıdaki gibi gelişmiştir.

Brest – Litovsk Anlaşmasının 3. maddesi gereği Berlin Anlaşmasıyla Rusya'ya terk edilen Kars, Ardahan ve Batum Sancakları Osmanlı Devleti'ne geri verilmişti. Bu üç sancağın Osmanlılara iadesini bir de bu topraklarda yaşayan halkın iradesine bağlamak için, 14 Temmuz 1918'de burada plebisit yapılmıştı. Plebisit sonucu, 87084 kişiden 84124'ü (% 96'sı) Osmanlı Devleti lehine oy kullanmıştır (*Tansel, 1978:225*).

Ancak Rusya, Brest-Litovsk Anlaşmasındaki hükümleri bir yana bırakıp Aşağı Acaristan'ı geri istemiştir. Bu bağlamda, 20 Eylül 1918 tarihli notasında adı geçen plebisiti tanımadığını beyan etmişti (*Kurat,1990:444*). Bu anlaşmadan sonra Rusya, Türkiye'den Aşağı Acaristan'ı artık Gürcistan'a terk etmesini istemiştir.

Bunun üzerine Türkiye, Rusya'nın haksız taleplerini doğal olarak kabul etmemiştir. Bunun göstergesi 10 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen Misak-ı Milli'nin, Brest-Litovsk Anlaşmasına ve adı geçen plebisit sonuçlarına dayanarak, Kars ve Ardahan sancakları dahil olmak üzere Acaristan'ı Türkiye sınırları içine almasıdır (*Misak-ı Milli ve Lozan Sulh Muahednamesi, y.y.:1*). Durum böyleyken, adı geçen bölgenin, Gürcistan'a terk edilmesi asla söz konusu olamazdı. Aksi taktirde, bu husus Osmanlı topraklarının bir parçasından hiçbir nedeni ve herhangi bir karşılığı olmaksızın öylesine vazgeçilmesini ifade etmiş olurdu.

Ne var ki, bu arada söz konusu bölgenin, Gürcistan'a terk edilmesi lehinde bazı olaylar ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal'in Sovyet Rusya'ya karşı olumlu tutumu ve bu bağlamda Rusya'ya, iki ülkeyi tehdit eden Emperyalizme karşı siyasi, maddi ve askeri dayanışma önerilerinde bulunması, bu önerilerin Rusya tarafından memnuniyetle kabulü, dostluk ve kardeş-

lik esaslarına dayalı Türkiye-Rusya ilişkilerinin başlamasına sebep olmuştur (*Gürün, 1991: 8-16*). Durum böyleyken Türkiye'nin Aşağı Acaristan'ı terk etmemesi, Rusya ile henüz pekişmemiş ilişkilerini zedeleyip bozmasına neden olabilirdi. İşte Türkiye, Rusya ile daha olgunlaşmamış ilişkilerini bozmayıp bunları pekiştirmek için Moskova Anlaşmasının 2. maddesinde öngörüldüğü gibi Acaristan'ı , Acaralılara özerklik hakkı tanınması şartı ile Gürcistan'a bırakmıştır.

Böylece, uluslararası hukukta özerklik hakkının Acarlılara tanınmasına yol açan birbirini izleyen başlıca dışsal olaylar; Rusya'nın Aşağı Acaristan'ı Türkiye'den Brest - Litovsk Anlaşmasına aykırı olarak geri istemesi, daha sonra bu bölgeyi Gürcistan'a terk etme talebi, Türkiye'nin Rusya ile dostluk ve kardeşlik ilişkilerinin esaslarını zedelemeyen ilgili anlaşmalar yapabilmek için Aşağı Acaristan'ı, Misak-ı Milli sınırlarının içerisinde bulunmasına rağmen terk etmesidir.

İçsel olaylar

Siyasi özerkliğin amacı, yukarıda da bahsedildiği gibi, etnik topluluğun dinini, dilini, yaşam tarzını ve buna benzer etnik unsurlarını korumak ve geliştirmektir. Bu amaçtan yola çıkarsak, siyasi özerklik hakkının bir etnik topluluğa tanınmasında içsel olayların uluslararası olaylardan daha belirleyici rol oynadığını ve bu hususun Acaralılar için de geçerli olduğu söyleyebilir.

Gerçekten, siyasi özerklik hakkının Acaralılara tanınmasına yol açan içsel olayların özünde, her şeyden önce bunların Türklere benimsedikleri İslam dininin ve Türk kültürünün korunmasına Türkiye tarafından ihtiyaç duyulması gerçeği vardı. Bu olayları sırasıyla ele alalım.

Acaralılar, Berlin Anlaşması gereği Gürcülerle birleşmekle kendilerini Hıristiyan çoğunluğu içinde bulmuş ve düzenli olarak Hıristiyanlar tarafından kovuşturma ve takiplere uğramışlardır. Örneğin, 6 Şubat 1905'de Batum'daki Müslüman halka yönelik Ermeni saldırıları sonucunda 55 Müslüman hayatını kaybetmiş, bir çok Müslüman yaralanmış ve Batum'daki Osmanlı Elçiliğine sığınmışlardır (*Erkan,1996:44-46*) Bundan sonra da, Hıristiyanların, Acaralılar dahil olmak üzere Müslümanlara yönelik saldırılarının arkası kesilmemiştir.

Bu karmaşık ortamda, Mayıs 1917 yılında, Ufa (Başkurdistan'ın bugünkü Başkenti) garnizonundaki Müslüman askerler, Petrograd ve Tiflis işçi ve köylü milletvekilleri Şuralarına ve Kafkasya Komiseri'ne şöyle bir mesajda bulunurlar: “Şovenistler Kafkasya'da yaşayan Müslümanlara karşı

kışkırtma propagandası yapmaktadırlar. Bu propaganda sonucu Müslümanların tutuklanmaları ve öldürülmeleri söz konusudur. Biz, sayımız 8000 kişi olan Müslüman askerler, bu gibi hadiselerle karşı gereken tedbirlerin alınmasını talep etmekteyiz”(Revolüsyonnoye Dvijeniye v Rossii v Meye – İyune 1917 goda. İyunskaya Demonstratsiya. Dokumenti i Faktı, 1959:455). Buna rağmen Hıristiyan topluluklar Müslümanlara yönelik saldırılara devam etmişlerdir.

Bunun yanı sıra Acaralıların Türklerden benimsedikleri kültürü de baskı altında bulunmaktaydı. Bu yüzden, bunlar kendilerini dinsel ve kültürel baskıdan kurtarmak üzere yüzyıllarca yaşadıkları vatanı terk ederek, Türkiye’ye göç etmeye başladılar ve göç süreci yıllarca devam etti (Zeyrek, 1999: 6, 48, 84, 104).

Bütün bu içsel olaylar, Acaralılarının din ve kültürlerini koruyacak özerklik hakkına ihtiyaç duygusunu yaratmıştıR. Buna göre de Türkiye, Moskova Anlaşmasında, Acaralılarının İslam dinini ve Türk kültürünü korumak üzere, “kültürel ve dinsel haklarını ...sağlayacak geniş bir yönetimsel özerkliğe kavuşması”nı istemiştir.

Burada bir içsel olaydan daha bahsetmek gerekir. Acaristan’ın, Brest – Litovsk Anlaşması gereği Türkiye’ye verilmesinden sonra 24 Aralık 1918’de bölgeyi Mondros Anlaşması uyarınca İngiliz askerleri işgal eder, (Tansel, 1977:50-54). 17 Temmuz 1920’de İngilizlerin boşalttığı Acaristan, önce Gürcülerin, 11 Mart 1921’de de yine Türklerin eline geçer (Karabekir, 1988:884). Bu sık sık değişen ortam, Acaristan’da başlıca iki siyasi akım yaratır. Halkın çoğunluğunu oluşturan ve “Türkifiller (Türlere sempati gösterenler) adını taşıyan birinci akımın taraftarlarına göre, Acaristan Türkiye’ye verilmeliydi. Bu görüşü gerçekleştirmek için “Cemiyet-i İslamiye” adı ile bir kuruluş meydana getirirler. “Gürcüfiller”(Gürcülere sempati gösterenler) adını taşıyan ikinci akımın temsilcileri ise, Türkleri bir düşman olarak değerlendirerek, Acaristan’ın Türkiye’ye verilmesine karşı çıkarlar. Bunlara göre, Acaristan Türkiye’den kurtarılıp Gürcistan himayesinde geniş bir özerkliğe sahip olmalıdır. Bu fikri hayata geçirmek üzere, 1918’de Tiflis’te “Müslüman Gürcistan’ı Kurtarma Komitesi’ni kururlar (Tansel, 1977:52). Ancak bu özerklik bir türlü gerçekleştirilememiştir. Durum böyleyken Türkiye, Acaralılarının dinsel ve kültürel haklarını bir an önce garanti altına almak için, Acaristan’da bir özerkliğin kurulmasını istemiş olabilir

Gürcistan Hukukunda Acaralilarin Siyasi Ozerklik Hakkinin Sijesi Olarak Taninmasi ve Acara Ozerk Cumhuriyeti'ni Kurulusu

25 Şubat 1921'de Sovyet kuvvetleri, menşevik Gürcistan'ı işgal edip bunun yerine Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan eder (*Haçapuridze, 1956:171-231*). Daha sonra, 30 Aralık 1922 tarihli "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Teşkili Hakkında Anlaşma"⁴⁹ gereği, Kafkas Ötesi Federasyonu⁵⁰ üzerinden Sovyetler Birliği'ne dahil cumhuriyet statüsüne geçer.

Bu Cumhuriyet'in mevzuatı, gerek Moskova Anlaşmasının imzalanmasına kadar, gerekse bundan sonraki dönemlerde, uluslararası hukukun iç hukuka üstün olup olmamasına dair herhangi bir hüküm içermemiştir⁵¹. Buna rağmen Sovyet Gürcistan, Moskova Anlaşmasının iç hukukuna üstünlüğünü tanımış olup bu anlaşmanın yürürlüğe girmesini bile beklemeden⁵², 16 Temmuz 1921 tarihli Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hakkında bir Kararname çıkarır⁵³.

Bu Kararnamede, görüldüğü gibi, özerkliğin türlerinden biri olan özerk cumhuriyet kurma hakkı tanınmıştır. Bu bağlamda, söz konusu cumhuriyetin kısa bir analizini yapıp şu özelliklerini göstermekte yarar vardır:

1. Özerk cumhuriyet, özerkliğin diğer türlerinden (özerk ilden, özerk bölgeden vs.) farklı olarak, her şeyden önce devletin bütün unsurlarına sahip olan bir siyasi örgüttür. Ancak, bu cumhuriyet, iç egemenliğini uygularken dış egemenliğini bağımsız devletten farklı olarak merkezi idareye devreder. Başka bir deyişle, özerk cumhuriyet, tıpkı federe devlet gibi dış egemenliğe sahip olmayan bir devlettir (*Korkmasova, 1967:23*).

2. Özerk cumhuriyetin, her devlet gibi anayasası vardır, fakat tam bağımsız devletin anayasasından farklıdır. Bu anayasanın farklılıkları; merkezi idare tarafından onaylanması, esasları özerk cumhuriyetin bağılı olduğu devletin anayasasında ve ayrıca (bu devletin bir federe birim olduğu halde) ilgili federatif devletin anayasasında da yer alması ve bu esaslara uygun olarak kabul edilmesidir.

3. Özerk Cumhuriyet, bir devlet olarak; yüksek yasama, yürütme ve yargı organlarını teşkil eder, iç konular ve sorunlarla ilgili kanun ve kararnameler çıkarır, arma, bayrak ve başkentini belirtir, burada yaşayan halkın, anayasasında öngörülen temel ve özellikle dinsel ve kültürel haklarını korur (*Yenikeena, 1964:26-27*).

İşte Gürcistan Hükümeti, yukarıda sözü geçen Kararnamesinde, Acaralılara "özerk cumhuriyet" şeklinde bir devlet kurma hakkını tanımıştır. Bu Kararname, öngördüğü Özerk Cumhuriyet'in sınırlarını, yüksek mümessillik, yüksek yürütme ve yerel organlarını belirtmiştir. Kararnamenin 2. maddesine göre, söz konusu Cumhuriyetin yüksek mümessillik organı Acara Özerk Cumhuriyeti Sovyet Kongresi; yüksek yürütme organları ise on bir bakanlık ve bunlardan ibaret Bakanlar Kurulu olacaktır.

Sözü geçen Kararnameyi hayata geçirmek üzere, Mayıs 1921'de seçilen ve "Kızıl Meclis" adını taşıyan Yüksek Mümessillik organı kurulur. Bu Meclis, ilk önce Kararnamede öngörülen bakanlık ve devlet idare başkanlıkları, daha sonra bunlardan Bakanlar Kurulu teşkil eder. Ocak 1922'de toplanan Acara Özerk Cumhuriyeti 1. Sovyet Kongresi, Kararnameye göre, bu Cumhuriyetin Yüksek İktidarının Mümessillik Organı olarak, Bakanlar Kurulunun teşkilini onaylar. Bu son gelişmeyle Acara Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşu da prensip olarak tamamlanmış olur (*Çataraşvili* vd., 1981:344).

Buraya kadar Acaralılar hakkında belirtilenler şöyle özetlenebilir: Acaralıların Türkiye sayesinde bir etnografik grup haline geldikleri gibi etnografik bir grup olarak bunlara siyasi özerklik hakkı da, gerek uluslararası hukukta, herkese iç hukukta yine Türkiye'nin gayretiyle tanınmıştır. Bunlar bu hakkı kullanarak dinsel ve kültürel haklarını sağlayacak Acara Özerk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Bazı yazarlar ise, Türkiye'nin, Acaralılara özerklik hakkının tanınması ve Acara Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile hiç bir ilgisi olmadığını ileri sürmektedirler. Bunlardan bir kısmı bu Cumhuriyetin ortaya çıkışının Menşevik Gürcistan'ın Acaralılara karşı politikasından (*Komahidze, 1997:16*), kısmı da Lenin'in milli prensiplerinden kaynaklandığını (*Heyfets, 1969:111; Çavleysvili, 1973:77*) iddia etmektedirler. Bu görüşler, sağlam bilimsel temellere dayanmadığı gibi, Türkiye'nin konuyla ilişkisini göz ardı eder mahiyettedir.

Böylece, siyasi özerklik hakkının süjeleri olarak sadece ulus ve azınlıklar değil, bazı olağanüstü durumlarda, Acaralılar örneğinde de görüldüğü gibi, etnografik gruplar da tanınabilir.

SSCB Döneminden Bugüne Acarahliların Etnografik Özelliklerini İfade Eden Dinsel ve Kültürel Hakları Üzerine

SSCB'de Acara Özerk Cumhuriyeti Anayasalarıyla Acaralılara Dinsel ve Kültürel Haklarının Tanınması

Acara Özerk Cumhuriyeti'nin ilk Anayasa tasarısı, 15 Ocak 1927'de hazırlanıp müzakere ve kabulü için Acara Özerk Cumhuriyeti 7. Sovyet Kongresi'ne sunulmuştur. Fakat Acaralılar *ayrı bir millet* olarak tanımlandığı için Kongre'de müzakere edilmemiştir. Taslak ancak 25 Ekim 1937'de kabul edilmiş ve daha sonra Gürcistan Yüksek Şurası tarafından onaylanarak 9 Temmuz 1938'de yürürlüğe girmişti (*Çavleysvili, 1966:120*). Bu Anayasa, 85-96. maddelerinde dinsel ve kültürel haklar dahil olmak üzere kişilerin temel haklarını oldukça detaylı olarak belirtmiştir⁵⁴.

1978'de Acara Özerk Cumhuriyeti'nin ikinci Anayasası kabul edilmiştir. 1991-2000 tarihli kanunlarla kısmen genişlenip bugün de yürürlükte bulunan bu Anayasa, Acaralılarının din, kültür ve diğer hak ve özgürlüklerini 11-30. maddelerde belirtmiştir⁵⁵. Bunun yanı sıra bu haklar, sözü geçen Cumhuriyetin Gürcistan üzerinden federatif bir devlette, yani SSCB'de bulunması sebebiyle Sovyetler Birliği'nin 1936 (118-133. maddeler)⁵⁶ ve 1977 (33-58. maddeler)⁵⁷ Anayasalarında; ayrıca SSCB'nin Birlik Cumhuriyetlerinden biri olan ve Acara Özerk Cumhuriyeti'ni dahil eden Gürcistan'ın 1938 (90-96. maddeler)⁵⁸ ve 1978 (28-63.maddeler)⁵⁹ Anayasalarında yer almıştır.

Acaralılarının Anayasal Hakları Olarak Dinsel ve Kültürel Haklarının SSCB Döneminde İhlali ve Bugünkü Durum

Acara Özerk Cumhuriyeti, sosyalist bir devlet olan Gürcistan içerisinde kurulduğu için, doğal olarak kendisi de sosyalist bir devletti. Dolayısıyla bu devlet sosyalizmin, özel mülkiyeti kamulaştırma (Marks/Engels, 1998: 27, 37-38), bütün milletleri birleştirip kaynaştırma (Lenin, 1962:66), insanları din inancından "kurtarma"(Lenin,1960:142) vb. ilkelerini uygulamak durumunda kalmıştır.

Ne var ki, bu ilkelerin uygulanması, Acaralılarının Moskova ve Kars Anlaşmalarında ve bu bağlamda Acara Özerk Cumhuriyeti'nin Anayasalarında ve diğer kanunlarında öngörülen dinsel, kültürel ve toplumsal hakların korunmasına ters düşüp, bunların ihlaline yol açmıştı. Bu yüzden söz konusu hakları korumak amacıyla kurulan Acara Özerk Cumhuriyeti, görevini tam olarak yerine getirememişti.

Burada ilk önce özel mülkiyetin kamulaştırılması nedeniyle, topraksal haklar ihlal edilmeye başlanmıştı. Ancak şu hususu da unutmamalı ki, burada toprak dahil olmak üzere özel mülkiyetin kamulaştırılmasıyla birlikte, olumlu ekonomik ve sosyal gelişmeler de yaşanmıştır. Mesele şu ki, Sovyetler Birliği, özerk birimlere idari birimlerden farklı olarak karşılıksız yardım ve daha fazla ödenekler yapmakta (*Bratskoye Sotrudniçestvo Narodov SSSR, (1922-1936), Sbornik Dokumentov i Materialov, 1964:229,331-334*) ve bu bağlamda buraları sanayileştirip gelişmiş bölgeler haline getirme politikasını gütmekteydi. Bu politika çerçevesinde Acara Özerk Cumhuriyeti'nde, kuruluşundan sonra 1930'lu yıllarda işletmeye açılan petrol rafinerisi ve makine yapım fabrikası kurulmaya başlamıştı. Aynı yıllarda petrol rafinerisine petrol veren Bakü - Batum petrol boru hattı, petrol yükleme rıhtımı, ayakkabı, tekstil, deri, tütün, çay, konserve tesisleri vb. müesseseler tesis edilmişti. Önemli gelişmeler, eğitim-öğretim, spor, sağlık koruma, bilim-araştırma ve kültür-sanat alanında da yer almıştır (*Kuntsuraşvili, vd.,1981:344 -349*).

Acaralıların dinsel ve kültürel haklarına gelince, bunlar yukarıda sözü geçen anlaşmalar gereği 1927 yıllarına kadar korunmaktaydılar. Bu yıllarda Türkçe tedrisat yapan okullar (*TSGA ACARSKOY ASSR, 1928:46*), gazeteler, camiler ve medreseler mevcuttu (*Çavleyşvili, 1973: 92*).

Ne var ki, bu arada Sovyetler Birliği, özel mülkiyetin kamulaştırılmasına paralel olarak ateizm ve bütün milletleri birleştirip kaynaştırma amaçlı faaliyetlere de başlamıştı. Başka bir deyişle, Sovyetler Birliğini idare eden komünistler, milletlerin özerkliklerini ve özellikle dinsel ve kültürel haklarını hukuken tanıyordusalar da fiilen bu hakları ihlal etmekteydiler. Bunlar bu suretle bütün milletleri milliyetsizleştirerek bir Sovyet Milleti "yaratmak" düşüncesindeydiler. Yeni bir Tarihi Birlik olarak tanımlanan bu Sovyet Milletinin "doğuşu", belli bilimsel eserlerde⁶⁰ ve daha sonra SSCB'nin 1977 tarihli Anayasası'nın ve Gürcistan dahil olmak üzere SSCB'yi oluşturan bütün Birlik Cumhuriyetleri'nin 1978 tarihli anayasalarının girişinde "kanıtlanmıştır".

Sovyet Milletini "yaratan" faaliyetler, Acara Özerk Cumhuriyeti'nde Acaralıların ilk önce dinsel haklarının ihlal edilmesi ve bu bağlamda medreselerin kapatılması, cami ve kiliselerin çeşitli amaçlarla kullanılması; Türk isimlerinin yasaklanması; Türk dilini unutturmak için Türk okullarının kapatılması; Türk kökenli olanların 1944 ve 1949 yıllarında Kazakistan'a ve Sibiryaya sürgün edilmesi ve bunların yerine Gürcülerin yerleştirilmesi ve buna benzer olayları ortaya çıkarmıştı. Bütün bu faali-

yetlerin amacı, Acaralıların Müslüman dinini ve Türk kültürünü, yani bunların etnografik özelliklerini yok ederek onları Gürcülerle birleştirip kaynaştırmak idi. Bu asimilasyon, amacına artık 1970'li yıllarda ulaşmıştı. Bunun göstergelerinden biri, Sovyetler Birliğinde yapılan nüfus sayım verilerinin karşılıklı tahlil sonuçlarıdır: 1926 nüfus sayım verilerinde Acaralılarının sayısı 70828 iken (*Vsesoyuznaya Perepis Naseleniya 1926 goda*, 1929:30), 1959'da yapılan sayımda asimilasyon içerikli baskılar sonucu bunların sayısı 546'ya düşmüştü (*Podyaçih*, 1961:112); 1970 nüfus sayımında ise, bütün Acaralılar kendilerini Gürcü olarak kaydetmek zorunda kalmışlardır (*İtogi Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1970 goda*, 1973:261).

Ancak, Acaralılar, resmîyette Gürcü görülmelerine rağmen, gerçek hayatta hala bazı etnografik özelliklerini korumaktadırlar. Örneğin, bunların her birinin resmi belgelerde yer alan Gürcü isimlerinin yanı sıra günlük hayatta Müslüman Türk isimleri de vardır. Hatta bir kısmı hala iki dil (Türkçe ve Gürcüce) kullanmakta; cenaze törenleri ve düğünler İslam dini gereklerine uygun şekilde yapılmaktadır.

Böylece, sosyalizm döneminde Acaralılarının kolektif bir hak olan özerklik hakkı uygulanırken, bireysel nitelik taşıyan dinsel, kültürel ve toplumsal hakları ihlal edilmişti. Başka bir deyişle, Acaralılarının Moskova Anlaşmasıyla öngörülen haklarını sağlamak amacıyla kurulan Acara Özerk Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin asimilasyon politikası karşısında üzerine düşen işlevini gerçekleştirilememiştir.

Sovyet rejiminin çöküşünden sonra Acaralılarının din, kültür ve diğer hak ve özgürlükleri, Gürcistan'ın 1995 tarihli Anayasasının 9. ve 14-43. maddelerinde ve daha detaylı olarak Acara Özerk Cumhuriyeti'nin 1978 tarihli Anayasasının yukarıda sözü geçen maddelerinde belirtilmiştir. 1991 yılından itibaren Gürcistan vatandaşlarını, kaos, iç savaş ve anarşi meşgul ederken Acara Özerk Cumhuriyeti'nde vatandaşlar arası mutabakat, barış ve istikrar sağlanıp bu hak ve özgürlükler garanti altına alınabilmiştir.

Söz konusu haklardan ilk önce Acaralılarının Moskova ve Kars Anlaşmalarında yer alan dinsel hakları garanti altına alınmıştır. Batum camisinin tamir edilen minaresinde ve bazı köylerde Ezanın okunması, halkın serbestçe bu mabetlerde ibadet etmeleri, Batum camisine bağlı bir medresenin bulunması buna örnek gösterilebilir.. Bunun yanı sıra bu Cumhuriyette Moskova ve Kars Anlaşmalarında sözü geçen gayrimüslim topluluklar da dinsel haklarını kullanmaktadırlar. Bunun göstergesi, burada

restore edilip faaliyete geçen Katolik, Ortodoks ve Gregoryan kiliseleri ve Havra'dır (*Acara Özerk Cumhuriyeti*, 1998:9-10).

Acaralıların kültürel haklarının da uygulama süreci başlamıştır. Mesela, Batum camisinin medresesinde Türkçe dersleri verilmektedir.

Böylece, Acara Özerk Cumhuriyeti, Acaralılara Moskova Anlaşmasıyla tanınan hakları sağlama görevini ancak 71 yıl sonra, yani 1991 yılından itibaren yerine getirmeye başlamıştır. Ayrıca siyasal, sosyal, hukuki ve kültürel yaşamın her alanında diğer insan haklarının da garanti altına alındığını söyleyebiliriz.

Burada şu önemli noktayı da unutmamalı ki, 1991'li yıllarda Gürcistan'da zor durumlar ortaya çıktığı halde, Acara Özerk Cumhuriyeti'nde, birçok sanayi, tedavi, kültür ve sanat, eğitim-öğretim, bilim-araştırma ve spor müesseseleri kurulmuş ve bugün faaliyetlerine devam etmektedirler. Dolayısıyla, konu olan Cumhuriyet Avrupa Bölgeleri Meclisi'ne kabul edilmiş; bunun önderi Aslan Abaşidze de adı geçen Meclisin Büro üyesi, ve daha sonra "Elito" adını taşıyan Uluslararası Akademi üyesi olarak seçilmiştir (*Acariya Gazetesi*, 1999:1).

Durum böyleyken bazı bilim adamları, Acaralılarının artık tamamen "Gürcüleşmeleri" nedeniyle Acara Özerk Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılmasını önermektedirler (*Semyonov, 1961:23-24; Çveneburi, 1997: 22*). Bu öneri, kanımızca en azından şu hususların bulunması halinde söz konusu olabilir:

1. Acaralılarının, Acara Özerk Cumhuriyeti tarafından garanti altına alınan etnografik özelliklerinin ortadan kalkması,
2. Acara halkının, konu olan öneri ile ilgili yapılan referandumda bu önerinin lehine oy vermesi.

Bu hususların mevcut olması halinde, hala yürürlükte bulunan Moskova ve Kars Anlaşmalarındaki Türkiye'nin Acaristan'da bir özerklik kurulmasına dair koyduğu şartları öngören maddeler de (Moskova Anlaşmasının 2. ve Kars Anlaşmasınının 6. maddesi) yine Türkiye'nin rızasıyla yürürlükten kaldırılabilir.

Ancak, burada adı geçen hususlardan hiç biri bugünkü Acaristan'da yer almamaktadır. Dolayısıyla Türkiye de ilgili Anlaşmalarda Acaralılarının süjeliğine dair koyduğu şartlardan vazgeçip Acara Özerk Cumhuriyetinin ortadan kaldırılmasını hiç bir şekilde kabul edemez düşüncesindeyiz. Çünkü Acaralılarının, etnografik özelliklerini korumak amacıyla neredeyse

81 yıl önce kurulan bu Özerk Cumhuriyet, yukarıda da bahsedildiği gibi, ancak şimdi bu görevini yerine getirme rahatlığı içindedir.

Bu bağlamda işin ilginç yönü, Gürcistan'ın 1995 tarihli Anayasasının da, önceki Anayasalarından farklı olarak Acara Özerk Cumhuriyeti'nden bahsetmemesidir. Bu hukuki boşluk, Acara Özerk Cumhuriyeti'nin yeni anayasa kabul etmesini doğal olarak engellemektedir. Durum böyleyken bu Cumhuriyet, hala sosyalizm döneminde kabul edilen ve bu yüzden ülkede bugünkü gelişmeleri tam olarak yansıtamayan 1978 Anayasasına göre faaliyette bulunmak zorundadır. Ancak, Gürcistan'ın bugünkü Parlamentosu, söz konusu boşluğu doldurmak üzere 20 Nisan 2000 tarihli ve 260 sayılı bir Kanun kabul etti. Bu Kanuna göre Gürcistan'ın yeni Anayasasının 3., 4., 55., 67., ve 89. maddelerine Acara Özerk Cumhuriyeti'nin statüsü ile ilgili ilaveler yapılacaktır.⁶¹

Sonuç

Bir devletin belli bir bölgesinde yaşayan etnik topluluğun, din, dil, örf ve adet ve diğer etnik özelliklerini korumak amacıyla bir siyasi özerk birim kurma hakkı anlamına gelen siyasi özerklik hakkı, teoride ve uygulamada doğal olarak ulus ve ulusal azınlıklara tanınmıştır.

Ne var ki, bazı olağanüstü durumlarda etnografik gruplar, yani bir milletin parçalarından biri olmak ve milli azınlıklardan farklı olarak bu milletin bileşiminde bulunmakla birlikte, mezhep, lehçe, yaşam tarzı vb. özelliklerden birini veya birkaçını taşıyan gruplar da sözü geçen hakka sahip olabilirler. Bunun canlı örneği, bugün Gürcü milletinin etnografik gruplarından biri olan Acaralılardır. Bunların Türkiye sayesinde etnografik bir grup ve daha sonra yine Türkiye'nin gayretiyle siyasi özerklik hakkının süjesi haline gelmeleri aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Acaralılar, Osmanlı idaresinde yaşadıkları dönemde (1479-1878), Gürcülerin bir parçası olduklarını unutmamakla birlikte din, dil ve kültür açısından neredeyse Türklerle kaynaşırlardır. Durum böyleyken, 1878'de Berlin Anlaşması gereği Rusya dahilinde yaşayan esas Gürcülerle tekrar birleştirilmelerine rağmen Türklerden edindikleri özelliklerle etnografik bir grup haline gelmişlerdir.

1918'de Brest-Litovsk Anlaşması gereği, Acaristan Türkiye'ye geri verilmiş idi. Buna rağmen Rusya, Aşağı Acaristan'ın (bugünkü Acara Özerk Cumhuriyeti'nin topraklarının) Gürcistan'a bırakılmasını istemiştir. Bunun üzerine Türkiye, Acaristan'ı Gürcistan'a terk etmesinin karşılığı ola-

rak 1921 tarihli Moskova ve Kars Anlaşmalarında şu şartları ileri sürmüştür:

a. Acaralılara, Osmanlı döneminde Türklerden benimsedikleri ve bunları etnografik bir grup haline getirip esas Gürcülerden ayırt eden İslam dini ve Türk kültürünü koruyacak bireysel haklar tanınacaktır.

b. Bu hakları sağlamak üzere Acaralılar, kolektif bir hak olan siyasi özerklik hakkına sahip olup bir özerk birim kuracaklardır.

Sovyet Gürcistan, uluslararası hukukun iç hukuka üstünlüğünü tanıyarak Acaralılara Moskova ve Kars Anlaşmalarıyla tanınan hakları, kendi hukukuna yansıtmıştır.

Böylece, Acaralıların, Türkiye sayesinde bir etnografik grup haline geldikleri gibi bunlara siyasi özerklik hakkı da, gerek uluslararası hukukta gerekse iç hukukta, yine Türkiye'nin gayretiyle tanınmıştır.

Durum böyleyken, bazı yazarlar, Türkiye'nin Acaralılara özerklik hakkının tanınmasıyla hiç bir ilgisi olmadığını ileri sürmektedirler. Bu görüşün sağlam bilimsel temellere dayanmaması ve bağlamda Acaralıların süjeliği konusunda Türkiye'nin rolünü göz ardı etmesi ortadadır.

Ocak 1922'de Acaralılar, sahip oldukları siyasi özerklik hakkını uygulayarak dini ve kültürel haklarını sağlayacak Acara Özerk Cumhuriyeti'ni kurarlar. Ancak bu Cumhuriyet, sözü geçen hakların 1938 ve 1978 tarihli Anayasalarında yer almalarına rağmen Sovyetler Birliği döneminde ilgili nedenlerden dolayı ihlal etmek zorunda kalır ve ancak Sovyet rejiminden sonra bunları garanti altına alabilir. Ayrıca, konu olan Cumhuriyet, 1991 yılından buyana bir çok sanayi, tedavi, kültür vb. müesseseleri kurmuş ve bu gibi faaliyetlere devam etmektedir. Acara Özerk Cumhuriyeti'nin bütün bu başarılarına rağmen bazı bilim adamları, her hangi bir ciddi gerekçe göstermeden bu Cumhuriyetin ortadan kaldırılmasını önermektedirler. Bu önerinin, Moskova ve Kars Anlaşmalarına aykırı olduğu ve Acara halkının dini ve kültürel haklarına ve bu hakları garanti altına alan Acara Özerk Cumhuriyetine saygısızlık niteliği taşıdığı söylenebilir.

Açıklamalar

1. Siyasal yerinden yönetim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: *Nalbant, 1997:40-42.*
2. Bu görüşün değerlendirilmesine ilişkin bilgi için bkz.: *Uygun, 1996:42-43.*

3. Şu anda kabul ettiğimiz gibi kendi kaderini tayin hakkının içsel boyutu, ozerklik kurma veya ilgili devletin bir parçası olarak kalma; dışsal boyutu ise, bağımsız devlet ya da başka devletlerle birleşme yoluyla federasyon ve konfederasyon gibi karma yapılı siyasi birimler kurma anlamına gelir (*Oeter, 1994:166-167; Hannum, 1990: 469*). *Bu hakkın uluslararası hukukta yer almasına, anlamıyla ilgili görüşlere ve uygulanma Şartlarına iliŐkini bilgi için bkz.:Arsava, 1993:76 – 81; Pazarcı,1996:7-10.*
4. Ulusal grup hakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: *Arsava, 1992:13-20.*
5. Bazı yazarlar, "kolektif hakların"varlığını benimsememektedir (*Donnelly, 1995:30*).
6. Rusya'daki ozerk cumhuriyet ve ozerk iller (Yahudi Ozerk İli hariç) Rusya Federasyonu'nun 1989-1992 tarihli kanunlarıyla geniŐletilen 1978 Anayasasının 71. Maddesine göre federe devlet statüsüne geçtiler. Günümüzde bu maddenin hükmü Rusya Federasyonu'nun 1993 tarihli Anayasasının 65. maddesinde yer almıştır, bkz: (*Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993 :23-25*).
7. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.:*Nalbant, 1997:275-300.*
8. 1945 tarihli Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın İngilizce aslı için bkz.: <http://www.mfa.gov.tr/grupe/ed/eda/03e.htm>, (19. 11. 2001).
9. Bu Belgenin metni için bkz.: *Gündüz, 1994: 186-188.*
10. Senedin İngilizce metni için bkz.: <http://www.mfa.gov.tr/grupe/ed/edb/eddb02e.htm>, (19. 11. 2001).
11. Bu Belgenin metni için bkz.:*Gündüz, 1994:589-595.*
12. Kararnamenin metni için bkz.: *Sobraniye Uzakoeniy Rossiyskoy Sovetskoy Federativnoy Sotsialistieskey Respubliki (bundan böyle- SU RSFSR), , No:87, 1920, 435. madde.*
13. u Kararnamelerin metinleri için bkz.:*Konstitutsii i Konstitutsionnie Akti RSFSR, 1940:11-250.*
14. Millet kavramlarının unsurları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Okutan, 2000:10-17.
15. SözleŐmenin Türkçe metni için bkz.: <http://www.belgenet.com/arsiv/bm/bmsiyasihak.html>, (19.11. 2001)
16. Azınlıkların bu türleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: *Arsava, 1993: 54-65.*
17. Bildirinin metni için bkz.: *Uluslararası Temel İnsan Hakları Belgeleri, 2001: 209-213.*
18. SözleŐmenin Türkçe metni için bkz.: <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?>, (24. 08. 2002)
19. Belgenin metni için bkz.: *Gündüz, 1994:572-586.*

20. Dilsel azınlıkların tanımı, Avrupa Konseyinin 1992 tarihli “Bölgesel Diller ya da Azınlık Dilleri Avrupa Şartı”nın 1. maddesinde gösterilmiştir. Şartın metni için bkz.: <http://www.yerelnet.org.tr/uluslar-ara-si/avrupakonseyanlasma6.php>, (07. 03. 2002).
21. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: *Arsava*, 1993: 42-45; *Çavuşoğlu*, 1999:26-28; *Alpkaya*, 1992: 153-157.
22. Anayasanın İngilizce metni için bkz.: *The Constitution of Georgia, Company Norma LTD, Tbilisi*, 1996.
23. Anayasanın İngilizce metni için bkz.: *The Constitution of Armenia, Yerevan*, 1996.
24. Anayasanın İngilizce metni için bkz.: http://www.uni-wierzburg.de/law/it00000_.html, (20.09. 2002).
25. Anayasanın İngilizce metni için bkz.: http://www.uni-wierzburg.de/law/br00000_.html, (20. 09. 2002).
26. Anayasanın İngilizce metni için bkz.: http://www.uni-wierzburg.de/law/hu00000_.html, (20. 09. 2002).
27. Anayasanın Rusça metni için bkz.: *Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii*, M. 2001.
28. Bu maddelerin metni için bkz.: *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, 1973:11-14.
29. Görüşler ve görüşlerin değerlendirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (*Capotorti*, 1991, *Alpkaya*, 1992'den: 153-155; *Arsava*, 1993:42-45 ; *Çavuşoğlu*, 1999:26 –28). Ayrıca bkz.: *Arsal*,1972:181-183; *Kalaşnikov*, 1997:112; *Etniçeskiye Protsessi v Sovremennom Mire*, 1987:10;
30. Oset toprakları, siyasi sınırlarla bölünmüş olup, bir parçası Rusya Federasyonu'nda, diğer parçası Gürcistanda bulunmakla birlikte bu iki bölgede yaşayan Osetler ulusal bütünlüğünü korumaktadırlar.
31. Kararnamenin metni için bkz.:*Borba Trudyaşçihhsya Yugo- Osetii za Sovetskuyu Vlast*, 1960:252-253).
32. Diaspora kavramı üzerine önemli çalışmalar için bkz: Şheffer, http://www.columbia.edu/sec/dlc/ciao/olj/meria/meria797_Sheffer.html , (17.04.2001); *Taymaz*, 2001: 304 - 307;
33. Kararnamenin metni için bkz.: *SU RSFSR*, 1930, N60, 720. madde.
34. Bildiri'nin metni için bkz.: *SU RSFSR*, 1917, №2, 18. madde.
35. Orneğin bkz.: *Wixman*, 1999: 19; *Rusya Federasyonu'da ve Transkaşkasya'da Etnik Çatışmalar*, 1998: 176; *Kuzela, K.*, [http:// home.swipnet.se/roland/ukrainiantribers.html](http://home.swipnet.se/roland/ukrainiantribers.html) , (28.09.2001); *İstomin, Kiril*, <http://www.erm.ee/pro/pro8/istomin.html>, (28.09.2001).
36. Anlaşmanın Metni için bkz: *Mehmet Celeleddin Paşa*, 1983: 690 -700.

37. Anlaşmanın Metni için bkz:
<http://www.marxists.org/history/ussr/foreign/1918/march/3a.htm>,
(22.12.2001).
38. Anlaşmaların metni için bkz: *Soysal, 1983: 32-38, 38-47.*
- A. Zeki Velide Togan'a göre Acaralılar, M S 7. asırda Gürcüleştiler (*Togan, 1981:308*).
39. Kanuni Esasi'nin metni için bkz.:
<http://www.belgenet.com/arsiv/anayasa/1876.html> (19. 11. 2001).
40. 1924 Anayasasının Türkçe metni için bkz.:
<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa24.htm> (19. 11. 2001).
41. 1961 Anayasasının Türkçe metni için bkz.:
<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa61.htm> (19. 11.2001).
42. Bu Kanunun Türkçe metni için bkz.:
<http://van.basbakanlik.gov.tr/Eskiler/2002/08/20020809.htm> (13.08.2002).
43. Bu Yönetmeliğin Türkçe metni için bkz.:
<http://www.belgenet.com/yasa/k771-y1.html> (04. 11. 2002).
44. Bu Yönetmeliğin Türkçe metni için bkz.:
<http://www.belgenet.com/yasa/k771-y2.html> (06.11.2002)
45. F. Kırzioğlu'na göre Türkiye'deki Acaralıların Gürcüce'si, eski ile yeni Kıpçak ve Anadolu Türkçe'si sözleriyle doludur (*Kırzioğlu, 1993:45*).
46. Acara Özerk Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi'nde bulunan bu belgeler, tarafımızca Sovyet rejiminin çöküşünden önce incelenmiştir. Dolayısıyla sözü geçen Arşiv'in *TSGA ACARSKOY ASSR* olarak Sovyet dönemindeki adı kullanılacaktır.
47. Bu maddedeki hükümlerin aynısı, sözü geçen anlaşmanın 15. maddesine göre Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan ve aslında bu Anlaşmayı tekrarlayan 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşmasının 6. maddesinde de yer almıştır. Bu yüzden, bundan sonra "Moskova Anlaşması" ifadesi, Kars Anlaşmasını da kapsayacak şekilde kullanılacaktır.
48. Anlaşmanın Rusça metni için bkz: *Konstitutsiya Obşçenarodnogo Gosudarstva, 1978:214-225.*
49. Kafkas Ötesi Federasyonu Anlaşmasının Rusça metni için bkz: *İstoriya Konstitutsii SSSR, 1957:189.*
50. Uluslararası hukukun iç hukuka üstünlüğü, Gürcistan mevzuatına ilk defa bugünkü Anayasasının 6.maddesi ile yansıtılmıştır.
51. Moskova Anlaşması, bu Anlaşmanın 16. maddesi uyarınca onay belgelerinin Kars'ta teati edildiği 12 Eylül 1921 günü yürürlüğe girmiştir.

52. Kararnamenin Rusça metni için bkz: *Revolütsionnie Komiteti Acarii. Sbornik Dokumentov i Materialov, 1963 : 47-49.*
53. Anayasanın Rusça metni için bkz.: *Konstitutsiya Acarskoy Sovetskoy Sotsialistiçesкой Respubliki, 1967.*
54. Anayasanın Gürcüce metni için bkz.: *Acaris Avtonomiuri Respublikis Konstitutsiya, 2000.*
55. SSCB'nin 1936 tarihli Anayasasının Rusça metni için bkz.: *Konstitutsiya Obşçenarodnogo Gosudarstva, 1978:226-244.*
56. SSCB'nin 1977 tarihli Anayasasının Türkçe metni için bkz.: *Gürbüz, 1981:188-230.*
57. Gürcistan'ın 1938 tarihli Anayasasının Rusça metni için bkz.: *Konstitutsiya Gruzinskoy Sovetskoy Sotsialistiçesкой Respubliki, 1966.*
58. Bu Anayasanın Rusça metni için bkz.: *Konstitutsiya Gruzinskoy Sovetskoy Sotsialistiçesкой Respubliki, 1978.*
59. Örneğin bkz.: *Sovetskiy Narod kak Novaya İstoriçeskyaa Obşçnost Lüdey, 1975.*
- ❖❖❖❖ Kanunun Gürcüce metni için bkz: *Sakartvelos Sakanonmdeblo Matsne Gazetesi, Nisan 2000, No 4, s. 1.*

Kaynakça

Uluslararası Belgeler

- 1878 tarihli “*Berlin Anlaşması*”, MEHMET Celaleddin Paşa (1983), Mir'at-ı Hakikat, Tarihi Hakikatların Aynası, Berakat Yayınevi, İstanbul. Hazırlayan: İsmet Miroğlu, s.690-700.
- 1918 tarihli “*Brest-Litovsk Anlaşması*”, <http://www.marxists.org/history/ussr/foreign/1918/march/3a.htm>, (22.12.2001).
- 1921 tarihli “*Moskova Anlaşması*”, SOYSAL, İsmail (1983), Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945); Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.32-38.
- 1921 tarihli “*Kars Anlaşması*”, SOYSAL, İsmail (1983), s.38-47. *Soyuzniy Dogovor Zakavkazskih Sotsialistiçeskih Sovetskih Respublik 1922g.*, İstoriya Konstitutsii SSSR (1957); Akademiya Nauk SSSR, Moskva, s.189.
- Dogovor ob Obrazovanii Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik 1922 g.*, Konstitutsiya Obşçenarodnogo Gosudarstva (1978); İzdatelstvo Političesкой Literaturı, Moskva, s.214-225.

- 1923 tarihli “Lozan Barış Anlaşması”, Lozan Barış Konferansı:Tutanaklar, Belgeler (1973); N 348, 2. Takım, Cilt 2, AÜSBF Yayınları, Ankara. Çev.: Seha L. Meray, s.11-14.
- 1945 tarihli “Birleşmiş Milletler Anlaşması”,
<http://www.mfa.gov.tr/grupe/ed/eda/eda03e.htm>, (19.11.2001).
- 1960 tarihli “Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri”, GÜNDÜZ, Aslan (1994), Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar Hakkında Temel Metinler; 2. Baskı, Beta Basım Dağıtım A.Ş., İstanbul, s.186-188.
- 1966 tarihli “Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Sözleşme”,
<http://www.belgenet.com/arsiv/bm/bmsiyasihak.html> , (19. 11. 2001).
- 1975 tarihli *Helsinki Nihai Senedi*,
<http://www.mfa.gov.tr/grupe/ed/edb/edb02.htm> ,(19. 11. 2001).
- 1990 tarihli “AGİK İnsani Boyut Konferansı Kopenhag Toplantısı Belgesi”, GÜNDÜZ (1994), s.572-586.
- 1991 tarihli “AGİK Milli Uzmanlar Toplantısı Raporu” , GÜNDÜZ (1994), s.589-595.
- 1992 tarihli “Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildirge”, Uluslararası Temel İnsan Hakları Belgeleri (2001); TBMM Yayınları, Ankara, s.209-213.
- 1992 tarihli “Bölgesel Diller ya da Azınlık Dilleri Avrupa Şartı”,
<http://www.yerelnet.org.tr/uluslararasi/avrupakonseyanlasma6.php>, (07.03.2002).
- 1995 tarihli “Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme”,
<http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?> , (24. 08. 2002).

Anayasalar

- 1876 tarihli “Kanun-i Esasi”, <http://www.belgenet.com/arsiv/anayasa/1876.html> (19. 11. 2001).
- 1924 Türkiye Anayasası, <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa24.htm> , (19. 11. 2001).
Konstitutsiya Soyuzu Sovetskih Sotsiyalistiçeskih Respublik 1936 g.,
Konstitutsiya Obşçenarodnogo Gosudarstva; İzdatelstvo Politiçeskoj Literaturı, Moskva, s.226-244.
- Konstitutsiya Gruzinskoy Sovetskoy Sotsiyalistiçeskoj Respubliki 1938 g.* (1966), y.y.,Tbilisi.
- Konstitutsiya Acarskoy Sovetskoy Sotsiyalistiçeskoj Respubliki 1938 g.* (1967), y.y., Batumi.
- 1977 tarihli “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Anayasası”, GÜRBÜZ, Yaşar (1981), Anayasalar; Filiz Kitabevi, İstanbul, s.188-230.
- 1961 Türkiye Anayasası, <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa61.htm> , (19. 11. 2001).
Konstitutsiya Gruzinskoy Sovetskoy Sotsiyalistiçeskoj Respubliki 1978 g. (1978), y.y.,Tbilisi.

- Acaris Avtonomiuri Respublikis Konstitutsiya*. Miğebuliya 1978 tslis 26 Maiss (2000), y.y., Batumi.
- 1982 *Türkiye Anayasası*.
- Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsı 1993 g.* (1993), Yuridiceskaya Literatura, Moskva.
- The Constitution of Georgia* (1995), Juridical and Publishing Compay NORMA Ltd, Tbilisi.
- The Constitution of Armenia* (1996), Yerevan.
- The Constitution of İtaly*, <http://www.uni-wierzburg.de/law/it00000.html>, (20.09.2002).
- The Constitution of Brazil*, <http://www.uni-wierzburg.de/law/br00000.html>, (20.09.2002).
- The Constitution of Hungary*, <http://www.uni-wiersburg.de/law/hu00000.html>, (20.09.2002).

Kanunlar ve Kanun Hükmünde Kararnameler

- Deklaratsiya Prav Narodov Rossii*; SU RSFSR, 1917, № 2, 18. Madde28 Kasım 1920 tarihli “*Misak-ı Milli*”, Misaki Milli ve Lozan Sulh Muahedenamesi; (y.t.y.), y.y., s.1.
- Dekret VTSİK i SNK ot 4 Noyabrya 1920 goda “*Ob Obrazovanii Avtonomnoy Oblasti Kalmıkskogo Naroda*”; SU RSFSR, 1920, № 87, 435. Madde.
- Dekret Revkoma SSR Gruzii ot 16 İyunya 1921 goda “*Ob Obrazovanii Acarskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki*,” Revolütsionniye Komiteti Acarii. Sbornik Dokumentov i Materialov (1963); Suhumskoye Knijnoye İzdatelstvo, Suhumi, s.47-49.
- Dekret Vsegruzinskogo TSİK İ SNK ot 20 Aprely 1922 goda “*Ob Obrazovanii Avtonomnoy Oblasti Yugo- Osetii*”; Borba Trudyaşçihıya Yugo-Osetii za Sovetskuyu Vlast. 1917-1922 g. Dokumentı i Materialı. (1960), Stalinirskoye Knijnoye İzdatelstvo, Staliniri, s.252-253.
- Postanovleniye Prezidiuma VTSİK ot 10 Dekabrya 1930 goda “*Ob Obrazovanii v Sostave Dalnevostoçnogo Kraya Birobidcanskogo Rayyona*”; SU RSFSR, 1930, № 60, 302. Madde.
- Sakartvelos Konstitutsiyaşı Damatebisa da Tsvlilebebis Şetanis Şesaheb*, Miğebuliya 2000 tslis 20 Aprils; Sakartvelos Sakanonmdeblo Matsne , Nisan 2000, No 4.
- 9 Ağustos 2002 tarihli “*Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun*”, <http://www.van.basbakanlik.gov.tr/Eskiler/2002/08/20020809.html>, (13.08.2002).
- 20 Eylül 2002 tarihli “*Türk Vatandaşlarının Günlük Yaşamlarında Geleneksel Olarak Kullandıkları Farklı Dil ve Lehçelerin Öğrenilmesi Hakkında Yönetmelik*”, <http://www.belgenet.com/yasa/k771-y1.html>, (04.11.2002).

4 Ekim 2002 tarihli “Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmeleri ve Bunlar Üzerinde Tasarrufla Bulunmaları Hakkında Yönetmelik”,
<http://www.belgenet.com/yasa/k771-y2.html>, (06.11.2002).

Kitaplar

- ABAŞİDZE, A. H. (1998), *Acariya: İstoriya, Diplomatiya, Mejdunarodnoye Pravo*; İzdatelstvo "Mejdunarodnie Otnoşeniya", Moskva.
- Acara Özerk Cumhuriyeti Gürcistan* (1998); y.y., Batumi.
- Acaristan Özerk Cumhuriyeti* (y. t. y.); No1, İznik Batum ve Havalisi Kültür Derneği, İznik.
- ANDREWS, Peter Alford (1992), *Türkiye'de Etnik Gruplar*; 1. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul. Çev.: Mustafa Küpüşoğlu.
- ARSAL, Sadri Maksudi (1972), *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*; Ötügen Yayınevi, İstanbul.
- ARSAVA, Ayşe Füsün (1993), *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*; AÜSBFB, Ankara.
- AYTAÇ, Fethi (1994), *Merkezi İdareden Mahalli İdarelere Devredilecek Hizmetler*; Mahalli İdareler Eğitim Araştırma ve Geliştirme Merkezi, Ankara.
- BAKRADZE, D. Z. (1878), *Arheologičeskoje Puteşestviye po Gurii i Acare*; SPB.
- BALİBAR, Etienne/WALLERSTEİN, Immanuel (1993), *İrk Ulus Sınıf*; Metis Yayınları, İstanbul, Çev.:Nazlı Ökten).
- BİLGE, A. Suat (1992) *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Bratskoje Sotrudniçestvo Narodov SSSR* (1964); Sbornik Dokumentov i Materialov, "Mısl" , Moskva.
- BROMLEY, Yu. V.(1973), *Etnos i Etnografiya*; İzdatelstvo " Nauka", Moskva.
- ÇAVLEYİŞVİLİ, M. (1966), *Borba Partiynoy Organizatsii Acarii za Ukrepleniye Sovetskoj Vlasti (1920-1930)*; Doktora Tezi, y. y., Rostov- nadonu.
- ÇAVLEYİŞVİLİ, M. (1973), *Deyatelnost Partiynoy Organizatsii Acarii po Sozdaniyu Organov Gosudarstvennoy Vlasti*; Batumskoye Knijnoye İzdatelstvo, Batumi.
- ÇAVUŞOĞLU, Naz(1999), *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları*; BilimYayınları, İstanbul.
- ÇEBOKSAROV, N. N./ÇEBOKSAROVA, İ. A. (1971), *Narodı Rası Kulturi*; Nauka, Moskva.
- ÇİLOĞLU Fahrettin (1993), *Gürcülerin Tarihi*; Ant Yayınları, İstanbul.

- DONELLY, Jack (1995), *Teoride ve Uygulamada Özgürlükler Hukuku Evrensel İnsan Hakları*; Yetkin Yayınları, Ankara. Çev.: Mustafa Erdoğan - Levent Korkut.
- ERKAN, Süleyman (1996), *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878 – 1908)*; KTÜ Yayınları, Trabzon.
- ERÖZDEN, Ozan (1997), *Ulus-Devlet*; Dost Kitabevi, Ankara.
- ERYILMAZ, Bilal (1992), *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*; Ağaç Yayınları, İstanbul.
- Etniçekiye Protsessi v Sovremennom Mire* (1987); İzdatelstvo "Nauka", Moskva.
- GEMALMAZ, Mehmet Semih (1997), *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*; Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş., İstanbul.
- GÖKALP, Ziya (1960), *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*; Serdengeçti Yayınları, Ankara.
- GÖKALP, Ziya (1952), *Türkçülüğün Esasları*; Varlık Yayınları, İstanbul.
- GUİBERBAU, Montserrat (1997), *Milliyetçilikler*; Sarmal Yayınevi, İstanbul. Çev.: Neşe Nur Domaniç.
- GÜRÜN, Kamuran (1991), *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*; Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- HAÇAPURIDZE, G.V. (1956), *Borba Gruzinskogo Naroda za Ustanovleniye Sovetskoy Vlasti*; y. y., Moskva.
- HANNUM, Hurst (1990), *Autonomy, Sovereignty and Self-Determination*; University of Pennsylvania Press Philadelphia.
- HEYFETS, A.N. (1969), *Sovetskaya Diplomatiya i Narodı Vostoka (1921 – 1927)*; "Nauka", Moskva.
- İOSSELİANİ, P. (1848), *Različniye Naimenovaniya Gruzin*; y. y., Sankt-Peterburg.
- İstoriya Gruzii (S Drevniyşih Vremön Do Naçala XIX Veka)*; (1946), Çast 1., y. y., Tbilisi.
- İtogi Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1970 Goda (1973)*; T. 4, İzdatelstvo "Statistika", Moskva.
- KARABEKİR, Kazım (1988), *İstiklal Harbimiz*; Cilt 1, Merk Yayıncılık A. Ş., İstanbul.
- KAZIMOĞLU, Samir (1997), *Türk Toplulukları Edebiyatı*; Cilt 2, Ecdad Yayınevi, Ankara.
- KELEŞ, Ruşen (1992), *Yerinden Yönetim ve Siyaset*; Cem Yayınevi, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1993), *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*; TTK Basımevi, Ankara.

- KORKMASOVA, K. D. (1967), *Suverenitet Narodnostey SSSR*, Rostov – na – Donu.
- KURAT, Akdes Nimet (1990), *Türkiye ve Rusya*; MEB Yayınları, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1992), *Türk Kavimleri ve Devletleri*; Murat Kitabevi Yayınları, Ankara.
- LEPÖŞKİN A. İ./KİM A. İ.(1962), *Kurs Sovetskogo Gosudarstvennogo Prava*; T.II, Yurizdat, Moskva.
- LİOZEN, E. (1905), *Bereg Russkogo Lazistana*; y.y., Tiflis.
- MARX, Karl/ENGELS, Fridrih (1998), *Komünist Parti Manifestosu*; Sol Yayınları, Ankara.
- NADAROĞLU, Halil (1989), *Mahalli İdareler*; 4. Baskı, Bete Basım-Yayın – Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- NALBANT, Atilla (1997), *Üniter Devlet*; Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Narodi Kavkaza* (1962); T.II, İzdatelstvo AN SSSR, Moskva.
- OKUTAN, Çağatay (2000), *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları(1923-1946)*; *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul.
- ÖNDER, Ali Tayyar (1999), *Türkiye'nin Etnik Yapısı*; 3. Baskı, Zirve Ofset Ltd.Şti, Ankara.
- ÖZÇELİK, Selçuk (1966), *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*; Cilt 1, Fakülteler Matbaası, İstanbul.
- ÖZTAN, Bilge (2002), *Medeni Hukukun Temel Kavramları*; 8.Bası, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ÖZTUNA, Yılmaz (1994), *Büyük Osmanlı Tarihi*; Cilt 1, Ötükün Neşriyat A. Ş., İstanbul.
- PODYAÇİH, P. G. (1961), *Naseleniye SSSR*; İzdatelstvo "Statistika", Moskva
- PAZARCI, Hüseyin (1996), *Uluslararası Hukuk Dersleri*; 2.Kitap, 4.Baskı, Turhan Kitabevi , Ankara.
- Revolütsionnoye Dvijenije v Rossii v Meye – İyune 1917g. İyunskaya Demonstratsiya. Dokumenti i Faktı* (1959), AN SSSR, Moskva.
- Rusya Federasyonu'nda ve Transkaşkasya'da Etnik Çatışmalar* (1998); 1. Baskı, Sinatle Yayınları, İstanbul. Hazırlayan: Fahrettin Çiloğlu.
- SMİTH, Anthony D. (1995), *Milli Kimlik*; İletişim Yayınları, İstanbul. Çev.: Bahadır Sina Şener.
- Sovetskiy Narod kak Novaya İstoriçeskaya Obşçnost Lüdey* (1975); İzdatelstvo "Nauka", Moskva.
- TANÖR, Bülent (1995),*Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri(1789-1980)*; 2.Baskı,DerYayınları, Ankara.
- TANSEL, Selâhaddin (1977), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*; Cilt 1, M.E. Basimevi, Ankara.

- TANSEL, Selahaddin (1978), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt 2 ; M. E. Basımevi, Ankara.
- TOGAN, A. Z. Velidi (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Cilt 1, 3. Baskı; Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1995), *Niçin Milletleşme?* Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul.
- UYGUN, Oktay (1996), *Federal Devlet*; Çınar Yayınları, İstanbul.
- ÜSTEL, Füsün (1999), *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Birinci Baskı; Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Vsesoyuznaya Perepis Naseleniya 1926 Goda (1929), T. XIV, ZSFSR (Gruziya), y. y., Moskva.
- YENİKEYEVA, Z. G. (1964), *Avtonomnaya Respublika*; "Yuridiçeskaya Literatura", Moskva.
- YILDIRIM, Selahattin (1993), *Yerel Yönetim ve Demokrasi*; Kent Basımevi, İstanbul.
- ZEYREK, Yunus (1999), *Gürcistan Acaristan ve Türkiye*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi.

Makaleler

- "*Acarlar (Acaralar)*", (1968), Türk Ansiklopedisi; Cilt1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 93.
- ALPKAYA, Gökçen (1992), "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Bağlamında Azınlıklara İlişkin Bazı Gelişmeler", İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 14, s. 147 – 176.
- ARSAVA, Ayşe Füsün (1992), "*Ulusal Grup Hakları ve Bu Konuda Meydana Gelen Gelişmeler*", AÜSBF Dergisi: Bedri Gürsoy'a Armağan, Cilt 47, Sayı 3-4, s.13-20.
- BALA, Mirza (1945), "*Gürcistan*," İslam Ansiklopedisi, Cilt 4; MEB Evi, İstanbul, s. 837-845.
- BERİDZE, İya. "*Aslan Abaşidze-Çlen Akademii "Elita"*", Acariya Gazetesi, 18 Eylül 1999, s.1.
- ÇHATARAŞVİLİ K./CİCEİŞVİLİ M./SURGULADZE A. (1981), *Acariya: Obşçıye Svedeniya, Prırıda, Naseleniye, İstoriçeskiy Oçerk*, Gruzinskaya Sovetskaya Entsiklopediya; Tbilisi, s. 338-344.
- GÜMÜŞ, Nebi (1999), "*Osmanlıların Gürcistan'ı Fethi ve İslamlaşma Hareketleri (XVI. YY.)*", Osmanlı, Cilt1; Balkan Ciltevi, Ankara, s. 326-335.
- HALVAŞI, P(1996), "*Bana mı Öğretiyorlar Acaralılar'ın Kim Olduğunu?*," Çvneburu, Sayı:19-2, s.3-5.
- "*İberiya Özkan ile Gürcü Müziği Üzerine Söyleşi*" (1997), Çvneburu, Sayı 25, s. 21-22.

- İLHAN, Suat (1990), *"Bir Kültür Unsurumuz: Atatürkçülük"*, Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler, Sayı 46; Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara , s.13-15.
- İSTOMİN, Kiril, *Kolva Volost and Kolva Ethnographic Group as an Example of Transition Nomadic to Settled Way of Life*.
<http://www.erm.ee/pro/pro8/istomin.html> , (28.09.2001).
- KALAŞNİKOV, V. (1997), *"Natsionalme Menşinstva"* Natsionalniye Otnoşeniya; Moskva, s.112-113.
- KOMAHİDZE, N. (1997), *"Yakın Geçmişte Gürcistan -Türkiye İlişkileri"*, Mamuli, Sayı 3, s.13-16.
- KUNTSURAŞVİLİ S./KOMAHİDZE D. (1981), *"Acariya: Narodnoye Hozyaystvo, Mediko- Sanitarnoye Sostoyaniye, Narodnoye Obrazovaniye, Nauka i Nauçniye Uçrejdeniya, Arhitektura i İzobrazitelnoye İskusstvo"*, Gruzinskaya Sovetskaya Entsiklopediya, Tbilisi, s.144-149.
- KUROPYATNİK, A. İ. (1999), *"Etnografiçeskaya Gruppa"*, Natsii i Etnosı v Sovremennom Mire (Slovar Spravoçnik); Petropolis, Sankt-Peterburg, s. 100.
- KUZELA, K., *Ukrainian Tribal Divisions and Ethnographic Groups*, <http://home.swipnet.se/roland/ukrainiantribers.htm> , (28.09.2001).
- LENİN V. İ. (1960), *"Sotsializm i Religiya,"* Polnoye Sobraniye Soçineniy, T.12, 5 İzdaniye, Gospolitizdat, Moskva, s. 142 -147
- LENİN, V.İ. (1962), *"Revolütsionny Proletariat i Pravo Natsiy na Samoopedeleniye"*, Polnoye Sobraniye Soçineniy, T.27, 5 İzdaniye, Gospolitizdat, Moskva, s. 61 –68.
- MAHARADZE, F. , *"Privet Svobodnoy Acarii,"* İzvestiya Gazetesi, 6 Haziran 1921, s.2
- OETER, Stefan (1994), *"The Right of Self-Determination in Transition,"* Law and State; Vol.49-50, s.147-176).
- ROGAÇOV/ SVERDLİN, P. M., M. A. (1966), *"O Ponyatii Natsiya"*, Voprosi İstorii, No:1, s. 45-51.
- SEMYONOV, P. S. (1961), *"Programma KPSS o Razvitii Sovetskih Natsionalno-Gosudarstvennih Otnoşeniy"*, Sovetskoye Gosudarstvo i Pravo, No12, s. 22-27.
- SHEFFER, Gabi, *"Middle Eastern Diasporas : Introduction and Readings"*, http://www.cc.columbia.edu/sec/dlc/ciao/olj/meria/meria797_Sheffer.html , (17.04.2001).
- ŞENGELİYA, Nodar (1999), *"Mufassal-i Defter-i Liva-i Acara-i Uliya ve Sufla (Aşağı Yukarı Acara Liva'sı Ayrıntılı Defteri)"*, Çveneburi, Sayı 33, s. 17-21.

TAYMAZ, Erol (2001), "*Diaspora ve Kimlik*", Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler); Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, s.300-308

TATIŞVİLİ, V. İ./SITİN P. V.(1972), "*Gruzini*", Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, Cilt7; İzd. Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva, s. 360 -395.

Arşiv Belgeleri

TSGA Acarskoy ASSR (1887), F. R-178, Op.1, D.1, L. 42-43.

TSGA Acarskoy ASSR (1922), F. R – 2, Op.1, D.176a, L.54.

TSGA Acarskoy ASSR (1925), F. R-4, Op.1, D. 295, L. 38.

TSGA Acarskoy ASSR (1927), F. R-178, Op.1, D.45, L. 151, 171, 188.

TSGA Acarskoy ASSR (1928), F.R-4, OP.1, D.295, L.46.

TSGA Acarskoy ASSR (1928), F. R-4, OP.1, D.295, L. 29-32.

The Development of Becoming The Subjects of The Right of Political Autonomy of Adzharians and Turkey's Influence on It

Assoc. Prof. Dr. Fahrettin MURTAZAOĞLU*

Abstract: The aim of this article is to indicate that ethnographic groups like nations and minorities, in some extraordinary situations, could be the subjects of the right of political autonomy as in the example of the Adzharians. In this context, firstly, the origins of Adzharians, their separation from Georgians and becoming a national minority and acceptance of Islam and Turkish Culture by them after Ottoman conquest of Adzharistan, are examined. The Adzharians, as a result of The Treaty of Berlin (1878), ones more had to unite with the Georgians. In the composition of this nation, the Adzharians were considered as an ethnographic group since they have the same religion and the culture with Turks. Secondly, a special attention is given to the Turkey's effort for the recognition of the right of political autonomy to the people of Adzharistan in international (Moscow and Kars Agreements) and in Georgian law. The aim of the political autonomy was to protect the Adzharians' religious and cultural values which they accepted during the Ottoman administration. The events which brought the right of political autonomy are also explained in this section. Although the religious and cultural rights of the people of Adzharistan were taken their places in the 1938 and 1978 Constitutions of the Adzharian Autonomous Republic, these rights were violated during the Soviet Administration. However, after 1991, their rights were guaranteed.

Key words: Nation, minorities, ethnographic group, Adzharians, subject of the right, collective and individual rights, the right of political autonomy

---

*Black Sea Technical University, Faculty of Economics and Administrative Sciences / TRABZON

Становление Аджарцев Субъектом Права на Политическую Автономию и Влияние Турции на Этот Процесс

Фахреттин МУРТАЗАОГЛУ, к.н., доцент*

Резюме: Основная цель настоящей статьи – показать на примере аджарского народа, что наряду с нациями и меньшинствами в некоторых особых случаях субъектами права на политическую автономию могут быть и этнографические группы. В связи с этим положением в статье исследуются следующие вопросы: этнические корни аджарцев, составляющие коренное население Аджарской Автономной Республики в составе Грузии; освоение ими в период нахождения их в составе Османской Империи (1479-1878) турецкой культуры, турецкого языка и исламской религии; воссоединение их в 1878 году по Берлинскому договору с грузинским народом и приобретение ими в силу наличия у них в быту турецкой культуры и исламской религии признаков этнографической группы; признание за ними благодаря усилиям Турции права на политическую автономию как в международном праве (Московском и Карском договорах), так и в законодательстве Грузии; образование в результате реализации этого права Аджарской Автономной Республики в составе Грузии. В статье уделено внимание и вопросам закрепления предусмотренных в Московском и Карском договорах культурных и религиозных прав аджарского народа в конституциях Аджарской Автономной Республики 1938 и 1978 года; нарушения этих прав в период существования СССР и взятия их под гарантию после распада этого государства в 1991 году.

Ключевые слова: нация, меньшинство, этнографическая группа, аджарцы, субъект права, коллективные и индивидуальные права, право на политическую автономию.

---

* Черноморский Технический Университет Факультет Экономических и Управленческих Наук/ ТРАБЗОН

Türkiye - Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Mütешеbbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar

Yrd.Doç.Dr. Nihat BATMAZ*

Özet: 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri hakkında başta üniversitemiz olmak üzere DPT, HDTM ve TİKA gibi kuruluşlar tarafından bir çok araştırma yapılarak yayınlanmıştır. Ancak, yapılan araştırmalar arasında bilindiği kadarıyla Türk mütешеbbislerinin bu ülkede yaptıkları yatırımların gerçek boyutunu belirlemeye yönelik bir araştırma yapılmamıştır. Bu çalışma, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını kazanan Kazakistan ile Türkiye arasındaki ticari-ekonomik ilişkilerin analizini yaparak, 1992-2002 döneminde Türk mütешеbbislerin bu ülkede yaptıkları yatırımların gerçek boyutunu ve karşılaştıkları temel sorunların nelerden ibaret olduğunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, araştırmaya Türk mütешеbbislerinin yoğun olarak yatırım yaptıkları Kazakistan'ın önceki başşehri olan Almatı'dan başlayarak Çimkent, Türkistan ve Kentav şehirlerinde faaliyet gösteren 152 Türk firmasına örnekleme yoluyla seçilen, toplam 152 firmayla yüz yüze anket yapılarak mütешеbbislerimizin yaptıkları yatırımların boyutu ve karşılaştıkları temel sorunlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan ankette 78 soruya yer verilmiştir.

Araştırma sonuçları Kazakistan'da yatırım faaliyetinde bulunmuş olan Türk firmalarının büyük bir bölümünün Türk sermayesi ile kurulduğunu, 1.000.000 Dolar (\$) ve üzeri yatırım yapan firma oranının yüksekliğini, istihdam edilen yerli eleman sayısındaki yüksek oran ve bunların işe başlatılırken eğitime tabi tutulmalarını, firmalarımızın bu ülkede gerek yerel, gerekse yabancı firmalarla sürekli rekabet etmek zorunda olduklarını ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan, yatırımların iş hayatını aksatan altyapı eksiklikleri, vergi sistemindeki karışıklık ve vergi oranlarının yüksekliği ile aşırı derecedeki bürokrasi temel sorunlar arasında yer almaktadır. Sonuçta, bu ülkede yatırım yapmış olan mütешеbbislerimiz bir takım sorunlarla karşılaşmış olmalarına rağmen, büyümeyi ve bu ülkedeki yatırımlarını devam ettireceklerini belirtmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Kazakistan, Ticari-Ekonomi İlişkiler, Mütешеbbis, Yatırım, Finansman

Giriş

1980'lerin sonlarından itibaren dünyada hızlı bir küreselleşme olayı yaşanmaktadır. İletişim ve haberleşme teknolojilerindeki gelişmelerle ülkelerin iç piyasalar üzerine koydukları engel ve kısıtlamaları kaldırmaları tüm piyasaları birleştirici etki yapmıştır. Küreselleşme, ticaretin serbestleştirilmesinden daha çok, üretimin küreselleşmesi de diyebileceğimiz çok uluslu şirketler tarafından üretimin dış dünya ülkelerine taşınması ve mali piyasaların serbestleşmesi biçiminde ortaya çıkmıştır (Seyidoğlu , 2001).

Bugün dönüşüm olarak adlandırılan süreç 1990'lı yılların başından itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla hız kazanmıştır. Bu sürecin, yani piyasa ekonomisine geçişin çok kolay ve çabuk olacağı düşünülmekteydi. Ancak, merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçmeye ve sistemlerini de buna göre yeniden yapılandırmaya çalışan ülkeler arasında farklılıklar olduğu ve beklenilenin aksine dönüşümün hiç de kolay ve çabuk olmadığı, hatta sancılı olduğu geçen on yıllık dönemde açık bir şekilde görülmüştür (EBRD, 1999).

Dönüşüm sürecindeki ülkeleri genel olarak ele aldığımızda, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetlerinin, uyguladıkları reform hareketlerinde Avrupa Birliği'ne tam üyeliğe aday konumuna ulaşacak kadar başarılı oldukları, ancak Türk Cumhuriyetlerinin uyguladıkları dönüşüm programında beklenen başarıyı gösteremediklerini görüyoruz. Dönüşüm sürecini yaşayan ülkelerin birbirlerine benzeyen özellikleri nedeniyle diğer ülkelerden farklılık gösterdikleri belirtilmektedir (Gros,D. Suhrcke, M., 2000).

Nitekim, bir Alman araştırmasına göre, 1989 yılında bugünkü Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT), üye devletlerin ekonomik durumları ve potansiyelleri, 10 puan üzerinden şu şekilde değerlendirilmiştir. Sanayileşme derecesi olarak Rusya 8, Ukrayna 9 ve Beyaz Rusya 8 puan alırken, Kazakistan 5, Özbekistan ve Azerbaycan 3, Türkmenistan ve Kırgızistan 1'er puan almışlardır. Sanayii malları üretiminde kendine yeterlilik derecesi açısından Rusya'da 8, Ukrayna 9 ve Beyaz Rusya 8 puan alırken, Kazakistan 5, Özbekistan ve Azerbaycan 2, Diğer Türk Cumhuriyetleri ise, 1'er puan almışlardır (Çarıkcı, 1995:makale no:2830).

Yine diğer bazı yazarlar, "Baltık Cumhuriyetleri ile MDAÜ son on yılda, Sosyalist Sistemden Kapitalizme geçişin zor ve çetrefilli yollarını beklenilenin çok üzerinde bir performansla aşarken, Türk Cumhuriyetleri acaba neden aynı performansı gösterememiştir?" sorusuna; "ülkeler arasındaki performans farklarını bu ülkelerin reformlara başlamaları esnasındaki bir-

birlerinden farklı bir mirasa, diğer bir deyişle başlangıç şartlarına sahip olmaları” ile açıklamaktadırlar (Transition Economies, 2000).

Bu durumu Oleh ve Odling “Eski S.S.C.B Ülkelerinin ekonomik reformlar sürecindeki nispi geri kalışları; bu ülkelerin MDAÜ ve Baltık Cumhuriyetlerine nazaran Planlı Sosyalist Sistem altında daha uzun kalmalarına, Batı Avrupa pazarlarına daha uzak olmalarına, Türk Cumhuriyetleri’nin içinde yer aldığı Orta Asya Kafkasya Bölgesi’nin (Gürcistan hariç) denize çıkışının bulunmayışına, eski Sovyet Sisteminin aşırı sanayileşmiş yapısı ile bölgede çıkan sıcak çatışmalara” bağlamaktadırlar (Oleh ve Odling Smee, 2000: 46).

Vito Tanzi ve George Tsibiuris ise, “özel sektörün GSMH’den aldığı payın S.S.C.B’de % 1’in altında olduğunu, oysa bu oranın Polonya’da % 20’ler seviyesine kadar çıktığını belirterek kamu ekonomisi dengesini analize katıyor ve bu açıdan eski S.S.C.B Ülkelerinin dezavantajlı olduklarını gündeme getiriyor” (Vito, T. ve George Tsibiuris, 2000).

Bu araştırmalardan da anlaşılacağı gibi, Orta Asya Bölgesi geçmişte Rus ve Sovyet Ekonomisinin önemli bir tamamlayıcısıydı (Gumpel: 1994). Ancak, dönüşüm sürecindeki ülkeler arasındaki başlangıç farklılıklarının sadece merkezi planlamadan kaynaklanmadığı da yapılan araştırmalar neticesinde özellikle dile getirilmiştir (EBRD Transition Report, 1999:28).

Çalışma, 1990’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla Aralık 1991’de bağımsızlığını kazanan ve yaşanan hızlı dönüşümle birlikte son yıllarda ülkeye giren yabancı sermaye miktarındaki artışlarla dikkatleri üzerine çeken Kazakistan’ın (1992-2002) yılları arasında Türkiye ile gerçekleştirdiği ticari-ekonomik ilişkileri analiz ederek; yine bu ülkede Türk müteşebbislerinin yapmış oldukları yatırımların gerçek boyutlarını ve karşılaştıkları temel sorunların nelerden ibaret olduğunu saha araştırması sonucunda belirlemeyi amaç edinmiştir.

Türkiye ve Kazakistan’ın Ticari- Ekonomik İlişkileri

Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kazakistan’ı aynı gün tanımış ve tanıyan ilk ülke olmuştur. 2 Mart 1992 tarihinde diplomatik ilişkiler tesis edilmiş ve Büyükelçiliğimiz 18 Nisan 1992 tarihi itibarıyla faaliyete geçmiştir (DPT- 8.BYKP, 2000: 32).

Diğer taraftan Türkiye; Kazakistan ile bağımsızlığından itibaren çeşitli sahalarda ihtiva eden ve aynı zamanda iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin hukuki altyapısını oluşturan 100’e yakın işbirliği, anlaşma ve protokol imzalamıştır (T.C. Almatı Büyükelçiliği, 2002).

Bu anlaşmaları takiben Türkiye 1993 yılından itibaren, Türk Cumhuriyetlerine Türk Eximbank kanalı ile yaklaşık 1.1 milyar dolarlık Eximbank kredisi açmıştır. Bu kredinin 240 milyon doları Kazakistan'a açılmış olup, 213 milyon doları kullandırılmış, 131 milyon dolarlık geri ödeme yapılmış ve 152 milyon doları da ertelenmiştir. Ertelenen kredi ile birlikte Türkiye'nin Kazakistan'a açmış olduğu kredi miktarı 392 milyon dolara ulaşmıştır (Çarıkçı, 2002: 41).

Ülkemiz ile gerek diğer Türk Cumhuriyetleri, (Kırgızistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan) gerekse Kazakistan arasındaki ihracat ve yatırım faaliyetleri ile üstlenilen müteahhitlik projelerinde ilk yıllarda (1993 Eximbank kredilerinin sağlandığı dönemde) ciddi bir artış görülmüştür. Ancak, kredi desteğinin azalması ile birlikte bu olumlu süreç hızla tersine dönmüş, finansman temini açısından Batılı ve Uzakdoğulu firmalar ile rekabet şansı olmayan küçük ve orta ölçekli firmalarımız yavaş yavaş pazardan çekilmeye başlamışlardır. Türk firmalarının Kazakistan pazarından çekilmeye başlaması, iki ülke arasında gerçekleştirilen ihracat ve ithalatı da olumsuz yönde etkilemiştir.

Türkiye-Kazakistan arasında gerçekleştirilen ihracat ve ithalat

Bir ülkenin kalkınması o ülkenin iç ekonomik, sosyal ve kurumsal yapısıyla yakından ilgili olmakla birlikte, uluslararası ticaret ilişkilerinin de o ülkenin kalkınması açısından çok büyük önemi vardır (Seyidoğlu, 2001:598). Geçmiş dönemlerde bir kısım iktisatçılar, dış ticaretin, ülkede boş duran kaynakların kullanılmasına olanak veren bir pazar yaratma aracı olduğuna dikkat çekmişlerdi. Başka bir deyişle, dış pazarlar az gelişmiş bir ülkenin tarım ürünleri fazlasının ve ülkede kullanılmayan ham maddelerin değerlendirilmesi açısından zorunludur. Böylece, dış piyasalara açılma ise ülkede durağan bir ekonomide kalkınmayı başlatacak etkenlerin başında gelir (Seyidoğlu, 2001:600). Yine ünlü iktisatçı Nurkse'nin de belirttiği gibi, uluslararası ticaret, adı geçen ülkeler bakımından bir tür "büyümenin motoru" rolü oynamıştır (Nurkse, 1970:163).

Bütün bunlar bize, kalkınma stratejilerinden hangisi benimsenirse benimsensin, uluslararası ticaretin katkıları olmadan az gelişmiş bir ülkenin kalkınması düşünülemez. Hele bugünkü gibi ekonomik küreselleşmenin aşırı boyutlara ulaştığı bir dünyada ülkeler bunun dışında kalarak değil, küreselleşmenin yararlarını en iyi biçimde kullanarak kalkınmalarını hızlandırmak durumundadırlar. Bu bağlamda, ticari rekabetin ekonomik sistem olarak benimsendiği günümüz toplumlarında Türkiye ve Kazakistan'ın dünya dış ticaretindeki payı nedir?

Türkiye dünya dış ticaretinde çok küçük bir paya sahiptir. 1983 yılına kadar Türkiye'nin dünya ticaretindeki görece payı binde 40'ın altında seyretmiştir. 1970-1980 döneminde bu payın binde otuzun altına indiği görülmüştür. 1984'den sonra Türkiye'nin dış ticaret hacmindeki gelişme, dünya dış ticaret hacmindeki gelişmeden daha hızlı olduğundan ülkemizin dünya ticaretindeki görece payı yükselmiş ve 1987'de binde 71'e ulaşmıştır. Bu yıldan sonra bu oran tekrar gerilemiş ve 1990-1995 döneminde ortalama binde 51'e inmiş ve nihayet 1997-1998 döneminde binde 69'a yükselmiştir (Yaman, 2002: 368).

Kazakistan ise, dış ticaretini bağımsızlığının ilk yıllarında daha çok Bağımsız Devletler Topluluğu ve Rusya ile yapmakta idi. Bunun nedeni, bağımsızlık öncesi üretim ve dış ticaret yapısının Sovyetler Birliği'ni oluşturan ülkeler doğrultusunda düzenlemiş olması ve bu yapının kısa süre içerisinde değişmemesidir (Batmaz, 2001). Ülkenin dış ticaretinde 1993 yılı itibariyle Rusya'nın payı % 69.7, Ukrayna % 8.1, Özbekistan % 6.9'luk bir oranla Kazakistan'ın dış ticaretinde en çok payı olan ülkelerdi. Bu ülkelerle olan dış ticareti, BDT ülkeleri ile olan toplam dış ticaretinin % 84.7'sini oluşturmaktaydı (TOBB, Kazakistan 2000: 94).

Ancak, ilerleyen yıllarda ülkenin ihracatı içerisinde (1996-2000) BDT'nin payı % 53.8'den % 26'ya gerilerken BDT dışı ülkelerin payı % 46'dan % 73.8'e yükselmiştir. Yine bu dönemde Kazakistan'ın ihracatında Rusya'nın payı % 42'den % 19.5'e gerilerken, 2000 yılında AB ülkelerinin payı ise % 26'ya ulaşmıştır. Yine aynı dönemde, Kazakistan'ın ithalatının bölgelere ve ülkelere göre dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir. BDT ülkelerinin payı % 69.5'ten % 54.6'ya gerilerken, BDT dışı ülkelerin payı % 30.5'ten % 45.4'e çıkmıştır. 2000 yılında, Kazakistan ithalatında AB'nin payı % 20'ye çıkmış ise de, Rusya'nın payının % 45 dolayında seyretmesi ülke ekonomisinin ithalat açısından Rusya'ya bağımlılığının devam ettiğini ortaya çıkarmaktadır (Çarıkçı, 2002:34).

Gerek Türkiye, gerekse Kazakistan'ın gerçekleştirdikleri toplam ihracat ve ithalat rakamları ile dünya toplam dış ticaret hacmini karşılaştırdığımız zaman, her iki ülkenin de dünya dış ticaretinde çok küçük paya sahip oldukları görülmektedir. Yine bu ülkelerin kendi aralarında gerçekleştirdiği toplam ihracat ve ithalatın seyri incelendiğinde (Tablo 1), dünya dış ticaret hacminde sahip olunan küçük payın üzerinde olsa da her iki ülke açısından tatmin edici seviyede olmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Türkiye-Kazakistan Arasındaki İthalat-İhracat (1992-2001 Milyon \$)

Yıllar	Türkiye'nin Kazakistan'a Yaptığı İhracat Tutarı (Milyon \$)	Türkiye'nin Genel İhracatı İçindeki Payı (%)	Kazakistan'dan Türkiye'nin Yaptığı İthalat Tutarı (Milyon \$)	Türkiye'nin Genel İthalatı İçindeki Payı (%)	Hacim	Denge (İhracat-İthalat)
1992	18.2	0.12	7.5	0.33	25.7	+ 10.6
1993	29.8	0.19	8.2	0.28	38.0	+ 21.5
1994	14.0	0.78	11.1	0.48	25.2	+ 2.8
1995	150.7	0.70	86.6	0.24	237.4	+ 64.1
1996	164.0	0.71	100.5	0.24	264.6	+ 63.4
1997	210.5	0.80	165.2	0.34	375.8	+ 45.2
1998	214.3	0.79	253.6	0.55	466.6	- 40.7
1999	96.5	0.36	295.9	0.73	392.5	-199.3
2000	118.7	0.43	346.3	0.64	465.0	-227.6
2001	119.7	0.38	90.3	0.22	210.1	+ 29.4

Kaynak: Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı, Anlaşmalar Genel Müdürlüğü Ağustos 2002

Tablo 1'de görüldüğü gibi, Kazakistan ile Türkiye arasında yapılan ihracat ve ithalat ülkenin bağımsızlığını ilan ettiği ilk yıllarda (1992-1994) düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Bu yıllarda, Kazakistan'ın toplam ihracatımız içerisindeki payı % 0.15, ithalatımız içerisindeki payı da % 0.30 düzeyinde seyretmiştir. İki ülke arasındaki ticari ilişkiler 1995-2001 yılları arasında nispeten artış göstermiş olsa da BDT ve BDT dışı ülkelerin oldukça altındadır. 2000 yılı itibariyle Kazakistan'ın toplam ihracatı içinde ülkemizin payı % 3.8 iken, BDT ülkelerinin payı % 26.2, BDT dışı ülkelerin payı da % 73.8'dir. Yine bu dönemde ülkemizin Kazakistan'ın toplam ithalatı içindeki payı % 2.27'iken BDT ülkelerinin payı % 54.6, BDT dışı ülkelerinin payı da % 45 dolayında seyretmektedir. 2000 yılında Kazakistan'ın gerek ithalatında (% 48.7) gerekse ihracatında (% 19.5) Rusya'nın payının bu denli yüksek oranda seyretmesi; ülke ekonomisinin ihracat ve ithalat açısından Rusya'ya bağımlılığının devam ettiğini göstermektedir.

Bu durumu ülkemiz açısından değerlendirdiğimiz zaman, Kazakistan ile ticaret hacmimizin en yüksek oranda gerçekleştiği 1998 yılında; Türkiye 214.3 milyon \$'lık ihracat, 253.7 milyon \$'lık ithalat yaparak toplam 466.6 milyon \$ ticaret hacmine ulaşmıştır. Ancak, 2001-2002 yıllarında gerçekleştirilen ihracat ve ithalat miktarı 1998 yılında ulaşılan ticaret hacminin yaklaşık % 45'i kadardır. Bu düşüşün bir nedeni; ülkemizin son yıllarda içinde bulunduğu ekonomik kriz ve yapılan devalüasyonlarla müteşebbislerimizin üretime yönelik yatırımlara çok fazla yönelmemesidir. Diğer bir nedeni de Türk müteahhit firmalarının daha önce üstlenmiş oldukları taah-

hüt işlerinin büyük ölçüde tamamlanmış olması ve yeni projelerin üstlenilmemiş olmasıdır.

İki ülke arasında gerçekleştirilen dış ticaretin mal gruplarına göre dağılımı Tablo 2’de görüldüğü gibidir.

Tablo 2: Türkiye-Kazakistan Dış Ticaretin Mal Gruplarına Göre (%) Dağılımı (2000)

Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı Mal Grupları (FOB)	Pay (%)	Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatı Mal Grupları (CIF)	Pay (%)
Metal Eşya	13	Taşkömürü Katranı, Ham Petrol Ürün.	49
Kimyasal Maddeler	11	Demir-Çelik	13
Makine	10	Demir Dışı Metaller (Ham Bakır)	31
Tekstil	9	Hububat (Buğday)	4
Büro Cihazları	9	Diğer Ürünler: Anorganik Kimyasallar, Kösele, Deri, Ham Postlar, Mineral Maddeler	3
Radyo-TV	9		
Plastik Maddeler	7		
Kağıt Ürünleri	7		
Gıda Maddeleri	5		
Diğer Ürünler (Mobilya, Aksesuar, Giyim Eşyası, Kara Ulaşım Araçları	20		

Kaynak: T.C. Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı , Anlaşmalar Genel Müdürlüğü 2000.

Tablo 2’de görüldüğü gibi, 2000 yılı mal grupları itibariyle ülkemizin Kazakistan’a yaptığı ihracatın % 13’ünü metal eşya, % 11’ini kimyasal maddeler, % 10’unu Makine, % 9’unu tekstil, % 9’unu büro cihazları, % 9’unu radyo- TV, plastik maddeler, % 7’sini kağıt ürünleri, % 5’ini gıda maddeleri; ve % 20’sini diğer ürünler oluşturmaktadır.

Yine 2000 yılı mal grupları itibariyle bu ülkeden ithal ettiğimiz mallar arasında % 49’luk bir payla taşkömürü katranı ve ham petroler birinci sırayı alırken yer, % 31’lik payla demir dışı metaller (ham bakır) ikinci sırada, % 13’lük payla demir-çelik üçüncü sırada yer almakta, bunu % 4’lük payla hububat ve % 3’lük payla diğer ürünler izlemektedir.

Kazakistan’daki Türk Yatırımları ve Bu Ülkede Yatırım Yapan Girişimcilerimizin Karşılaştıkları Temel Sorunlar

Kazakistan’daki Türk yatırımları ülkedeki petrol dışında yabancı yatırımlar içinde ilk sırada yer almaktadır. Girişimcilerimiz telekomünikasyon, bankacılık, finansal kiralama, inşaat-taahhüt, basın-yayın, eğitim, ulaştırma, oto-

motiv, imalat sanayi, petrol ve hizmet sektörü gibi neredeyse tüm alanlarda faaliyet göstermektedirler (T.C.Almatı Büyükelçiliği, 2002).

Ekonomik ilişkiler alanında finansman sıkıntısı çekilmesine rağmen, Türk bankalarının şubeleri açılmış, ortak bankalar kurulmuş, enerji alanında birçok proje içinde yer alınmış, başta tüketim malları olmak üzere, geniş bir yelpazede üretim tesisleri kurulmuştur. Türkiye ile Kazakistan arasında en hızlı gelişme gösteren ekonomik işbirliği alanı müteahhitlik sektörü olmuştur. 1992-2000 döneminde müteahhitlerimiz tarafından bu ülkede toplam 2.5 milyar dolar düzeyinde proje üstlenilmiştir. Ülkemiz müteahhitlerinin aynı dönemde dünya genelinde üstlendikleri toplam 27.1 milyar dolar değerindeki proje tutarının % 9.2'si bu ülkede gerçekleştirilmiştir (Turan ve Özdemir, 2002: 254).

Ancak, üstlenilen projelerin yıllar itibariyle dağılımı incelendiğinde 1993 yılında Türk Eximbank kredilerinin kullanımı ile yaşanan büyük ivme, (havaalanı projesi hariç) 1999 yılından itibaren hızla azalmaya başlamış, 2000-2002 yılların arasında ise herhangi bir proje üstlenilmemiştir. Ayrıca büyük müteahhitler dışında KOBİ düzeyindeki Türk firmalarının bu ülkede yaptıkları yatırımların 1.5 milyar dolar civarında seyrettiği tahmin edilmektedir. Çeşitli iş kollarına yapılmış olan bu yatırımlar Kazakistan'ın üretim ve istihdamına büyük katkılar sağlamaktadır. Konuyla ilgili olarak Kazakistan Türk İşadamları Derneği'nin (KATİAD) yapmış olduğu bir ön araştırma sonucunda bu ülkede faaliyet gösteren yaklaşık 300 Türk firmasının bünyesinde 12-13 bin civarında Kazak vatandaşının istihdam edildiği belirtilmektedir.

Kazakistan'da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (DYS) Kanununun 1 Ocak 1995 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe girmesiyle bu ülkeye yapılan DYS yatırımlarının tutarında büyük artışlar olmuştur. 1990-2000 döneminde bu yatırımların tutarı 8.2 milyar dolara ulaşmış olup, ülkenin yıllık GSYİH'sinin % 5.6'sını oluşturmaktadır (EUI Country Report, 2001). Yapılan DYS yatırımları başta petrol sektörü olmak üzere, demir ve demir dışı metallere yapılmıştır. DYS yatırımlarında ABD 3.2 milyar dolarlık yatırım ile birinci sırada yer alırken, Güney Kore ikinci, İngiltere üçüncü, Türkiye ise bu ülkeye yapmış olduğu yaklaşık 1.5 milyar dolarlık DYS yatırımıyla dördüncü sırada yer almaktadır (TİKA, 2001: 85).

Kazakistan sağlamış olduğu birçok avantaj ile Türk işadamları tarafından yatırım ve ticari faaliyette bulunma açısından tercih edilen bir ülke olmuştur. Bu itibarla birçok Türk şirketi Kazakistan'da müşterek müessese kurmuş, şube ve temsilcilikler açmıştır. Ancak, son yıllarda müteahhitlik hiz-

metlerinde ülke pazarındaki payımızın gittikçe azalması, doğrudan yatırımlarımızın da hızla düşmesine neden olmuştur. Başta enerji sektörü olmak üzere, petrol ve petrol dışı sektörlerin de uluslararası konsorsiyumlar tarafından yönlendirildiği dikkate alındığında, Türkiye'nin ülke pazarındaki yerinin şimdilik küçüldüğünü görüyoruz. Aşağıda yapılan alan çalışmasıyla da bunun detaylarına yer verilmiştir.

Araştırmanın amacı ve yöntemi

Çalışma, 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, 1991'de bağımsızlığını kazanan Kazakistan'da Türk müteşebbislerinin 1992-2002 yılları arasında yapmış oldukları yatırımların boyutu ve karşılaştıkları temel sorunların nelerden ibaret olduğunu araştırarak; bu yönde alınması gereken tedbirleri belirlemeyi amaçlamaktadır.

Araştırma Kazakistan'ın Almatı, Çimkent, Türkistan ve Kentav şehirlerinde bulunan 152 Türk firmasına tesadüfi örnekleme yoluyla yüz yüze anket uygulanmasıyla başlanılmıştır. Uygulanan ankette, Türk müteşebbislerinin bu ülkede yaptıkları yatırımların boyutu ve karşılaştıkları temel sorunları tespiti yönelik 78 soruya yer verilmiştir. Buna göre anketin ülke düzeyindeki dağılımı Tablo 3'de görülmektedir. Bu ülkede faaliyet gösteren Türk firmalarının sayısının 300 civarında olduğu dikkate alınır, ankete katılım oranı % 50 düzeyinde gerçekleşmiştir ki, bu oran bu tür çalışmalar için olumlu bir oran olarak değerlendirilmektedir. Anket uygulandıktan sonra veriler SPSS paket programından yararlanılarak değerlendirilmiştir.

Tablo 3: Anketin Uygulandığı Şehirler ve Katılım Oranları

İLLER	Dağıtılan Anket Say.	Geriye Alınan	Geri Dönüşüm %'si
Almaati	127	111	87.4
Çimkent	19	19	100,0
Türkistan	5	5	100.0
Kentav	1	1	100.0
Genel Toplam	152	136	89.4

Araştırma bulgularının değerlendirilmesi

Kazakistan'da yatırım yapmış olan şirketlerin sermaye yapıları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Kazakistan'daki Şirketlerin Sermaye Yapıları

Sermaye Yapıları	Firma Sayısı	Yüzdesi (%)
100'de % Türk Sermayeli	95	69.8
Kazak Türk Ortaklığı ile Kurulmuş Şirket	36	26.4
Diğer	5	3,8
TOPLAM	136	100.0

Tablodan, ankete konu olan şirketlerin büyük bir çoğunluğunun, (% 69.8) yüzde 100 Türk sermayesi, % 26.4'ünün Kazak-Türk ortaklığı ile kurulmuş şirketler olduğu görülmektedir.

Yüzde 100 Türk sermayesi ile kurulmuş olan şirketlerin büyük bir kısmı ticaret veya değişik alanlarda üretim faaliyetinde bulunmaktadırlar. Bu firmaların faaliyet alanları telekomünikasyon, gıda malları imalatı, fırıncılık, basın-yayın, lokantacılık, inşaat malzemeleri ve müteahhitlik hizmetleri gibi sektörlerdir. Yine bu şirketlerin büyük bir kısmı küçük ve orta ölçekli işletmeler olduğu gibi, yatırımlarında da küçük ve orta ölçekte yatırımları tercih etmektedirler.

Kazak-Türk ortaklığı ile kurulmuş olan şirketler ise, çoğunlukla orta ve büyük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Bunlar arasında çimento fabrikaları, dayanıklı eşya üretimi ve montajı, hipermarket ve ortak bankacılık hizmetlerinin yürütüldüğü şirketlerdir. Diğer ortaklıklar ise, küçük ölçekte üretim ve ticarete yönelik şirketlerden oluşmaktadır.

Yapılan yatırımların miktarı

Kazakistan'da iş yapan Türk firmalarının yatırımlarının miktarı Tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo 5: Türk Firmalarının Yapmış Oldukları Yatırımların Miktarı

Yapılan Yatırımın Mik. (\$)	Firma Sayısı	Yüzde (%)
10.000 - 49.000	43	32
50.000 - 99.000	20	15
100.000 - 499.000	35	26
500.000 - 999.000	7	5
1000.000 ve üzeri	31	22
TOPLAM	136	100.0

Tablo 5'te görüldüğü gibi, Kazakistan'a yatırım yapmış olan Türk firmalarının % 32'si 10.000 – 49.000 \$ arasında yatırımda bulunmuş iken, % 15'i 50-99 bin \$, % 26'sı 100-499 bin \$, % 5'i 500-999 bin \$ arasında ve % 22'si de 1.000.000 \$'ın üzerinde yatırımda bulunmuş olan firmalardan oluşmaktadır.

Kazakistan'da 1.000.000 dolar ve üzeri yatırımda bulunmuş olan Türk firmalarının yüksekliği (% 22) altı çizilmeye değer bir husustur.

ABD ve İngiltere gibi ülkelerin Kazakistan'daki büyük boyutlu yatırımlarına bakıldığında bu ülkelerin daha çok petrol ve gaz endüstrisi, elektrik ve madencilik gibi sektörlerde yoğunlaştığı görülürken, Türk işadamlarınca gerçekleştirilen 1 milyon \$ ve üzeri yatırımlar daha çok ticaret, telekomünikasyon, otel işletmeciliği, süpermarket işletmeciliği, müteahhitlik, petrol ürünleri ve gıda imalatında yoğunlaştığı görülmektedir.

Türk firmalarında istihdam edilen eleman durumu

Kazakistan'da çeşitli işkollarına yapılmış olan bu yatırımlar Kazakistan'ın üretim ve istihdamına çok önemli katkıda bulunmaktadır. Batılı ülkeler daha çok petrol, doğalgaz, elektrik ve madencilik sahalarına yatırım yapmakta olup, bu yatırımların Kazak halkının çeşitli meslekleri öğrenmelerine katkısı olmadığı gibi, istihdam açısından da fazla bir artışa yol açmamıştır. Oysa, Türk firmaları özellikle KOBİ'ler, Kazak halkının çeşitli sahalarda meslek edinmelerine ve bu ülke vatandaşlarının istihdamına çok önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Anket uygulanan 136 Türk firmasında istihdam edilen yerli eleman sayısı 10.030 kişi olup, istihdam edilen elemanların % 86,3'ünü oluşturmaktadır. Ancak, bu sayı sadece anket uygulanan firmalardaki istihdam edilen yerli eleman sayısını göstermektedir. Anket uygulanmayan diğer firmaları da hesaba katacak olursak yaklaşık 13-14 bin civarında Kazak vatandaşının Türk firmalarında istihdam edildiği tahmin edilmektedir.

Türk firmalarının yerli halka katkısı sadece istihdamla sınırlı kalmayıp, bu elemanların % 60'ı işe başlarken, % 40'ı da işe başladıktan sonra belirli aralıklarla meslek edinmeleri için özel eğitimden geçirilmektedir. Yine bu elemanların almış oldukları aylık ücretler Kazakistan'daki aylık ortalama ücretin minimum 3 katı civarındadır. Bazı uzmanlık gerektiren işlerde istihdam edilenlere yapılan ödemeler ise, aylık 1500-2000 \$ civarındadır. Kazakistan'da asgari ücretin 3.200 Tenge (yaklaşık 25 \$) olduğunu göz önünde bulunduracak olursak Türk firmalarının ödemiş oldukları aylık ücretlerin bir hayli yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Türk firmalarının karşılaştıkları temel sorunlar

Kazakistan'da yatırım yapmış olan firmalarımızın karşılaştıkları temel sorunların nelerden ibaret olduğu öncelik sıralamasına göre Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Karşılaşılan Temel Sorunlar

Karşılaşılan Temel Sorunların Türü	Oran (%)
Vergi Sisteminin Karışıklığı ve Ağırlığı	22.4
Gümrük İdarelerindeki Sorunlar	18.6
Alacakların Tahsili	10.3
Bankacılık Hizmetlerinin Gelişmemiş Olması	6.2
İcra İflas Hukukunun Zayıflığı	5.7
Ulaşım Hizmetlerinin Yetersizliği	5.3
Yan Sanayiinin Gelişmemiş Olması	8.6
Bakım-Onarım Servis Hizmetlerinin Yetersizliği	6.4
Kambiyo Rejiminin Katı Olması	6.5
Haberleşme Hizmetlerindeki Yetersizlik	2.1
Diğer Altyapı Eksiklikleri	7.9
TOPLAM	100.0

Tablo 6'da görüldüğü gibi, Kazakistan'a yatırım yapmış olan toplam 136 firmadan 30'u (% 22.4)'ü vergi sisteminin karışıklığı ve ağırlığını karşılaşılan en önemli sorun olarak görmektedir. Bunu, önem derecesine göre % 18.6'lık bir oranla gümrük idarelerindeki sorunlar, % 10.3'lük bir oranla alacakların tahsili, % 8.6'lık bir oranla da ülkede yan sanayiinin gelişmemiş olması firmalarımızın bu ülkede karşılaştıkları temel sorunların başında gelmektedir.

Kazakistan'da vergilendirmenin yapısı, işleyişi, vergi kodu ve bölgelerarası mali ilişkiler açısından önemli değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, hala kaydedilmesi gereken ilerlemeler bulunmaktadır. Vergi sisteminin karışık ve anlaşılmasının güç olması, yatırımcının yapacağı yatırımdan vazgeçmesine neden olabilir. Çünkü, yatırımcının nazarında ekonomik mevzuatın önemi büyüktür.

Gümrük idarelerindeki sorunların başında; üretimin devamını sağlamak için gerekli olan hammadde, makine, araç-gereç v.b., ihtiyaç duyulan malların ithalinde malın gümrüklerden alınması esnasında büyük sıkıntılar yaşanmaktadır. Bunlar, malın zamanında teslim edilmemesi, bürokratik işlem-

lerin çokluğu ve görevli memurların kanuni olmayan ekstra ücret talebinde bulunmaları gibi.

Karşılaşılan temel sorunlardan bir diğeri ise, alacakların tahsilinin zamanında veya hiçbir zaman yapılamaması sorunu. Bunun da temel nedeni, ülkedeki icra iflas hukukunun zayıflığı ve uygulanan cezai müeyyidelerin hafif olmasından kaynaklanmaktadır.

Hammadde temininde karşılaşılan güçlükler

Kazakistan'da yatırım yapmış olan firmalarımızın hammadde, aramalı ve yedek parça temininde karşılaştıkları güçlükler Tablo 7'de görüldüğü gibidir.

Tablo 7: Hammadde, Aramalı, Yedek Parça v.s Temininde Karşılaşılan Güçlükler

	Yüzdesi (%)
İthalata Bağlı Olanlarda Karşılaşılan Güçlükler	10.8
İç Piyasadan Temin Edilenlerde Karşılaşılan Güçlükler	13.4
Her İki Grupta Karşılaşılan Güçlükler	30.8
Her İki Grupta da Karşılaşmıyoruz	24.8
Hizmet Sektörü Olduğu İçin Gerek Görmüyor	20.2
TOPLAM	100.0

Firmaların hammadde, aramalı ve yedek parça temininde karşılaştıkları güçlükleri tespate yönelik soruya verilen cevaplar “Her İki Grupta Karşılaşılan Güçlükler” seçeneğinde yoğunlaşmaktadır. Firmalarımız, özellikle 1995 yılından sonra kâr marjlarını yükseltmek için çeşitli alanlarda yaptıkları ticaret, müteahhitlik hizmetlerinin yanında bazı projelerin sermayelerine katılmak suretiyle (başta gıda ve tüketim maddelerinin üretimi olmak üzere), dayanıklı tüketim malları üretimi, petrol yan ürünleri üretim ve dağıtımını, tekstil ürünleri ve tarım makinelerinin üretimi gibi, değişik alanlarda mal üretip iç pazara arz ettikleri gibi bir kısmını da değişik ülkelere ihraç etmektedirler. Ancak, üretimde ve ihracatta devamlılığın sağlanması için, gerekli olan hammaddenin temininde firmalarımız zaman zaman güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Bunun da temel nedeni, ülkedeki sanayileşmenin henüz tüm sektörlerin ihtiyaç duyduğu hammadde, aramalı ve yedek parça ihtiyacını karşılayacak düzeyde olmamasındandır.

Yerel vasıflı eleman temininde karşılaşılan güçlükler

Bu ülkede faaliyette bulunan işletmelerin % 53.2'si ihtiyaç duyduğu vasıflı elemanı temin etmekte güçlüklerle karşılaştığını belirtirken, % 46.8'i vasıflı

elaman temininde güçlükle karşılaşmadığını belirtmektedir. Vasıflı eleman temininde güçlükle karşılaşılan sektörlerin başında hizmet sektörü gelmektedir. Diğer taraftan vasıflı eleman temininde güçlükle karşılaşmadığını belirten firmaların büyük bir çoğunluğu, yapmış oldukları işin vasıflı elemanı gerektirmediğini belirtmektedirler. Bu sektörlerin başında ise, inşaat ve temel gıda maddelerinin üretimini yapan firmalar gelmektedir.

Üretilen malların pazarlanması ve dağıtımında karşılaşılan güçlükler

Araştırma kapsamındaki firmaların % 62.4'ü kendi pazarlama örgütünü kurduğunu belirtirken, % 5.8'i başka firmaların ağını kullanmakta, % 13.3'ü her iki yolu kullanarak ürettiği malın pazarlamasını yaparken, % 4.2'si de diğer kanalları kullandığını belirtmektedir. Konumuzla ilgisi yok diyen % 14.3'lük kesim ise, hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmalardır.

Tablo 8: Firmaların Pazarlama ve Dağıtımlarının Organizasyon Şekli

Pazarlama ve Dağıtımın Organize Şekli	Yüzdesi (%)
Kendi Pazarlama Örgütümüz Var	62.4
Başka Firmaların Ağını Kullanıyoruz	5.8
Her İki Yolla Pazarlıyoruz	13.3
Diğer Kanalları Kullanarak	4.2
Konumuzla İlgisi Yok	14.3
TOPLAM	100.0

Tablo 8'de görüldüğü gibi, firmalarımızın büyük bir bölümü kendi pazarlama örgütünü kurmuştur. Nedeni, bu ülkede henüz üretimi gerçekleştirilen bir malın üreticiden tüketiciye ulaşmasını sağlayan “Üretici-Toptancı-Perakendeci-Tüketici” ağının tam olarak oturmamasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir nedeni ise, firmalarımızın başka kanalları kullanarak mallarını pazarlamaları halinde alacak tahsilinin gecikmesi veya hiç yapılmaması gibi bir riskin yaygın olması; firmalarımızın ürettikleri malları bizzat kendi oluşturdukları pazarlama örgütü kanalıyla pazarlamaya yönlendirmiştir.

Firmaların faaliyet gösterdikleri bölgede ve sektörde karşılaştıkları fiyat rekabeti

Araştırma kapsamındaki 136 firmadan 59'u (% 43.4) faaliyet gösterdikleri alanda fiyat rekabeti ile karşılaştığını belirtirken, 77 firma (56.6)'sı herhangi bir fiyat rekabeti ile karşılaşmadığını belirtmektedir. Gerek bu veriler gerekse firma sahipleriyle yaptığımız görüşmeler esnasında firma sahiplerinin de belirttiği gibi, bu ülkede faaliyet gösteren firmalarımızın rakipsiz olmadıkları ortadadır. Firmalarımızın fiyat rekabetini olumsuz etkileyen

nedenlerden biri, ÷lkeye kaçak olarak gmrklenmeden giren mallar ile bavul ticareti yoluyla gelen malların rekabet ortamını bozmasıdır. Bunların dışında fiyat rekabetinin diğer kaynaklarını öncelik sırasına göre şu şekilde sıralamak mümkündür. Yerel firmalar, ithalatla giren gelişmiş ÷lke malları, çokuluslu şirketlerin ithalatla giren malları ile içeride üretim yapan çokuluslu şirketlerin ürettiği malların fiyatlarından oluşmaktadır.

Firmaların bu ÷lkede büyüme hedefleri ve şekli

Büyüme ister faktör artışlarına, ister teknolojik ilerlemeye dayalı olsun, toplam üretimi ve yatırımları genişletir. Kazakistan'da faaliyet gösteren firmalarımızın büyüme konusundaki hedeflerini belirlemek amacıyla yöneltilen soruya firma sahiplerinin verdikleri cevaplar Tablo 9'da grldği gibidir.

Tablo 9: Firmalarımızın Bu ÷lkede Büyüme Hedefleri ve şekli

Büyümenin şekli	Yüzdesi (%)
Büyümeyi Buradan Kazanacağımız Gelirle	62.4
z kaynaklardan Finanse Ederek	20.5
Banka Kredisi ile	2.6
Diğer	14.5
TOPLAM	100.0

Tablo 9'dan anlaşılacağı gibi, firma sahiplerinin % 62.4' büyümeyi hedeflediklerini ancak, buradan kazanacağı gelirle bu amacını gerçekleştireceğini belirtirken, % 20.5'i z kaynaklardan finanse ederek, % 2.6'sı banka kredisi olması halinde ve % 14.5'i diğer kanallarla büyümeyi hedeflediğini belirtmektedir. Buradan firmalarımızın büyüme konusunda istekli oldukları ancak, büyümeyi bu ÷lkeden elde ettikleri kazançlarını yine bu ÷lkede yatırıma dönüştürerek yapmak isteyenlerin ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgudan firmalarımız bu ÷lkede büyüme konusunda istekli olmalarına rağmen, aşırı riske girmek istemedikleri, kaybetme korkusu taşıdıkları "Kaybedersem de Buradan Kazandığımı Kaybettim" düşüncesinin hakim düşünce olduğu sonucunu da çıkarmak mümkündür.

Firmalarımızın bu ÷lkede büyüme konusunda istekli olmamalarının nedenleri

Firmalarımızın Kazakistan'da büyüme konusunda istekli olmamalarının nedenlerini belirlemeye yönelik sorduğumuz soruya firma sahiplerinin verdikleri cevaplar Tablo 10'da grldği gibidir.

Tablo 10: Firmalarımızın Büyüme Konusunda İstekli Olmamasına Sebep Olan Etmenler

NEDENLER	Yüzde (%)
Ülkedeki Ekonomik İstikrarsızlık	21.2
Ülkedeki İş ve Yatırım Ortamı	12.0
Bürokrasi	18.7
İç Pazar Yetersizliği	17.2
İhracat Olanaklarının Kısıtlı Olması	1.9
Hammadde Temininin Zorluğu	5.0
İşçi Temininin Zorluğu	2.1
Yoğun Rekabet Ortamı	10.4
Ülkedeki Politik İstikrarsızlık	5.6
Diğer Nedenler	5.9
TOPLAM	100.0

Yatırımda bulunmuş olan firmalarımızın bu ülkede büyüme konusunda istekli olmamalarının nedenlerini belirlemeye çalıştığımız bu soruya firma sahiplerinin % 21.2'si ülkedeki ekonomik istikrarsızlığı, % 18.7'si bürokrasinin çokluğunu, % 17.2'si iç pazar yetersizliğini, % 12'si ülkedeki iş ve yatırım ortamını ve % 10.4'ü de yoğun rekabet ortamını gerekçe göstererek büyüme konusundaki endişelerini dile getirmektedirler.

Yabancı kaynaklı sermayenin özellikle ulusal tasarrufları desteklediği ve böylece yüksek oranda sermaye birikimine imkan vererek maddi refahı artırdığı yönündeki genel kabul, ülkenin kıt kaynaklarını yabancı sermaye ile daha iyi değerlendireceği görüşüyle örtüşmektedir. Ancak, doğrudan yabancı yatırımları çekmek açısından önemli olan ülkedeki ekonomik istikrarsızlığın ve bürokratik engellerin kaldırılarak bürokrasinin olumsuzluğunun giderilmesi, yabancı sermaye konusunda liberal adımların atılması sonucunda gerçek potansiyelin yakalanması mümkün olacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Kazakistan, zengin doğal kaynakları ile diğer Türk Cumhuriyetleri içerisinde en stratejik ve kalkınma perspektifine sahip olan ülkedir. Bağımsızlığından bu yana iç ve dış ticaretin liberalleşmesi, küçük firmaların özelleştirilmesi, fiyat ve faiz oranları konularıyla, başta enerji sektörü olmak üzere Doğrudan Yabancı Sermaye (DYS) yatırımları konusundaki köklü bir liberalleşme ve dışa açık kalkınma hareketiyle diğer ülkeler tarafından dikkatle izlenmektedir.

Ülkenin bağımsızlığının ilanından kısa bir süre sonra, 1992-1995 yılları arasında, % 1800'lere yükselmiş olan enflasyon uygulanan sıkı para politikaları neticesinde 1995 yılından itibaren düşüşe geçmiştir. Dizginlenen enflasyon deflasyona dönüşerek; 1996 yılında % 39.1 olan enflasyon, 2000 yılında % 13.2'ye düşmüştür. Yine 1996 yılından itibaren düşük düzeylerde de olsa giderek artan bir büyüme hızı trendini yakalamıştır. Nihayet, 1999'da % 2.7 olan büyüme hızı, 2000 yılında % 9.6'ya yükselmiştir. Ancak, büyüme hızı petrol ve doğalgaz üretimi ile bu malların fiyatlarının yüksek seviyelerde seyretmesine büyük bir bağımlılık göstermektedir.

1 Ocak 1995 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe giren "Yabancı Yatırımlar Kanunu" (DYS) ülkenin ihracatının artmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca bu kanunun yürürlüğe girmesiyle DYS yatırımlarında büyük artışlar olmuştur. 1990-2000 yılları arasında bu ülkeye yapılan DYS yatırım tutarı 8.2 milyar dolara ulaşmış olup, bu rakamla Kazakistan Orta Asya Ülkeleri içinde en yüksek oranda yabancı sermaye yatırımı çeken ülke olmuştur.

Bankacılık ve finans sektöründe bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan karmaşa ortadan kalkmış ve bu sektör Merkez Bankasının ciddi denetimi altına geçmiştir. Hukuki düzenlemeler tam olarak tamamlanmamıştır. Daha birçok konuda parlamentoda bekleyen kanun teklifleri bulunmaktadır. Ancak, ekonominin genel dengelerini düzenleyen kanunlar mevcuttur.

Ülkedeki bu gelişmeler ışığında, 1992-2002 döneminde Kazakistan ile Türkiye arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri incelediğimizde ise; siyasi ve kültürel alanlarda yaşanan olumlu gelişmelerin ticaret ve ekonomideki yansımalarının birebir olmadığı görülmektedir. Bu doğrultuda her iki ülkenin ticari ve ekonomik ilişkilerinin gelişmemesine büyük engel teşkil eden şu sorunların hızla çözülmesi gerekmektedir.

Kazakistan'daki yatırım ilişkilerimiz, ticari alanda kaydedilen gelişmelere oranla daha düşük düzeyde kalmıştır. Sınai işbirliği alanında çok küçük potansiyel bulunmasına ve bu potansiyele yönelik projelendirme çalışmaları olmasına rağmen, finansman temininde yaşanan güçlükler nedeniyle proje hedeflerinin büyük bir bölümü uygulamaya geçirilememiştir, bazı tekstil, kağıt ve şeker üretim tesislerinin yapımı dışında somut işbirliği sağlanamamıştır.

Kazakistan'ın önemli potansiyele sahip olduğu enerji alanındaki ilişkilerimiz ise büyük ölçüde uluslararası konsorsiyumlar tarafından petrol ve doğalgaz alanında yürütülen projelerde sahip olunan paylar ve münferit olarak ülkemize tahsis edilen bazı sahalar ile sınırlı kalmıştır.

Bu ülkeyle dikkate değer en önemli işbirliği alanını müteahhitlik hizmetleri sektörü oluşturmaktaydı. Ancak, son üç yıldır bu alanda yaşanan birtakım

sıkıntılar neticesinde herhangi bir proje üstlenilmemiş olup, bunun başlıca nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

- Devlet ihale sisteminin uluslar arası standartlarda olmaması.
- Kazakistan'da faaliyet gösteren şirketlerin yabancı işçi çalıştırma. konusundaki lisans uygulamasında alınan lisansların işçi adına alınması.
- Özellikle müteahhitlik firmalarının yapacakları projeler için geçici ithal yoluyla getirilmiş olan makine ve ekipmanlarına gümrük bedelleri üzerinden yıllık % 3 seviyesinde uygulanan vergilerin yüksekliği firmaları mali açıdan güç durumda bırakması.
- Vergi denetimindeki keyfi uygulamalar.
- 2001 yılında çıkartılan yasa ile yabancı çalışanlardan "Sosyal Fon Kesintisi" adı altında alınan % 26 oranındaki vergi oranının yüksekliği.
- Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşmasının 2. ve 8. maddelerinde yapılan yeni düzenlemelerle elde edilen, gelir üzerinden fon kesintisi uygulaması.
- Çalışma izni dolan işadamlarının, çalışma sürelerinin uzatılmasında ortaya çıkan sorunlar ile Kazakistan Hükümetinin 7.000 kişilik yabancı işgücü kotası uygulaması.

Diğer taraftan, Kazakistan ile ihracatımızın arzulanan ölçüde artış göstermemesinde ilk dönemlerde bu ülkeden gelen talepler doğrultusunda ihraç edilen malların kalitelerinin etkisi olmuştur. Ancak, ticari ve ekonomik ilişkilerin yeterince gelişmemesinde bu ülkenin geçiş sürecinde bulunmasından kaynaklanan etkenlerin daha büyük boyutlarda olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Ülkedeki mevcut ekonomik yapı nedeniyle düşük standartlı üretim yapılabildiğinden Türkiye'ye ihraç potansiyelleri çok yüksek değildir. Ülkede ciddi boyutlarda finansman sıkıntısı yaşandığından ithalat sürekli baskı altında tutulmakta ve sınaî üretim için gerekli ara malların ithaline öncelik verilmektedir.

Kazakistan'a yönelik ihracatımız, transit geçilen ülkelerdeki yüksek geçiş ücretleri, gümrük kapılarında yaşanan uzun süreli beklemeler gibi, çeşitli uygulamalardan da olumsuz yönde etkilenmektedir.

Bu ülkede bankacılık sisteminin henüz yeni gelişmekte olması nedeniyle ticari işlemler büyük ölçüde nakit bazda yürütülmektedir. Bu durum başta güvenlik olmak üzere ticari işlemlere ilişkin bedellerin mali sistem içinde işlem görmesinden kaynaklanan sıkıntılara yol açmaktadır. Ticari ihtilafların çözümünde düzenli ve tarafsız tahkim mekanizmalarının bulunmaması ticaret riskini artırmaktadır.

Kazakistan'a ulaşım probleminin henüz çözümlenmemiş olmasından dolayı nakliye süreci uzamakta ve maliyeti de oldukça yüksek olmaktadır. İki ülke arasındaki ulaşım sisteminin yeniden gözden geçirilerek, alternatif güzergahların belirlenmesi, çok büyük oranda karayolu ulaşımına dayalı mevcut taşımacılığın özellikle demiryolu ve havayolu ulaşımına kanalize edilmesi yönünde ortak yatırımlara gidilmesi gerekmektedir.

İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesini sağlamak üzere tanıtım faaliyetlerine ağırlık verilmeli bununla ilgili olarak; fuar, panayır, sergi v.b. organizasyonlara firmalarımızın katılımı teşvik edilmelidir.

Sonuç olarak; Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilere baktığımızda varılan noktanın beklentilerimizin altında olduğunu, ancak bu noktaya ulaşılabilmiş olmasının da küçümsenemeyecek bir başarı olduğunu söylemek mümkündür. Bu çerçevede öncelikle ülkemizin imkanlarını daha gerçekçi değerlendirerek bu ülkeye yapılacak ekonomik nitelikli taahhütlerin karşılanabilecek boyutlarda olmasına özen gösterilmesine dikkat edilmelidir. Ülkemiz açısından bu yönde, her alanda büyük önem arz eden bu ülkeyle ilişkilerimizin gerçekçi ve somut temeller üzerinde geliştirilmesi, kalıcı ve tutarlı bir ekonomi politikası tespit edilmesi bir zorunluluk haline gelmiş bulunmaktadır.

Kaynaklar

- BATMAZ, Nihat (2001), "Gelişimi ve Üretim Yapısıyla Kazakistan Ekonomisinin Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Dönemde Karşılaştırmalı Bir Analizi", Bağımsızlığının 10. Yıl Dönümünde Kazakistan Cumhuriyeti'nin Eğitim ve Ekonomik Meseleleri İlimi Uluslararası Kongresi, 23-26 Kasım Türkistan.
- BDT Yıllık İstatistikleri, Moskova 1996.
- ÇARIKÇI, Emin (1995), *Türkiye'de İç ve Dış Ekonomik Gelişmeler*, Adım Yayıncılık, Makale No:28-30, Ankara.
- ÇARIKÇI, Emin (2002), "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Kazakistan Örneği, *DTM Dergisi*, Özel Sayı, Ocak-2002, Ankara, ss.19-44.
- DPT, 8. BYKP. *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri*, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2000.
- EIU Country Report (2001), The Economist Intelligence Unit.
- GROS, D. ve Suhrcke M. (2000), "Ten Years After: What is Special About Transition Countries" EBRD Working Paper.
- GUMPEL, W (1994), *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Ekonomik ve Politik Gelişme* Doğu Avrupa Yayınları, 44. yıl Kazakistan Cumhuriyeti İstatistik Ajansı, İstatistik Basın Bülteni 4' 2000, Almatı 2001.

- NURKSE, Ragner (1970), “*Patterns of Trade and Development*”, Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries and Patterns of Trade and Development, Oxford University Press.
- OLEH, H. ve Odling, J. SMEE (2000), “*Political Economy of Stalled Reforms*” Vol 37.No 3, s.46 Finance Development, A Quarterly Magazine of the IMF.
- Prevedencev, V.Ryknok (1991), Truda İ Migraclja Naselenija SSSR, in Voprosy Ekonomiki.
- SEYİDOĞLU, Halil (2001), *Uluslararası İktisat Geliştirilmiş 14.Baskı*, Güzem Yayınları, İstanbul.
- Stern, Nicholas (1998), “*The Future Of The Economic Transition*”, (Working Paper), No.30, EBRD Yayını, Temmuz 1998.
- ŞAHİN, Hüseyin (2002), *Türkiye Ekonomisi Ezgi Kitabevi Yayınları*, 7. Baskı, Bursa
- T.C. Almatı Büyükelçiliği. Ticaret Müşavirliği Verileri, Almatı 2002.
- TİKA, “*Ülke Profilleri*”, İkinci Baskı, Mayıs 2001, Ankara.
- TOBB (2000), “*Kazakistan / Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayiinin Yapısı ve Türkiye İle İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi*” Yayın No: Genel 308: BÖM:34, Ankara.
- Transition Economies, An IMF Perspective On Progress and Prospects, November 2000.
- EBRD (1999), Transition Report, Ten Years of Transition – Economic Transition in Central and Eastern Europe , the Baltic States and the CIS, EBRD London.
- TURAN, F. ve A.ÖZDEMİR. (2002), “*Türkiye Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkileri Hakkında Değerlendirme*”, DTM, Dış Ticaret Dergisi, Özel Sayı Ocak.
- YAMAN, Şahin (2002), “*Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformların 10.Yılı*” DTM Dergisi Özel Sayı, Ocak.
- VİTO, T. ve George, Tsibiuris (2000), “Fiscal Reform Over Ten Years of Transition” IMF Working Paper, WP/00/113/IMF.

The Scope of Economic Relation Between Turkey and Kazakhstan, Turkish Entrepreneurs' Investment in Kazakhstan and Major Problems they Face

Assist. Prof. Dr. Nihat BATMAZ*

Abstract: This study aims to explore the size of Turkish entrepreneurs' investment in Kazakhstan and find out the major problems Turkish entrepreneurs faced in this country within the period of 1992-2002 by analysing the commercial and economic relations between Turkey and Kazakhstan following Kazakhstan's independence gained on 16 December 1991 with the dispersion of the Soviet Union. 152 Turkish firms were selected by using sampling methods and face-to-face questionnaire were carried out to collect data for the research purposes.

The findings of the study show that the majority of Turkish firms operating in Kazakhstan were set up by Turkish capital; the proportion of the firms which made investment around 1,000,000 \$ and above is high; the number of local employees in the firms is larger than their training needs are high; and Turkish firms face a severe foreigners; competition from the local and foreign companies.

Key Words: Turkey- Kazakhstan, Commercial and Economical Relations, Entrepreneurs, Investment, Financing

---

*Pamukkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences / DENİZLİ
nbatmaz@pamukkale.edu.tr

Торгово-Экономические Отношения между Турцией и Казахстаном, Размер Инвестиций Турецких Предпринимателей в Казахстане и Проблемы, с Которыми Они Сталкиваются

Нихат БАТМАЗ, к.н., доцент*

Резюме: В этой статье анализируются торгово-экономические отношения между Турцией и Казахстаном, ставшей независимой 16 декабря 1991 г. после распада Советского Союза, сделана попытка установить размер турецких инвестиций в Казахстане и определить основные проблемы, с которыми столкнулись турецкие предприниматели в этой стране в период с 1992 по 2002 года. С этой целью для примера были выбраны 152 турецкие фирмы, находящиеся в основном в южной части Казахстана. С предпринимателями этих фирм были проведены беседования и анкетирование, состоявшее из 78 вопросов.

Результаты исследования показали, что большинство турецких фирм, находящихся в Казахстане, установлены на турецком капитале. А также выявлены следующие факты: высокий процент фирм, инвестирующих 1 000 000 долларов и выше, большое количество работающих из числа местного населения, подготовительные работы с ними, конкуренция турецких фирм с местными и иностранными фирмами.

В заключение указывается, что турецкие предприниматели будут расти и продолжать делать свои инвестиции в эту страну несмотря на трудности, с которыми они сталкиваются.

Ключевые слова: Турция-Казахстан, торгово-экономические отношения, предпринимательство, инвестиция, финансирование

---

* Памуккалинский Университет, Факультет Экономических и Управленческих Наук-ДЕНИЗЛИ
nbatmaz@pamukkale.edu.tr

The Political Promotion in the Politic Arena “A Historical Analysis on Turkey from 1950’s till 2000’s”

Assoc. Prof. Müge ELDEN*

Rest. Assist. Dr. Belma GÜNERİ FİRLAR*

Abstract: Today is nothing similar to yesterday, at our time. In this respect, when we examine especially advertising sector, we see that there are some forces shaping our world and these forces are very different from the forces in the past. We also witness rapid changes occurring in a day within minutes. In this respect, the condition of advertising sector in Turkey is similar to that in other countries.

When we examine political advertising campaigns held in Turkey and the researches made about them, we see that the necessary archiving has not been done and this subject has not been dealt with according to the political science so far. We encounter with “Advertising” that has an increasingly popularity when we analyse some concepts on political promotion and marketing recently. As a consequence, the changes in the world conjuncture and differing position of political promotion shaped this work and brought it to the agenda. According to the mentioned determiners, of a different research subject from the previous ones is diffened due to different approach on communication science and corresponding promotion discipline. Beside, the concept of this work is determined according to; political promotion, perception and practices in Turkey, promotion from the perspectives of Turkish politicians, the political panorama of Turkey and the analysis of historical development of political promotion. Regarding the table resulting from the general evaluation, the limits of research are completed with the evaluation of the political promotion campaigns done in pre-elections in Turkey between 1950-2002, the changes and effects of slogan, target mass and vote preferences and the evaluation of their effects in quality and quantity.

Key Words: Political Advertising, Political Living, Democracy, Political Parties

---

*Ege University, Faculty of Communication Department of Advertisement and Introduction /İZMİR
elden@iletisim.ege.edu.tr

**Ege University, Faculty of Communication Department of Advertisement and Introduction /İZMİR
guneri@iletisim.ege.edu.tr

Introduction:

Justice and freedom are the fundamental determiners of democracy in almost every respect. They are basically shaped as preliminary concepts, especially during the election period. Everyone has the right to vote and to be elected due to principles of democracy. Free will is valid in politics as it is in all areas. The use of free will depends on presentation of candidates' or their party's opinions, policies, suggestions on the points they would differ from other parties to voter, in order to help voters take decisions objectively. In other words we can say that the use of free will depends on the way of communication between candidates and voters.

On the other hands every social structure forms an unavoidable political system and culture in itself. When all these coalesced, governments, which help the societies maintain their existence in the world platform, are embodied. And when it is taken into consideration in this respect, the existence of parties who have major roles in establishing and working of governments is unavoidable. The ideologies of these parties also reflect the political culture of the country. Consequently despite of being in another dimension in which they perform the function of being a mirror to society (www.5mworld.com/agustos_2000/Tarih_reklam.htm)

Politics is a very complex concept as it can be understood from all these explanations. Although the individuals as voters are from this society, it is very difficult for them to practice their personal experiments, observations or the faith and attitudes they synthesized from the sensations they gained from different perspectives, and to act these as a result. At the same time it is obvious that such a synthesis would be difficult as well as it would be mistaken. So we can conclude that promotions of the parties are not only necessity they are also compulsory. In other words in order to reach the targets parties determined, promotion is unavoidable and there is only one way for this; the Management of Communication.

When considered Turkey in this respect, it has appeared that the process of "Politic Communication Management" has been tried to apply approximately for thirty years in the direction of these necessities. The aim in this is similar to all democratic systems: "To informing the public and to provide opportunities to the use of free will". When we consider the deliverance of information about a specific topic, event or plot and the existence of the mass that receive this knowledge in the communication process, we come across the term of marketing. According to Turkish politicians, the determiners of a mass communication concept of political

marketing is based on a stable profile, displaying a transparent image in almost every angle for a specific target group are; (AKYOL, 2000, p.3);

Putting a candidates own opinions, environment and relationships in the preliminary plan instead of a production,

Our target group is the citizens in the role of voters instead of consumers and clients who have commonsense and who can decide about tomorrow by evaluating today and past,

The term of “sale” even should not be taken under consideration because it is related with a negative value in the politic area,

The determiner of the income earned should be the party’s coming on power.

I. Turkey’s Political Portrait

The world has changed and has been still changing as a result of various reasons since its existence. These formations which came as a consequence of various explosions, crisis and inventions on the agenda are the turning points of human history and they effected the societies and their structures nearly in all periods and they continue effecting them. When these changes are analyzed, it is seen that the core of them is technology and communication. It is also seen that these two elements bolster up each other. Related to this, the advances in the historical past and communication process can not be ignored what ever the subject matter of the analysis and the factors are.

When the subject is examined from Turkey’s point of view, we can observe some conflicts between the first communication examples from “Multi Parties System” of 1950s and today. Although Turkey who is evaluated as a bridge in the intersection point of the East and the West was affected by the changes, protects her democratic line and continues to be a developing country. It is obvious that her development line is slowed down by some of the pauses, crises and various interferences occurred at times. After all, democracy protects itself by improving for fifty-two years. The functional structure of these happenings and changes and the relation between political promotion forces us to analyze through the frame of politics and promotion that are determined as the two main variables of historical development process.

A- Multi Parties System And Transition Period

The main reason of Turkey’s attempt to pass on multi parties system is the desire to improve relations with the western countries after the Second

World War. Besides this, existence of a class called elite and the depression created by this class in governing the country influenced this attempt excessively. Furthermore another factor that accelerated the transition to multi parties system was that there was no other party that would stand against Republican People's Party (CHP).

By this the politicians of the era who wanted to go further in democracy process, that is to say CHP as of the time, formed the institutional and legal structure of multi parties system in order to create dissidents for them. With this kind of approach it was understood in the elections of 1946 that the steps taken in this case were mere revisions. In that election instead of two-degreed elections, one-degreed, but open vote-secret counting was carrier out, due to these CHP won the elections. Although it was considered as a transition to multi parties system as the method was anti-democratic, some negative faith and attitudes against CHP emerged despite of the results of the election. Consequently, because of these negative faith and attitudes, CHP lost the general elections in 1950. The Democrat Party (DP) that was in power at that time had to deal with these troubles one by one. So public's hesitations and discomfort about democracy went on.

B- The View Under The Military Regime

The military regime carried out in the 1960s because of the turbulence going on dominated the country. After the military interference, Democrat Party (DP) was closed down. In the 1961 general elections, DP was divided into two trends because of the nationalist and religious discourses. As a consequence to this Turkish Policy was shaped according to parties supporting these three ideologies. Up to 1980s, parties sometimes through conflicts sometimes through compromises continued their struggles for power. During this period another military regime came on the agenda because the country had been dragged into chaos due to terror events. The existing party leaders were barred from policy and emergency rules were declared in order to ensure order and peace in the country. When examined from the political front, closure of parties by the National Security Council in 12 / September / 1980 caused three years of distance from politics in Turkey. In the spring of 1983, the council approved establishments of new parties, while confirming only Social Democrat Party (SODEP), Welfare Party (RP) and True Path Party (DYP) to enter the elections.

As it can be seen discharging the staff of the existing parties did not bring absolute solution to the problems because the leaders who were estranged from politics as a result of the requirements of the era returned with their

staff by the referendum in 1987. The oppression and the struggle of the leaders and their staff on the center parties became clearer as a result of the increase caused by the affect of the legal arrangement. In short, although the aim of the military regimes was to improve the current situation, they could not fulfil the aim and the chaos worsened. On the other hand, the military regimes that interfered prevented the formation a stable base between the political parties and the public. As a result of this the transposing of the political culture from generations to generations was interrupted time to time and there occurred moving even unstable groups between the voters who are divided as target group. As it is analyzed as era, the new political understanding after 1983 branded 1980-90 era and gained a different view.

C- Turkish Political Life in 1980 And Afterwards

The success graphic of ANAP and MDP in 1983 general elections waned by time. When considered from the point of Turkish Political History view, the votes belonging to central right declined under %40, and the parties having religious and nationalistic ideologies ascended. The decline started in 1969-1977 elections. In the 1977 general elections there had been a shift to the left and CHP developed noticeably. As to explain it, we can say that one of every three electors voted for the parties who were out of center.

The most effective part of this view is that Welfare Party and Nationalist Movement Party located on the right of the center had not been associated with non of the acceded dissidents in 1983-1995 and have got five points more support of the voters than the center-left who had formed government between 1991-1995. Despite this, ANAP that had been on power with the majority between 1983-1991 got fewer votes than RP that had rooted from National Order and National Salvation parties. Similar to this the Justice Party of the 1960s-70s and the True Path Party linked to Democrat Party got less support from the voters after 1991. As a consequence, the most interesting point is that the parties on power were supported by fewer voters and the opponent parties were supported by more voters. This can also seen as the parties on power displayed low performances against their voters. Another indicator of this is that %75 increase in the votes of the Welfare Party and The National Movement Party.

After 1995 election as a result of the frailty in the center parties and the rise of RP caused a traumatic coalition between the parties in the center right. Although there was an intention in forming this coalition, the falseness of the decisions and implementations were seen by the reactions of the public and military forces. RP-DYP government resigned and ANAP-DSP-DTP

minority government was established instead. The April 1999 general elections were held under these circumstances and together with DSP minority government. The maximum decline in the votes of center right since 1983 was observed and the quality of getting most of the votes as a political approach since 1977 abolished.

As it can be followed, the formations, changes, anxiety etc. occurring in the political structure of the country affected the choice of Turkish voters and caused a change in the directions. The desire of the voters as to try the untried, to prefer the one who was not involved in the political games showed itself in the 1999 general elections through the vote ratio of DSP and MHP.

These parties have different ideologies and as a natural result of this these parties have different political priorities and as a result of all these their overcoming other parties was considered an inevitable fact. If to explain the reasons (DAVIDSON,1998; s.17);

The voter preferences in Turkish Party System were determined according to centrifugal force, except the ones shaped by the military regimes.

The support of the voters shifted towards especially to center right after 1960 and 1980 regimes.

The parties that are located on the right of the center managed to be coalition partner only as small partners. When it is examined they were not in power between 1980-1995, this shows that they could not have a strong bound with the public. They did not have the exact performance that would keep the voter support.

The first movements on political promotion and works of marketing were seen in 1977. The conscious, planned campaigns that would be examples to the foreign countries started in 1991. Today all the communication skills are used actively in the campaigns of political elections and this process is held highly professionally. Parties prefer to work with the professional agents who would produce campaigns to introduce them in the most effective way to the public. That the voters who do not have definite choices because of the reasons mentioned above lies beneath this preference. The purposes of the general campaigns are primarily to protect the vote level and secondarily to have %5 more votes.

Voters want to communicate face to face with the party leaders, they, themselves, want to tell their annoyances to the leaders because the leaders have not fulfilled their promises for years, this disappointment makes discomfort in the voters. The leaders follow different tactics such as

interfering into the society as if they were one of them. This tactic is named as “man to man marking” in basketball, by doing this they plan to determine the faith and the attitude of the voters and they want to attract their attention according to the desired party. In this respect, the voters are classified under these names; stable, ascending and undecided. When the class distinctions are taken under consideration it is understood that reaching the target with one grouping is not possible though. The class distinctions lie in the basis of this. For instance the distinction in the distribution of the income between the workers, officers and the boss. When examined through political promotion campaigns it is obvious that only one slogan will not be sufficient or the necessity of decoding the same code differently. On the other hands the difference in educational levels of the voters cause problems. For instance it is necessary to try different media tactics according to the illiteracy.

Consequently the aim of political promotion can be determined as to regain the stable voter and to gain the unstable voters. Before agreeing on the messages that would be the focus, it is important to consider the panorama and the disorder of the country and to determine the general complaints and expectations of the public. The messages should be shaped according to the unification of deterrents and the qualities of the target group. The general themes of the political promotions done so far in the Turkish Political History are; honesty, temporality, love, peace, justice, freedom, transparency, solidarity, solving problems, welfare, security, a will and talent to say “STOP” against every negativity etc. These themes never changed even in the meetings, billboards and broadcasts, the only changing thing is the qualities of party leaders who clears them.

II.A Historical Analysis On The Evaluation Of The Turkish Political Promotion Campaigns Between 1950-1999

A- The Theoretical Frame Of The Research

The basic distinction in the Turkish Political Promotion occurred in the changing attitudes of the voters due to changing conditions before and after 1990. It is clear that although there were not many visual works, there had been enough specific analysis. In this respect there are two main models when examined the election analysis and the reports related to their results together with the theoretical sources.

The first of these models is Şerif Mardin’s center/edge model. He developed this model after he evaluated heritage political life of the Ottoman Empire through ages. According to this model, the conflict comes out between the

bureaucrat center and the democrat edge in the multi parties age (1950-1960) in Turkey. Ergün Özbudun develops Social Activity Model after he examined the era right after the military interference; he also examined the relationship between unequal social-economic and political participation. This work of Özbudun enlightens the specific interest relation between leader and voter of our day and it acts as a deterrent of the milestones and evolutions (TOKGÖZ; 1999, p. 64-65). Under the light of these models there appear two factors that determine the political preference of voters: the conflict between center and edge and the affects of social-economic and demographic factors. This result makes it essential to take into consideration Kalaycıoğlu's research in 1990 questioning the effects of center-province conflict on political attitude especially party preference. According to the results voters seem like in a difference when compared to the previous years but still main deterrent is the devotion to the extremes. "Religion" comes as a more effective directing element than social-economic factors. The discourses on "Secularism" and "Religion" represent the conflicts between center-edge in Ş. Mardin's model. Social-economic deterrents are the changing status depending on urbanization that is perpendicular social movement (UZTUĞ; 1999; p.73-75). At the same time, Kalaycıoğlu points the recent effective changes as the "cultural symbols" at the end of his work.

In our point of view, the models and inferences based on different dependent and independent variables become more evident when considered the development in Turkish Political Promotion. For instance; the main directives of political rivalry in Turkey are CHP (Republican People's Party) and DP (Democrat Party). In 1950s, when multi parties system was popular, the voters of DP ended CHP's long power and possessed a different dimension of our political heritage. Every military interference first brings an unproductive period and then brings varieties. The so-called varieties are only in the format and only aim is to protect and to possess the heritage. For instance, the Justice Party that was established instead of Democrat Party, which was closed after the intervention in 1960. This variety changes direction after 1980 intervention. Before there had been candidate parties who wanted to represent another dimension of the heritage but after 1987 referendum direction changed totally and from then on the candidate parties continued to protect the same dimension of the heritage. For instance ANAP (Motherland Party) and DYP (True Path Party), they wanted to carry on traditions of Democrat Party.

1980s were a time when there were strong winds of change throughout the world. During this time, there was also a change in Turkey's Political Life. CHP became an observer and as a result of this Welfare Party associated the power in 1995 general election. Kalaycıoğlu's "Cultural Symbols" determined voters' directions. In other words it can be said that the discomfort in the voters as a result of the performance that were activated or inactivated for years became evident as a change in their vote's direction. Another reason for voters flocked around the parties with religious or ethnic identities is the "Chaos" caused by the variety. The voters could not decompose the parties and the leaders, and this behavior reflected their political attitudes, social-economic, the level in their social-cultural development in the last three election periods. According to the evaluation of Nazlı and Dirlik; "There is an crowding voter mass who do not see the central parties as a solution for country's social-political and economic problems. These people show their reactions in two ways; they either do not vote or they vote for the radical parties (radical wing). (UZTUĞ; 1999, p. 69-71)".

The verification of this work that puts clear datum about the point reached in Turkish Political Life and the reasons of voters' attitudes have come right after the results of 2002 general elections. Turkish voters left the founders of coalition governments; ANAP (Motherland Party), MDP (National Democrat Party) and DSP (Democrat Left Party) under the threshold. They carried AKP (Justice and Development Party) which was established on the ashes of the banned Welfare Party (RP) to the power alone because they believed that this party has a new tendencies compared to the previous parties. Furthermore the voters gave the chance to CHP which is known as "Atatürk's Party". CHP was in a passive position in the political arena for a long time to enter the parliament as a dissident.

This table also can be accepted as the indicator of the "Identity Depression" going on in Turkey. "WHO am I?" question of parties is a question of the citizens as well. The parties shape their messages according to this question. The political parties supporting ethnic groups and ideologies are welcomed. Making campaigns in which the identities of the party leaders and candidates are put forward especially before the elections are other results of this reflection. The only place where can observation on all the points be made the best is the "Political Campaigns".

When the election campaigns in the countries where democratic ruling process; although in differing levels, is dominant evaluated, it is obvious that actually the target is the same; that is, to win the elections. According to this,

the target is being forced to shoot in the center by means of varying communication techniques. When all the techniques related to political campaigns from the past to the present examined, it is seen that among all the communication forms that aim to change certain manners or to persuade people, promotion has a rising value. So, what are the determinants of this choice?

As it is known by the majority, promotion is a form of communication that is commercial and together with this notion it has an artistic appreciation. In this respect promotion aims to change the attitude of a certain mass about any kind of idea, object or event by first acknowledging them on this subject and then by pushing them to act according to the requirements of the idea, object or event that is in question through attracting attention and surfacing the hidden motives. In other words, promotion directs people to behave in a certain way by activating their purchase motives. When the frame in question is evaluated according to political promotion, it is determined that the targets are not differing. When the basic determiners that distinguish political promotion and product promotion from each other taken into consideration, we firstly come across a practice area in which the target is varied around one main focus and surely, reaching a conclusion as soon as possible is taken for granted. On the other hand, political promotion campaigns demand varieties due to their preference of kind and strategies. For instance in these sorts of campaigns the most probable strategies are dissident and power strategies. Generally evaluated, it is determined that the kinds of promotions that are preferred are image, issue, attack, negative or positive and comparative promotions. At this stage the most interesting point in political promotion history is the rising importance and density of the negative promotions which carry some messages that focus on the weakness of the rivals (TURAN, 1996, s.57-58).

Actually the increasing appliance on negative promotions fits 1980 war era. In the past periods campaigns, the political party candidates preferred mostly the image and positive promotions in order to introduce their parties and to emphasize their difference. In the second step of the campaigns, they preferred comparative and negative promotions in order to clarify the properties of their parties given in the first step, and to put their difference forward more clearly, that is to say; to transfer the things that are done, undone and will be done. Although the arguments about the negative promotions' being proper still constitute one of the main subject matters,

they increased their density each day due to the conditions in Turkey that ease to attack rather than defend or the continuation of the parties around the inheritance system. These conditions provides lots of materials to the parties to work on. When the political promotion campaigns of nowadays are examined, it is determined that parties and the candidates shape their overall work according to negative promotions. When the researches and the works on theoretic and practice fields are analyzed, the reactions given to these sort of campaigns by the voters as target mass form a really interesting picture. In this respect, according to some research results either political campaigns as a whole or one to one promotion campaigns affect the individuals negatively. According to some other works, these kinds of strategies and tactics especially in the practice level become effective in fulfilling the need of individuals in gaining information by developing the attitude in the desired direction. At this point we encounter some problems such as; the perception level and perception forms of individuals, and the level of cause and effect relation between functions and effects of promotion. On the other hand the subject matter of the research on theoretic point of view gains a different dimension when the factors in question evaluated according to social norms, values and the qualities of the language of Turkey and Turkish Public.

When the sorts of theories reached as a result of researches done in order to determine the activity of promotion and works about one to one political promotion from past to present examined, it is obviously seen that especially two of them have to be taken into consideration along with the factors in question (AKYOL, www.anap.org.tr,s.4); 1. Expectancy Theory and 2. Cognitive Response Model.

As it is known, the majority of the communities shape their language and the structures related to language themselves. According to the determined shape some samples either normative or non-normative are built. Consequently, when information broadcasted through communication channels are in harmony with the norms in question and when some expectancies formed connected to these, related manners to these are strengthened. In other words, if you share the same words with target mass in every point, that is to say, if you express their problems, expectancies, demands, and needs, it becomes easy for you to reach the target. Such appliance is encountered quite often in Turkey. For instance; the party candidates join the public, they sit at an ethnic country café and the candidate chats with them or he says the slogan as “That’s enough, the price increases hurt us!”. He does this to make the voters act according to his aim

by implying that he is also one of them, he is not an extraordinary person at all. As it is seen from the examples, two different promotion tactics should be followed according to the related theory: Positive and Negative.

If the conditions are examined through expectancy theory, positive improvements occur in the direction of manners when the related messages affect individuals' linguistic expectations positively. Together with this, in negative messages two different reactions occur in the agenda. Firstly, negative messages can form positive reactions when the expectations of individuals conveyed through a different rhetoric, secondly there can occur negative attitudes. As a result of this, the level of attack dose in the rhetoric used in promotion messages should be arranged carefully. In other words, mostly usage of negative promotion, as it also happens in Turkey, may bring unexpected results due to arousing discomfort in voters. In the reality of such manner lies the perception of a leader image who is mainly interested in power struggle and who cares about himself and his future more than he cares about public.

When the expectancy theory is evaluated through perception and persuasion process, cognitive response model comes on the agenda through the differentiation of reactions. In the essence of responsive model, there is condition in which individual is subjected to a message and s/he starts to evaluate it in the psychological dimension process. The Cognitive Response Model is structured in order to evaluate the effects of the political promotion messages that are formed to persuade and to evaluate the reactions that will or may come out dependent on this. There are three different ways directing from this model; counter argument, source derogation and support argument. When evaluated through the appliance of political promotion, counter argument occurs when the voters take place next to the target, that is to say when they carry certain attitudes which are related to the target. Dependent on this, target mass displays tendency that rejects the message. Individual goes away from the source when there are anxieties about the reliability and esteem. Support argument is propped when there is negative images especially belonging to the target. The situation in question acts like a sort of explanation to the incoherence between the results attained from the campaigns held in Turkey before the elections and previous evaluations.

The incoherence and the existence of stereotyped beliefs and attitudes between individuals' fifty years of experience, knowledge and the messages directed towards them make such results unavoidable. As a result of this Turkish Public displays their reaction at the ballot box. When the reactions

given by the individuals as voters and promotion messages are through historical process, we encounter an interesting table.

The Political Promotion works were seen in 1950s in its simplest way in Turkey. Political promotion practices accelerated parallel with the progress in mass communication instruments. They became legal in 1983 election. The promotions had the same structure as the foreign ones and the promoters followed exactly the same route. In structures of the promotions there are positive, negative and comparative practices. According to this (UZTUĞ; 1999, p. 123-124):

-the promotions that praise the party:

“We are not going to allow to end the high altitude we started.”

(MOTHERLAND Party)

-the promotion that humiliate the performances of the party in power and to satirize that party:

“Social Democrat Publican Party asks our public: do you have the power to be squeezed like a lemon for another five years?” (SHP-1987)

-the promotions that emphasize the leader’s devotion to the party:

“The recruit of the Democrat Left; our votes are for you-against all the slandering, contradictions, disloyalty and poverty” this slogan was promoted together with the portrait photo of Bülent Ecevit who was the leader of DSP on the fond.

-the promotions targeting all the private layers or demographic groups:

“the situation of middle-class is obvious” (MOTHERLAND-1983)

-the normative promotions that give information about the party:

“True Path Party is the owner of the BIG TURKEY matter” (DYP- 1983)

-the comparative promotions attracting attention the done, not done and has been done:

“from the darkness through the enlightenment on the true path of DYP’s white horse-What did they say?, What did they do?, What are you going to do?...if you say....” (DYP-1987)

Four hypothesis’s are put forward when the theories related to political promotion and the promotion messages that are listed above and are shaped in Turkey’s political structure.

1. Political promotions cause to strengthen the beliefs and attitudes of the voters’ about getting better acknowledged. However, to create such an

effect, the expectations and hopes of the voters should be taken under consideration.

2. In reaching the determined targets, there lies the reality of whether fulfilling or not fulfilling the promises. If there occurs an incoherence between the past experience, knowledge gathering and the messages, reaching the target will be difficult or even impossible.

3. Creating target effect through communication by promotion would not be enough, the campaign should be evaluated in the frame of total communication process.

4. Negative promotion campaigns will cause to form negative attitudes in the voters as target mass if its dose is not adjusted well.

B- The Research Method

The main purpose of this course is to evaluate the development in the perspectives of parties' communication and their point of view on political promotion since 1950s. Besides this, evaluation of the relationship chains between the voters and the political promotion campaigns gained from the election results we have, example promotions, Turkey's social-economic location and the wide effects of the changes in the campaigns in the world and in the conjuncture of the country and how these effects are reflected to the preferences and to the strategies of campaigns in the historical process is the other intention of this course. In this respect the aim is to evaluate the campaigns in quantities and qualitative approaches (DAVIDSON,1998; s.47).

The election periods and promotions of the primarily parties in these periods are taken into consideration. In the process of analyzing the promotions, the works of promotions in the given periods, the thesis written on political promotions, newspaper archives and the limited academic literature on the subject were also used.

A division has been applied on the political promotions of the parties according to dissident and power strategies. On the other hand the positivity and negativity has been taken into consideration during the evaluation. When the promotions were analyzed the chain between the election results and the effectiveness of the campaign was also taken into consideration. The evaluations of the strategic approaches were accepted as the main determined of the activity. All the necessary assumptions are listed below (KÖKER,1998; s.26):

1. The "inheritance approach" in Turkish politics influences political promotions.

2. It is the leaders who win or lose the election not the parties and the ideologies.
3. Negative promotions always attract the voters but if the dose were not balanced well, these promotions would create negative attitudes or would strengthen already existing negative attitudes.
4. The dissident and the power strategies are followed in the promotion campaigns.
5. The fundamental strategies in Turkey are the populist discourses that reflect the patriarchal society or the discourses that reflects this structure.
6. The effectiveness of the promotion campaign is not enough to carry the party to the power.

C-The Analyse of Political Promotion Campaigns in The Historical Process: Turkey Example

Turkey was governed by one party (CHP) since the declaration of Republic until 1946, and as a natural result of this there was no need for elections and political promotion campaigns. The first election was held in 1946 and as the essential election system was not yet established, the election was not like the elections of today. It was the 1950s that the elections were free and just, closer to today. In those periods there were no planned campaigns except Democrat Party's famous words that were used in the boards: "Enough, now its public's turn!", this was considered as the first examples of the political promotion in Turkey. Democrat Party aimed at getting the votes from the rural areas whereas CHP protected its tradition and had meetings in the public squares and called for the votes of elite, intellectuals and soldiers. This slogan ended CHP's 27 years of power, however. During these 27 years CHP divided, the already damaged country as a result of the wars into classes and let the people join the government under this restriction. This slogan was used several times in different formats according to their necessities by Justice Party, True Path Party, and besides these parties it was used by left and Marxist left and Radical Islamic Parties but the effects were not like the first one. May be the reason for his is that the message conveys that day's necessities.

DP continued to be on power in 1954 and 1957 elections. But the credits and the helps taken started to damage economic balances in the country and democracy concept in the country faded slowly. Military intervention in 1960 ended this era. Due to these movements in political life continued. Depending on this rapid changes, new political parties emerged. In those years, leader of Justice Party; Süleyman Demirel was known as "Çoban

Sülü” and leader of Democratic Left Party; Bülent Ecevit was known as “Kara-oğlan” that was dedicated to Mr. Ecevit by an old peasant woman. The effects of these nicknames given to party leaders by nameless communication specialists, understood in the former years and as a result of this Seguela named Turgut Özal “Tonton” in 1980 political campaigns. These nicknames were considered as a part of image works.

In the election posters the favorite slogans are grouped around “NOT”. For instance; “They said national protection, they did national drying” (CHP), “We pull the tractor by an ox” (CHP), the AP that was in power gave messages about things they performed and would perform; “Solidarity means power, let’s unite around AP”, “Public’s problems are best understood by the ones who are from the public.”, “The flag of Democracy”, “Peace, order and development...AP”.

Television started to be watched nationwide in 1970 and in 1977 it was legally opened to propaganda, and this opened a new page in front of the specialists on political communication. In this respect, a sense of professionalism started by 1977 election. Parties started to design their campaigns by working with agents.

The Justice Party continually wrote things done so far, that would be done so far and reasons in choosing the Justice Party under titles like; “This is the service deserves beloved Turkish public”, “To the big Turkey on the realist way”, “My beloved mother.....”, “We.....” etc. CHP without working with an agent prepared these posters: “Arms will go, peace will come”, “Only way VOTE CHP”, by these posters CHP won 1977 election. They could not win vote of confidence after establishing the government so they had to leave the government to Süleyman Demirel leading the Justice Party. 1973-1980 is considered as coalition governments running the country in history. Weak governments and the chair struggles in the parliament calls for another decadence and in 19/September/1980 another military intervention occurred. According to some politicians the main reason for this decadence is failure in establishing AP-CHP coalition.

In 1983 spring, military government let to establish new parties instead of ones that were closed down. Although there were six parties the military government led only three of them to enter 1983 election. (ANAVATAN-Turgut Özal, Liberal Conservative Right; People’s Party-Necdet Calp, Center Left, National Democracy Party-Turgut Sunalp and Conservative Right). Political promotions of this era can be classified in each other: “Do not forget yesterday my Turkey, look at tomorrow confidentially”,

“Balanced economy, healthy democracy, powerful Turkey”, “O! Turkish Nation”, when these slogans of MHP are examined it is understood that the party had been shaped by military government through indirect messages. HP was the party who did not work with an agent and main target of its slogans were Turgut Özal. ANAP emphasized in its messages that all problems including economic ones had solutions, they would handle primarily with economic problems and then with the others one by one and their slogans conveyed messages that Turkey would be governed with democracy in the real sense. They also addressed directions of votes in order not to return again in their messages. Some of their messages are: “It is good not to be afraid of streets”, “Nobody will be unemployed”, “In the deepest water is the best fishing”, “Situation of middle class is obvious”, “We are going to solve housing problem”, “6th of November and You”, “Tomorrow...”, “Do not spoil your good deed with a bad one” etc. Consequently election was done and ANAP was the choice of public. 1983 election was a turning point in the name of political promotion history because for the first time a corporation between party-agent occurred, campaign was held through mass communication skill, time and place were purchased and a strategic plan was made and campaign was shaped according to focus point which was “Star strategy”.

Beginning from 1984, parties started to vary in Turkey and parties began to emerge in the political arena leading by the same leaders under different names. For instance; Bülent Ecevit founded DSP instead of CHP, Necmettin Erbakan founded Welfare Party instead of National Salvation Party (MSP), Alparslan Türkeş founded National Working Party (MÇP), and these leaders preferred to carry on their political life with these parties. Consequently there were enough alternatives against Motherland and Turgut Özal in 1987 election. Together with this Motherland Party fulfilled most of their promises to the public and through a TV program “Through performances” transferred things they managed to do and they could not do. By this at the same time they continued communication with public.

In the campaigns held before 1987 election, Motherland Party identified themselves with communication strategies giving explanations to dissident’s attacks suitable to power strategy. They shaped basic message strategies with these slogans: “Turkey switches an age”, “Turkey is catching the age”. SHP led by Erdal İnönü developed his party campaign around these main slogans: “Social Democrat Publican Party asks: Do you have enough power to be squeezed as a lemon for another five years?”, and The True Path

Party's slogans are; "From the darkness to the enlightenment on the true path on DYP's white horse", "We are going to take off the expensiveness' shirt of fire with the power of True Path on 29th of November", "Valid from tomorrow". Before the election the Motherland Party changed the election system and increased number of deputies to 450, practiced multi-threshold system. As a result of this, the winner was again the Motherland Party. SHP leading Erdal İnönü who was a follower of İsmet İnönü could not enter the parliament. Although they could not fulfil expectations these political promotion campaigns were one of the most effective examples in Turkish Political Promotion History.

In the second run of prime ministry, either Turgut Özal or ANAP lost the performances in economic reform and started to put their political concerns forward. Naturally image of the party was damaged slowly and lost prestige. The rise of discomfort in public and appearance of political conflicts emerged when Turgut Özal left the leadership of party in order to become the President of the Turkish Republic instead of Kenan Evren whose working period had been over. In such a time of discomfort, the preparation for 1991 election started.

Before the 1991 general elections, all the parties preferred to work with professional agents to carry on their communication plans. Such a period brought another turning point in the history of political promotion in those days' Turkey. 1990s were the years pointing change throughout the world and these years brought more fresh blood to Turkish Political Promotion History in another dimension. Professionals who used all the technological instruments actively prepared colorful campaigns for the parties. Another reason for this was the experiences from the previous years and parties welcomed all innovations and accepted to obey the rules of agent-customer relationships as a whole party.

Another reason to have new approaches was the recovery of certain facts. One of them was that parties were formed by "National Heritage" since the time they switched to multi parties system up to 1991. The discourses on protecting or possessing this heritage given by leaders and their parties lost value and they realized this according to their past experiences. This led a division between old leaders and the followers of them. Although they were supporting the same ideologies at first they seemed to have different ideologies and this bring the parties closer in ideologies and party programs. Another fact was changing expectations of voters due to changing balances. As to explain in other words, the fading lines between parties swept away

the determiner that caused the difference. And all these put the communication management process in political promotion forward because it had an elaborated direction and it took the observation of competitive elements through different perspectives, also it had the ability of showing the same subject on different points by using different tactics. Another distinctive importance of 1991 election is for the first time the duty of preparing political campaigns was given to a foreign advertiser. The corporation between ANAP and Jacques Seguela.

Seguela had the photos of Mesut Yılmaz who is heir of Turgut Özal and many other party members and preferred to use only one of these photos in all the campaigns. He determined some differing messages as; “We are not going to let close the altitude we opened.”, “If Turkey would continue to spread over the world in order to catch the age...”, “If everyone would get what he deserves...”, “If Turkey would provide education and job opportunities for her youth”, “Tomorrows are built on today.”

DYP led by Süleyman Demirel come out with main strategy; “Speaking Turkey”. Süleyman Demirel who is a milestone in Turkish politics was known as quarrelsome, anti-democrat and uncompromising identity. His old image had been renewed as “democrat, experienced, renewed, affectionate” politician. As a result, instead of his old nickname “Çoban Sülü”, there came “Father”.

SHP led by Erdal İnönü was a weakened party because of the conflicts in the party. Party joins the competition with the slogan “Roses will bloom in ballot box”. SHP as being a dissident party used negative promotions targeting ANAP and DYP, and tries to determine its place with the slogan “What is their difference?”

During this time there occurred some separations on the radical right. Welfare Party was established as a result of the joint of MÇP and IDP, and they were the initial points of MHP. The ones who were supporting RP declared “the holly alliance”. As a consequence of this, party’s slogan was determined as “A new world”. They did not use only Necmettin Erbakan, the leader of the party, in the party campaigns. Theme was based on “Fair Order” and how to install it. Bülent Ecevit is pictured in his blue shirt in the promotions designed for DSP. The main slogan used is “Good news Turkey! There comes the white pigeon.” ANAP used power strategy in its campaigns exactly because in the campaigns they placed promotions including the explanations for the critics and attacks coming from the dissident parties as well as the image campaign. DYP was the winner of 1991 general election,

and its success was evaluated as a victory of strategy. On the other hand, in 1994 election; Welfare Party won many of the local governments and this was considered as a corruption in the balances and victory of DYP would be temporary.

Generally the rise in Islamic Welfare Party, representative of Islamic elements, can be interpreted as the reflection of discomfort in voters against the political governing. The growing recession in the economy day by day, the rising social-economic problems, in short the insufficiency of center parties in solving the problems of the voters chooses the new opportunities presented to them. The preparations for 1995 election started in such an era.

CHP managed its campaign with these slogans; “A new left in the world, Turkey new CHP”. The various pictures of Deniz Baykal were placed on the bottom right corner and the paper articles about past events were placed on the top left corner. “Things we did are the guarantee of things we are going to do” message had been tried to convey. At the same time, another dissident strategy was stressing the gaps in performances that had not fulfilled by the acceded party. The messages concerning this aim were; “Rise is not enough we want a syndicated officer”, “Turkey has to pass this lesson—Democracy”, “CHP is going to overcome the crisis in the system in Turkey”, “CHP is going to improve the conditions of laborers”, “CHP is going to carry Turkey to the world”, “I also have a family”, “Me, Deniz Baykal... I am also a voter.”, “If you do not want a Turkey shifted to right, vote for CHP”, “CHP is Turkey, new CHP=new Turkey” etc.

The six arrows symbolizing CHP were used in all the promotions strongly. The most important strategy false of the campaign was that there was no information about how CHP was the new left. Another fault was that these images made CHP seem “quarrelsome, critic but not presenting solutions”.

DYP with “Come on Turkey, Forward” explained the performances of other parties and performances of DYP in the past years in power in a critical and humorous way. For instance; in the message “We do, they destroy” we see Tansu Çiller, leader of DYP, trying to build a wall and other party leaders are running towards the wall carrying paddles and mattocks to destroy it. Another work on the same message, we see Tansu Çiller trying to build a bridge and in the same message we see other party leaders putting dynamites under the bridge. These promotions in which characters and events are caricaturized could not go further than being funny.

From 1990s some mosaics began to emerge throughout the country. Parties turned towards these mosaics which were closer to party ideologies although

they shaped themselves according to change. Such an approach led them destruction. ANAP tried to determine its difference by taking these mosaics as a whole. "Vote for ANAP, put an end to adventure" was the main slogan. In the second run of the party campaign they changed the slogan to eliminate the affects of the negative slogans of the opponent parties. In this respect, they published the picture of Mesut Yılmaz with his right hand up as if he were in the court and were giving oath, and the slogan was "I guarantee". In these promotions the topics were generally; declining inflation, solution for unemployment, solution for South East problem, protecting rights of Custom's Unity, solving education problem etc.

At the same time, in some of the promotions there were the pictures of people from public and the slogan was "We are bored of lies, there is the ballot box" and under this they wrote promised but unfulfilled performances of the leaders in the past. Related to all these they also used these slogans; "Sweep away" and "Wanted". When analyzed thoroughly main target of ANAP was Tansu Çiller, that is to say DYP. Unfortunately when the results came it was seen that this campaign affected both of them.

One of the most effective slogans of 1995 election was Welfare Party's "Turkey will be reborn". In the campaign together with examining the unfulfilled performances of other parties in power, they also examined the expectations of citizens very well. The messages were; "The wages will not be cut by the taxes", "Turkey's future is also my future", "Air, water and politics will be cleaned", "Doors of bribery will be closed forever", "Wound of terror will be cured by Welfare", "We only promise you welfare". Together with these effective messages the changing in outlook of the party also effected the campaign. Welfare's election attitude was not violent as the other parties and this was welcomed and made the campaign more effective. Also they organized education seminars, various meetings, women commission had been activated, by these innovations they changed the panorama of Welfare Party.

DSP's campaign that was formed around Ecevit's honest, reliable and loyal to the heritage image was not as professional as others. The campaign was successful because it was based on "trust and loyalty" and these concepts' values were very eroded this period. It was a rational work. National Publican Party preferred to call for the votes under Alparslan Türkeş's sympathetic and democrat identity. The winner of the election was Welfare Party, and the following parties were ANAP, DYP, DSP and CHP.

The years between 1995-1999 were the years of coalition governments. Instabilities and uncertainties caused escalation of tension. The conflicts in the political arena, the problems in economy, the problems on international terror and human rights could be considered as the signs of a period full of discomfort and uncertainty. Bülent Ecevit was given the task of forming minority government to take the country to early elections. By the election decision parties started campaign preparations.

CHP, the representative of left in 1995 general elections based its campaign on the slogan; “Do mind”. Following this promotion they used some other promotions and the purpose of these negative promotions was to criticize the performances of the parties until that day. The messages were; “We are going to found the secular republic without concession.”, “We are going to make real the social state.”, “We are going to make our country and public rich by a productive and competitive economy.”.

DYP who primarily used the slogan “Enough, it’s public’s turn” in 1950 election, used “Enough, right is public’s” in this election. The party claimed that they had the solution and as Welfare Party did in 1991, they used the pictures of people representing different classes in the society. At the same time, they aimed to have the votes of the mosaics in the country; it can be said that their campaign resembled to ANAP’s campaign done in 1995 election. As in all the previous campaigns the main themes were the promised performances, and the unfulfilled ones. The main mistake in DYP’s campaign was that it covered too many messages and the party could not determine their program clearly.

ANAP’s campaign based on negative promotions and party described the “Silent Majority”; the ones who gained the right to vote newly and the ones who were disappointed in the past, fundamentally we can call them undecided. In the messages they as usual focused on the problems of the citizens and the country as a whole. In the campaign there was a softer approach when compared to the previous ones. DSP that held the campaign with their own budget focused on Bülent Ecevit’s honest and clean identity as a politician. The arrestment of Abdullah Öcalan who had been the leader of PKK terror organization carried DSP to the peak suddenly. PKK was a source of depression throughout the world as well as Turkey. Öcalan was arrested during Ecevit’s minority government. As a result of this, DSP won 1999 election as a symbol of honest and hard working. Welfare Party had been closed and Necmettin Erbakan, leader of the party and many of the party members were banned from politics. Virtue Party that can be described

as an heir of Welfare Party was founded. Recai Kutan, the leader of Virtue Party followed nearly the same way of the previous campaigns. But the conflicts going on in the party affected the campaign's success.

MHP's leader who was one of the milestones of Turkish Politics died after 1995 election. After a bickering on whom would be leader, Devlet Bahçeli became the party leader. The main strategy he held in 1999 election was "Nation enters the parliament". In such a period the election results formed a very strange table. DSP was the first party, MHP was the second, and Virtue Party was the third party. Any of them had enough number of seats in the parliament to found the one-party government, however. Finally a coalition government of DSP, MHP, and ANAP was established under the premiership of Bülent Ecevit. This government tried to solve the problems of themselves and the country for four years. But the domestic problems get heavier and uncompromising behaviours of ANAP and MHP together with the unsolved problems of the country bring general election on agenda again. The campaigns managed had the nearly same qualifications with the previous ones. The result of the election was again surprising because AK Party led by Recep Tayyip Erdoğan won a landslide victory. AK Party was founded by the politicians who left Virtue Party and gathered around R. Tayyip Erdoğan. Another surprising result of the election was that none of the founder parties of Turkish politics could send any deputies to the parliament because all of them were left under the threshold (%10). The third surprising result was that CHP, previously known as Atatürk's Party who remained out of politics for a long time entered the parliament as opponent to AK Party.

D- Consequence And Evaluation

There has been an important bias to the extreme right when the ideological preferences of the voters are examined from 1977 to 1999. There are of course different reasons that lie in both entire country and voters' preferences: "The consistency of the promises given by the party leaders and loss of comfort in the public as voters. Surely the inadequacy of the communication policies."

The country's going to election for the sake of being modern or the providing participation created by the multi parties system did not create the effect that had been expected as it is followed through the historical process. On the other hand, the politicians' speeches about the promises determined by the needs of public also did not give an effective result. Because the public always wanted the parties who pretended as if they were with them in

order to get their support, to fulfil these promises but as they did not fulfil the given promises the public began to get away off the politicians. People approached to the party leaders to fulfil their expectations and desires, and the leaders chose the easiest way which is taking the role of the public hero, to get closer to the public. Consequently some characters such as “Father”, “Sister”, “Wiser”, and “Karaoğlan” emerged in Turkish Political Life. Every party considered their leaders as “Main Queen” as a result of this the tradition of passing the leadership from father to son developed. By this tradition, the parties could not develop and change themselves. This successor and predecessor point of view followed by the parties in Turkey made the political arena seem more complicating.

As a result of all these formations the qualities of parties in Turkey are determined like these listed below (TURAN,1996,s.34):

-The party systems in Turkey, since Ottoman Empire to present, has been shaped according to the elites in the social classes and the leaders coming from this class. They were not shaped according to social divisions and conflicts.

-As a result of the military interventions made in order to get rid of the chaos and to ensure peace and order, the parties to find the permanent and orderly base could not form and transfer an institutional culture.

-Although the parties are the products of differences in society in the recent years, the differences between the parties nearly disappeared.

-The changing discourses of parties and the incoherence in these discourses made the voters, who already had hesitations primarily, more hesitant.

-The dissatisfaction and loss of trust of voters against political parties shifted the votes to the right and divided them more.

-The lack of communication inside the parties and between the parties and the public became more and more clear each day.

When these are listed, there appears only one result and that is the lack of importance attached to political communication management... It is impossible to reach anywhere without transferring information, making plans to send them to market at any time either in the election or after the election in our day of system based on knowledge. Parties' main intention is to be on power and during election campaigns without promotion they can not reach their intentions. Although these are known by everyone there are still areal gaps in Turkish Political Life, these can be observed through the results of the examples.

We can divide the promotion campaigns into three categories when we examine the campaigns held between 1950-1999. On the contrary, when examined generally the first use of radio in 1945, the era of multi-party system, the first use of political propaganda in press in 1960, the first use of television in 1973 are accepted as turning points in political communication campaigns but they are not the only determiners. Furthermore in 1977 one of the parties' corporation with an agent for political promotion campaign is a sign of becoming more professional in this area.

a. First Political Promotion Practices

In our country Republic was declared in 1923. The years of switching to democracy were between 1924-1946 and during this period there was only one party so political promotion was out of question in those years. In other words political promotion came to agenda with the multi-parties system in Turkey.

1950 was the turning point of both Turkish Political Life and political promotion. As a result of the causes as multi parties term, usage of radio as a propaganda item besides newspapers, the first promotion examples began to be observed. Republican People's Party (CHP) and Democrat Party which was the root of today's True Path Party began to use radio as a propaganda item in 1950s. As a consequence of all these efforts and the slogan in the radios; "Enough, now it's public's turn" Democrat Party came on power. After the election in the pioneering of DP, radio started to serve to all parties as a propaganda item. Giving speech about election duration was determined the 15 days before the election. (TAŞ, ŞAHİM; DECEMBER/ 1996, P. 104).

Consequences of the extraordinary situations in Turkey, the permission given by Democrat Party was taken back by DP, itself and the parties had to enter 1955 election without the radio. This prohibition was abolished after the arrangements done after 1960 military coup and radio, handouts, posters and some other written texts as brochures were used in 1961, 1965, 1969 general elections. In 1968 television started to be used as experimental broadcasts but in 1970 when television started to be used throughout the country political promotion dimensions began to change slowly. When the campaigns is researched before 1973 general election, its reflections that even in the news programs there were news from elections can be observed.

In spite of all the positive changes, it was the year 1977 when television was used exactly in all forms as political promotion. This was not an unlimited usage, Supreme Election Board brought some restrictions in this process.

Besides television, another innovation was purchasing advertisements in the newspapers in the political promotion area. The first practitioner of this was the Justice Party and they worked with Cen Agency with a very high budget. In the same period market researchers managed poll to define the voters' bias. (TAŞ, ŞAHİM; December/ 1996, ps. 105-106). In short the formations experienced before and after 1977 general election were recorded as turning point in history. Same period is also accepted as the starting point of political marketing appliances.

b. A Different Term in Political Life and Its Reflection to Promotion Sector

Due to the crisis in the country in 12/ September/ 1980 there had been a military coup and it was decided to close the political parties. After the tension ended, general election decision was given in 1983. The established parties had to obey the restrictions arranged by National Security Council (MGK) and they carried out their campaigns according to these obligations. Council allowed the parties to give advertisement to the press and this had legalized the Justice Party's appliance in 1977.

The Motherland Party prepared for the election very carefully and they carried out their campaign and evaluation of the campaign with a promotion agency (Manajans). Although the other parties also gave importance to press advertisements like ANAP, ANAP came on power due to the strategies and the tactics of the agent determined for ANAP's campaign; "the continuity of the peace and security provided in 12 September", "Stopping the inflation", "The class described as lower class will be empowered", "Reduction of the bureaucratic practices to the minimum". At the same time the leader of the Motherland Party, Turgut Özal went to America and got the necessary information, this also effected ANAP's success. Turgut Özal was chosen as the most effective user of the media in the politicians.

Before 1987 general election, it is obvious that more than one party (ANAP, MDP etc.) worked with the promotion agents to prepare a campaign their parties. The most important problem of this period is budget.

c. Symbolic Era in Turkish Political Promotion Period

As can be followed from the line of history, the change occurring throughout the world in all aspects of life affected the politics as well. Primarily the differences in the products and then the differences between the parties faded away so that they became nearly invisible. The shifting in votes of the individuals was also experienced. Depending on this, the professionals found out that the mere usage of election propaganda or mass communication skills

were insufficient. They came along with some certain theories. One of these theories was that in order to make a difference in the political products they had to add a “value”, to put the loyalty on the strong base and they had to form a “brand”. According to these theories, image of the candidate or leader was the main factor of political communication. When all these formations are evaluated as a whole in order to re-establish the damaged balances due to the changing dynamics they had to handle with political promotion and advertisement which is accepted as a part of it today in another perspective. The word “marketing” which was accepted as a trade term until that time got into politics. When political marketing process was evaluated generally, it was determined as one of the most important items of political promotion especially when creating value and brand. It is found out that it did not follow any different route in Turkey than in the world.

Turkey’s political communication process has no difference than world’s as said before. The factors that cause the differences are; individuals as voters have right to say anything just in the election periods, the chaos and the pauses caused by the military coup and the divisions depending on these factors and parties could not base their substructure on strong roots. The campaigns carried out before the election period, results of elections and the communication strategies determined by these restricted factors. The restricted factors that direct the election strategies can be summarized as (Mediacat; October/ 2002, p. 28);

- The level of loyalty of individuals as voters to the party,
- The image of the party and party leader or its candidate in the public,
- The unexpected events occurred in the world conjuncture or country before the election period,
- The attitude taken towards the events or the subjects in the campaign period,
- The strategy of the communication campaign,
- The support of the media.

In this respect, taking into consideration all the political communication campaigns held from 1950, these determiners mentioned above started with 1991 general elections in Turkey. In other words, this period is accepted as a starting point in “Professional Political Communication Campaigns in Turkey” because in this period, besides ANAP cooperating with Jacques Seguela who was a competent of promotion, to prepare its campaign, other parties also worked with agents due to their past experiences.

In the related period, when we examine the other parties' election campaigns we see that they followed an equivalent line. For instance, SHP that dwelled on the lost votes primarily, used Erdal İnönü's poses with different messages in order to regain the voters. The poses of Tansu Çiller as the leader of DYP and MHP's leader, Alparslan Türkeş were also used in the posters. When we examine the political communication campaigns before 1991 general elections we see that images and identities of party leaders were coalesced with the party ideologies, even sometimes they came before the parties.

These differences in the strategies of political promotion campaigns started after 1980 and became obvious before 1991 general election, they protected their existence in 1995 and 1999 elections. When examine these campaigns in the election periods uniting with the general condition of Turkey in order to find the point reached in political promotion campaigns, some sub factors found. As to summarize these (www.liberal.serefates);

1. Shifting to data based economy.
2. Besides the privatization of mass communication instruments as television and radio, intensification of public pressure due to the increasing numbers of these instruments.
3. Disappearance of the ideological differences of parties through time and as a result of these the tendency towards leader or candidate images in order to create a difference.

Depending on all these formations, communication specialists turned to create a "Symbolic Values" psychologically as they could not create "Value" in theoretical dimension. The increasing importance of symbols in political communication process put forward the effectiveness of other communication forms such as promotion in another dimension. In the campaigns about Turkish politicians on their images it is seen that the existing appearance tried to be protected, they were contented with some corrections. During this correction, especially the past experiences of Turkish voters are taken into consideration and although leader or the candidate is put forward they pay attention not to break the connection with the party (www.milliyet.com.tr; 1999, p.1).

The basic determiners of the promotion campaign, slogans, and themes of the political parties between 1991-99 are: Being contemporary, Economy, Democracy and Development Concepts. The values in these works tied up to the "A New Turkey" presentation are; Stability, Open society, National Unity, Transparency, Fair Order and Share, the Continuity of Development, Unity.

In these themes the most effective director is what country has experienced so far and what she lives today. On the other hand, relating to all these difference in the vote preferences of changing Turkish voters, reasons explained before, are very important as well. Consequently, the disappearance of the line between the parties day by day, the detorment of negative faith and attitudes emanated from past experiences, the technological and knowledge based changes occurring throughout the world, and the pushing powers depending on these and etc. affected the dimension of political promotion campaigns and changed them. The political image campaigns in which symbolic values are prominent surrounded us. Under the light of all these inferences, the assumptions that are the bases of this analysis are verified. We can not make a generalization, however as to remember the promotion campaigns in 1995, especially the campaign strategies made by ANAP and CHP. Depending on this, our assumption on mere power and dissident strategy can not make coherence so it can not be verified. Taking into consideration the historical process, analyzing the applications on political promotions in Turkey through different factors when we make an interpretation, we come across these determinants over Turkey example;

1. While determining promotion strategy, expectations of citizens as voters should be taken into consideration (Accommodation/ Nurturing/ Health and Social Security/ Environment/ Human Rights and Democracy),
2. According to these priorities, parties' promises whether they can fulfil or not should taken into consideration and messages should be formatted according to these.
3. As a result of the cultural structure, the importance of face to face communication for Turkish public along with poster or paper advertisements should not be forgotten (Complementary Communication Campaign),
4. The basic rule in protecting the existence in political life is the continuity of communication. So instead of concentrated but short promotion campaigns, all the parties, whether they are on power or they are opponent party, should prepare campaigns in which "Continuity of Communication" is the basic principal. (Like Turgut Özal's program "Through Performance"),
5. As negative promotions will harm first the party and then the voter, comparative promotions including messages not to damage the image should be preferred.

Under the light of all these assumptions we can reach only one point which can be used in political promotion by not only Turkey but also all the

democratic countries: “You can sell a bad product with a good promotion only for once”... People who are either consumers or voters will buy it from you only one time, also if you do not play the game according to its rules, they would take you out of their lives instead of dealing with you, they would get rid of all the pain caused by the risk.

Sources:

A. Books:

- DALKIRAN, Nesrin (1995), *Siyasal Reklamcılık ve Basının Rolü-Kanaatlerin Etkilenmesi Sürecinde Siyasal Reklamcılık*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Publications, İstanbul
- DAVIDSON, A. (1998), *Securalism and Revivalism in Turkey*, Newhaven, London:Yale University Press
- KÖKER, Eser (1998), *Politikaların İletişimi, İletişimin Poitikası*, Ankara:Vadi Yayınları
- ÖZKAN, Necati (2002), *Seçim Kazandıran Kampanyalar-Türkiye ve Dünyadan Örneklerle*, MediaCat, İstanbul
- TAN, Ahmet (2001), *Politik Pazarlama*, Papatya Publishing, İstanbul
- TAŞ, Oktay; ŞAHİM, Tarık Z. (1996), *Reklamcılık ve Siyasal Reklamcılık*, Aydoğdu Ofset, December
- TOPUZ, Hıfzı (1991), *Siyasal Reklamcılık-Dünyadan ve Türkiye'den Örneklerle*, Cem Publishing, İstanbul
- TOPUZ, Hıfzı (1991), *Siyasal Reklamcılık*, İstanbul:Cem Yayınevi
- TURAN, S. (1996), *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul:Der Yayınları
- UZTUĞ, Feruğ (1999), *Siyasal Marka-Seçim Kampanyaları ve Aday İmajı*, MediaCat, İstanbul:

B. Articles:

- ALEMDAROĞLU, Ayça; Refah Partisi'ni Yeniden Düşünmek: 1991 Reklam Kampanyasının Analizi, www.ilet.leidenuniv.nl/teimo/tulp/Research/aa.htm
- Akademik İlgi Alanı Olarak Siyasal İletişim, [www.ilet.gazi.edu.tr />atabek/docs/silet.html](http://www.ilet.gazi.edu.tr/>atabek/docs/silet.html)
- AKYOL, Avni; Politik Pazarlama, Siyasi İlişkiler Açısından Halkla Temas Teknikleri ve Halkla İlişkiler, www.anap.org.tr
- ÇEVİK, Semra; Siyasal Reklamların Çözümlemesi, , Journal of Gazi University Communication Faculty Academic Magazine, 99/3
- Seçim Sonuçlarını Etkileyen Unsurlar; MediaCat, Y:10 P93, İstanbul: October/2002, p.28

- ÖZER, Ömer; Siyasal Reklamın Çözümü, Journal of Gazi University Communication Faculty Academic Magazine, 99/3
- TOKGÖZ, Oya; Motherland Party and True Path Party (1987-1999): Gazete Siyasal Reklamı Üzerine Bir Değerlendirme, Journal of Gazi University Communication Faculty Academic Magazine, 99/3
- TUNCER, Erol; Siyasal Partilerin Durumu, www.radikal.com/2001/03/10/yazarlar/erotun.shtml
- TÜRK, Hikmet Sami; Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi, www.basarim.com.tr/yayin/politik/seçimsis/1.htm
- Türkiye Siyasetinin Belli Başlı Özellikleri ve Parti İçi Demokrasi, www.tesev.org.tr/guncel

C. Web Sites

- www.liberal.dt.org.tr/idd/ml8/serefates.htm
- www.milliyet.com.tr/1999/01/11/siyaset/siy01.html
- www.5mworld.com/agustos_2000/Tarih_reklam.htm

Politik Arena’da Siyasal Reklam “1950’den 2000’e Türkiye’ye İlişkin Siyasal Tarihsel Bir Analiz”

Doç. Dr. Müge ELDEN*
Dr. Belma GÜNERİ FIRLAR**

Özet: Günümüzde bugün asla, dünün aynısı değildir. Özellikle de reklam sektörü açısından konuya yaklaşıldığında, dünden farklı güçlerin dünyamızı şekillendirmekte olduğu yeni yüzyılda, bir gün içerisinde saat hatta dakikalarla değerlendirilebilecek değişimlerin yaşanmakta olduğu görülür. Bu bağlamda, Türkiye’deki reklam sektörü de diğer ülkelerden farklı bir noktada değildir.

Bununla birlikte Türkiye’deki siyasal reklam kampanyaları ve bunlara ilişkin araştırmalar incelendiğinde, hem gerekli arşivlemenin yapılmamış hem de konuya bugüne kadar siyaset bilimi açısından yaklaşılmamış olduğu belirlenmiştir. Son dönemlerde siyasal iletişim ve pazarlama kavramlarına bağlı olarak popülerliği artan kavramlar incelendiğinde ise, karşımıza yine “Reklam” çıkmıştır. Özetlenecek olursa, gerek dünya gerekse Türkiye konjunktüründe meydana gelen değişimler ile siyasal reklamın ülkemizdeki farklılaşan görünümü çalışmanın şekillenmesini gündeme getirmiştir. Sözü edilen belirleyicilere bağlı olarak, iletişim bilimi ve birebir reklam disiplini açısından konuyu ele alması nedeniyle geçmişte gerçekleştirilmiş çalışmalardan farklılaşan bir inceleme konusu öngörülmüştür. Buna bağlı olarak da çalışmanın içeriği; Türkiye’de siyasal reklam, algılar ve uygulamalar, Türk siyaset adamlarının perspektifinden reklam, Türkiye’nin siyasal görünümü ve siyasal reklamın tarihsel gelişim çizgisinin irdelenmesi olarak belirlenmiştir. Genel değerlendirme sonucunda ortaya çıkan tablo doğrultusunda da araştırmanın sınırları; 1950-2002 tarihleri arasında, Türkiye’deki genel seçimler öncesi gerçekleştirilen reklam kampanyalarının; slogan, hedef kitle, oy tercihlerindeki değişim ve seçim sonuçlarına etki boyutlarının nitel ve nicel olarak değerlendirilmesi ile tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Politik reklam, siyasal yaşam, demokrasi, siyasal partiler

---

Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Reklamcılık ve Tanıtım Anabilim Dalı / İZMİR
elden@iletisim.ege.edu.tr

**Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Reklamcılık ve Tanıtım Anabilim Dalı / İZMİR
guneri@iletisim.ege.edu.tr

Политическая Реклама на Политической Арене Политико-Исторический Анализ, Касающийся Турции с 1950 по 2000 гг.

Мюге ЕЛДЕН, д.н., доцент*

Белма ГЮНЕРИ ФЫРЛАР, др.**

Резюме: Сегодняшний день не является повторением вчерашнего. Особенно если подходить к теме с точки зрения рекламного сектора, то можно увидеть, что сегодняшний мир формируется новыми силами, отличными от вчерашних и что в новом тысячелетии происходят интенсивные изменения каждый день, час, а то и каждую минуту. В этом отношении рекламный сектор в Турции ничем не отличается от рекламных секторов в других странах.

Наряду с этим исследуя кампании политического рекламирования в Турции и связанные с ними работы, легко заметить отсутствие архивоведения и подхода к теме с точки зрения политологии. В последнее время вместе с увеличивающейся популярностью понятий, связанных с политическими отношениями и маркетингом мы снова встречаем понятие “реклама”. В кратце, изменения в Турции и во всем мире, а также видоизменение политической рекламы в Турции определило форму настоящей работы. Имея ввиду упомянутые факторы была предвидена тема, иная от предыдущих работ. В связи с этим в содержание работы вошли следующие темы: политическая реклама, понятия и их осуществление в Турции, реклама в перспективе турецких политиков, политическая панорама Турции и анализ исторического процесса развития политической рекламы. В итоге представлена таблица, показывающая рамки исследования, оценку влияния рекламных кампаний, проводившихся накануне всеобщих выборов в Турции в 1950-2002 гг. на изменения в лозунгах, массах и голосах.

Ключевые слова: политическая реклама, политическая жизнь, демократия, политические партии.

---

* Эгейский Университет, Факультет Коммуникации, Кафедра Рекламирования и Озна-комления- ИЗМИР elden@iletisim.ege.edu.tr

** Эгейский Университет, Факультет Коммуникации, Кафедра Рекламирования и Озна-комления- ИЗМИР guneri@iletisim.ege.edu.tr

XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağındaki Mâlikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler

Dr. Deniz KARAMAN©

Özet: XVIII. Yüzyılda Ankara sancağında Bursa kalemine bağlı üç, Başmuhasebe kalemine bağlı bir mâlikâne-mukataa tesbit edilmiştir. Bunlardan Bursa kalemine bağlı olanlar ihtisâb, damga, kirpas mukataalarıdır. Başmuhasebe kalemine bağlı olan ise mirliva hassıdır. Sonuncusu dışındakiler mîrî mukataadır. İhtisâb çarşı pazara gelen ve perâkende olarak satılan mallara fiyat konmasının karşılığı ve bu fiyata uymayanlardan kanna karşı gelmelerinin bedeli olarak alınan bir vergi veya ceza olarak tanımlanabilir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bac-ı pazar-ı çüb ve ihtisâb-ı Ankara, beytûlmâl-i âmme ve hassa, tahmis, vezn-i meyve ve kapan bu mukataanın kapsamındadır. Damga, mensûcât top ve parçalarına; terâzi, kantar gibi ölçeklere; altın, gümüş gibi madeni eşyâlara vurulur ve bu esnada alınan vergiyi ifade eder. Damga esasen vergiyi ifade eden bir tabir olduğundan sof ve şalı yanısıra kirpas ve hamir için de kullanılmıştır. Ancak belgelerde yalnız damga deniliyorsa o zaman sof ve şalıyı anlamak gerekir. Kayıtlarda genellikle “mukataa-i cendere maa damga” veya “damga-yı Ankara” şeklinde görülen mukataa; zarar-ı kassabiye, simsariye ve boyahâneyi de içermektedir. Kirpas-ı penbe veya damga-i kirpas maa penbe mukataasının işlevi alaca, bogasi gibi çeşitli bezlere damga darb etmektir. Mukataa-i hassha-i mirliva ise “bac-ı hamr ve beytûlmâl-i âmme ve tevâbî”ni de içermekte; mâlikâne sahiplerinin mal olarak ödedikleri bedelin bir kısmı mirlivaya bir kısmı da mîriye gitmektedir. Şeriye sicilleri gerek mâlikâne konuları gerekse bunlar arasındaki ihtilaflar hakkında bizi bilgilendirmektedir. Saray için yapılan sof siparişlerinden, bunların renk ve ebadlarını; Ankara dışına çıkarılacak tiftik ipliğinden “çıkarcacı” alınacağını; resmi ödenmemiş tiftik ipliği ve damgasız soflara mîrî adına el konması gerektiğini; mukataa reâyâsının dağılmasına yol açan etkenleri; bazan aynı konuya birden fazla mukataanın sahip çıkmasıyla doğan sorunları; piyasadan gizlice toplanan ve yurt dışına kaçırılan mallar dolayısıyla meydana gelen fiyat artışlarını ve devlet gelirlerinin bundan nasıl etkilendiğini yine sicillerden öğrenebiliyoruz.

Anahtar Kelimeler: Malikane, mukataa, ihtisab, damga, beytûlmal, kirpas, Ankara, XVIII. yüzyıl

---

© Başbakanlık Müşaviri / ANKARA
dkaraman2000@yahoo.com

Giriş:

Mukataa, genel olarak devlete ait bir gelir kaynağını veya hazîneye gelir sağlayan bir vergi kaynağını ifade eder. Mukataanın konusu gümrük, ihtisâb gibi devlete ait bir gelir payının yani verginin tahsili¹; darphâne, mumhâne gibi tekel haline getirilen bir kuruluşun işletme hakkı veya özellikle madenlerde olduğu gibi bir satın alma tekeli olabilir (Tabakoğlu 1985:120;1986:177); dolayısıyla ticârî, sînâî veya zirâî bir nitelik taşıyabilir.

Mukataa haline getirilen gelir kaynağına ait hasılatın kim tarafından toplanacağı konusu aynı zamanda mukataanın nasıl yönetileceği veya hangi yöntemle işletileceğini de açıklar. Burada genel olarak emânet, iltizâm veya ikisinin de bazı özelliklerini taşıyan "emânet ber vech-i iltizâm" söz konusudur. Diğer taraftan mukataa, devlete ait bir gelir kaynağı olarak tanımlanmakla beraber bu gelir vakıflara veya devlet adamlarına has olarak da tahsis edilebilmektedir.

Emânet yönteminde hazîne tarafından görevlendirilen ve emin denilen kişi ve belli bir memur kadrosu ile işletme söz konusudur. Emin devletten maaş alır ve zarar durumunda sorumluluk üstlenmez. Uygulamada madenler gibi önemli ve devlet tarafından kontrol edilmesi gereken işletmeler veya kârlı olmadığı için mültezimler tarafından tercih edilmeyen yerler emâneten yönetilirdi (Tabakoğlu 1985:129). Şu halde mukataa devletin bir memuru eliyle, devlet adına işletiliyorsa buna emânet yöntemi denir. Vergi toplama işi veya bir işletmenin idâresi şayet bir mültezime verilmiş yani bir özel kişiye ihale edilmiş ise, iltizâmen yönetim söz konusudur. Mukataanın konusu örneğin bir verginin toplanması ise, vergi toplama masrafları çıkarıldıktan sonraki net kâr ile hazîneye ödenen iltizâm bedeli arasındaki fark, mültezimin kârını oluşturur. Eğer emâneten idâre ediliyorsa emin denilen memur vergiyi doğrudan, görevliler aracılığı ile tahsil eder ve mültezime giden kâr hazîneye kalmış olur (Cezar 1986:22), ancak burada da vergi toplamanın bir mâliyeti olacağı açıktır. Bazı mukatalarda ikinci bir mültezime ihale de söz konusudur. İltizâm çoğunlukla üç yıllık süreler için açık artırma ile yapılır; tahvîl denilen bu süre dolmadan gelir kaynağında bir artış meydana gelirse, mukataa daha yüksek bedel teklif edene verilebilir ancak ilk sahibi bu artışı kabultenirse kendi üstünde kalabilirdi. Bu şekilde mukataanın el değiştirmesi tahvîlin başında olursa yeni iltizâm süresi aynı tahvîlin sonuna kadar işler ve bu durum belgelerde "kapatmak üzere"² ifadesiyle yer alırdı. Bu durumda ilk mültezimin borcu kistelyevm denilen (iltizâm bedeli / tahvîl gün sayısı)* mültezimin tasarruf ettiği gün sayısı şeklinde hesaplanırdı. Mukataa tahvîlin, yani üç yılın sonuna doğru el değiştirirse, ilk tahvîlden kalan süre ikinci bir tahvîl ile birleştirilebilirdi. Genç (2000b:155), devlet harcamalarının yıllık

olarak yapılması dolayısıyla, tahvîl süresi ne olursa olsun iltizâm bedelinden her yıla düşen kısmın ayrı ayrı hesaplanarak kapatıldığını belirtmekte, kayıtlar da bunu teyid etmektedir. Aynı tahvîl içindeki yıllarda farklı mültezimlere temessük verildiği görülmektedir. Genç (2000b:156), 1650'lere gelindiğinde mültezim zümresini maaşlarını hazîneye terketme karşılığında neredeyse tamamen askerilerin oluşturduğunu, gayri müslimlerin piyasadan silindiğini belirtmektedir. Mukataalar malikâneye dönüştükten sonra ise müzâyede konusu olan malikâne satışıdır. Malikâneci mukataayı bir kez müzâyede sonucu malikâne olarak satın aldıktan sonra, mültezimini kendisi belirlemektedir.

Başlangıçta ticârî, sînâî işletmelerin mukataa halinde idâresi söz konusu iken, hazînenin mâlî sıkıntıya girdiği dönemlerde yüksek gelir getiren timar ve zeametler mahlûl kaldıkça iltizâm edilmeye başlandı; giderek yeni vergiler ihdâs edilerek iltizâm konusu genişletildi (Pakalın 1993:528) ve nihayet 1695 tarihinde mâlikâne olarak tanımlanan; mukataaların, kaydı hayat şartıyla satılmasıyla yeni bir yöntem uygulamaya kondu. Ancak mâlikâne kavramının Osmanlı iktisadi literatürüne bundan daha evvel girdiğini belirtmek gerekir. Kuruluş ve genişleme dönemlerinde askeri başarılar veya ıssız yerlerin şenlendirilmesi için verilen topraklara da mâlikâne deniyordu. Bunlar gerçek anlamıyla mülkiyeti ifade ediyor, satılabiliyor, mirasçılara intikal edebiliyor, çoğunda cebeli eşdirme mükellefiyeti bulunmuyordu; eğer böyle bir mükellefiyet varsa mâlikâne satılamıyordu. 1695 itibâriyle söz konusu olan mâlikâne yönteminde asıl olan, devletin artan nakit para ihtiyacı ile mukataaların üç yıllık tahvîl sürelerince iltizâmı değil ömür boyu satışıdır. Ancak mâlikânecinin ölümüyledir ki mâlikâne konusu mukataa, tekrar devlete dönmekte ve yeniden mâlikâne olarak satışı mümkün olmaktadır.

Mâlikâne yönteminde devlete yapılan ödemeler nelerdi? Her şeyden evvel muaccele olarak adlandırılan bir peşin ödeme söz konusuydu ki, zaten uygulamanın en önemli sebebi mâlî darlığı giderecek bu peşin değerdî. Mukataanın malikâne sahibine bir yılda sağlayacağı ortalama kârın iki ila on katı bir muaccele değeri devlet tarafından tesbit edilerek, müzâyedelerde başlangıç fiyatını oluştururur; bunun dışında mal veya müeccele olarak tabir edilen sabit bir yıllık ödenti ve malın %20'sine kadar varabilen kalemiye harcı söz konusu olup satış sonrası mukataa ile ilgili her türlü mâlî hak yanı sıra bir kısım idârî ve inzibâtî haklar da mâlikâneye geçer, kadılar hariç hiçbir görevli karışamazdı³. Başlangıçta mâlikânecinin kişiler arasında satışı serbest iken 1735 sonrasında bu tür satışlarda muaccelenin %10'u kadar bir resim alınmaya başlandı (Genç 2000a:108). Zaman içinde iktisadi şartlar

değiştirdiği fakat bir nevi vergi olarak değerlendirilebilecek mal taksitleri değişmediği için 1715 yılında mâlikâneler tekrar emânet veya doğrudan iltizâm yoluyla işletilerek yıllık hasılatın tespiti cihetine gidildi; 1717'de eski sahiplerin, geçmişteki muaccelenin %50 elli fazlasını yatırmak suretiyle tekrar mâlikânelerini satın alabilecekleri ilan edildi (Genç 2000a:113; Tabakoğlu 1985:133). Yine zaman içinde yıllık ödentilere muaccele değerinin belli oranlarında ilâveler yapıldı. Genç, Bunları üç madde olarak sıralamaktadır⁴: Sultanların tahta yeni geçtiği yıllarda muaccele toplamının %25'i kadar cülus resmi, savaş yıllarında muaccelenin %10-15'i kadar cebelü bedeliyesi, ilgili memurlar için muaccelenin %3'ü nisbetinde bir ödentî. Giderek daha büyük mukataların mâlikâneleşmesi ile hisseli satışlar ortaya çıktı ve böylece mâlikânecinin ölümüyle mahlûl kalan mâlikânenin yeniden satılarak yeni bir muaccele elde etme imkânı uygulanamaz hale geldi. Mâlikâne ile sıradan iltizâm arasındaki farkı tesbit açısından, iltizâmda artırmanın yıllık vergi üzerinde yapılırken mâlikânede yıllık ödentinin (mal) sabit olması sebebiyle muaccele üzerinden olduğu söylenebilir (Genç 2000a:156-157). Diğer taraftan, iltizâm sisteminde daha yüksek bir ödeme taahhüt edildiğinde mukataanın el değiştirmesi söz konusu iken, mâlikâne kaydı hayat şartıyla verildiğinden bu imkân bulunmamaktadır. Ancak ileride görüleceği üzere, mâlikâne sahibi, mâlikâne konusunu her yıl iltizâma vermekte ve dolayısı ile kendi mültezimini değiştirebilmektedir.

Mâlikâneye dönüşen mukataa dışında, kaynaklarda bir de maktua kavramından bahsedildiği görülmektedir. Cezar (1986:23) maktuayı, bir mukataada vergi miktar ve oranlarının önemini yitirmesi ve verginin maktu bir miktar olarak tahsil edilmeye başlanması şeklinde tanımlamaktadır. Tabakoğlu (1985:121) da sabit ve belli bir bedel karşılığı işletmeye verilen mukataaların bu şekilde tanımlandığını belirtmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi ticârî, sınıâî işletmelerin mukataa yöntemiyle idâresi kadim bir uygulama idi. Bunu, küçüklerinden başlamak üzere dirliklerin mukataalaşması izledi; 1695 yılından itibaren giderek mukataalar mâlikâneye dönüşürken, haslar mukataalaşmaya başladı ve 1697'de hasların da mâlikâne olarak satışıyla zincir tamamlandı. Cezar'ın (1986:42-44) mâlikâne-has olarak tanımladığı bu yeni durumda haslar mâlikâne olarak satılmakla beraber has olma niteliğini koruyor ancak hastan pay alanlara bir de hazîne ekleniyor ve üçlü, hatta dörtlü bir yapı oluşuyordu. Taraflardan biri, anlaşılacağı üzere has mutasarrıfıdır. Hazîneye bir müzâyede sonucu muaccele ödeyen kişi ise mâlikânenin sahibidir. Mâlikâneci doğal olarak muacceleni ödediği mâlikânenin sahibidir, ancak mal adı verilen yıllık taksitleri ve malın önce

%16, sonra %20'si oranında kalemiye olarak adlandırılan bedeli has mutasarrıfına ödeyecektir. Diğer taraftan, mâlikâneci mâlikâne konusu olan ve mukataaya dönüştürülen hassın kapsadığı gelirleri (vergileri) bizzat toplamayıp, iltizâma vermekte ve böylece hazîne (devlet), has mutasarrıfı ve mâlikâneci yanı sıra mültezim, dördüncü taraf olarak sistemdeki yerini almaktadır.

Aşağıda, 16. yüzyılda Anadolu eyaletindeki mukataaların dökümü bulunmaktadır⁵. Tablolardan anlaşıldığı gibi 16. Yüzyılda şemhâne, tahunhâne, boyahâne, cendere gibi sınıî işletmeler; tuzlalar ve Küre madenleri; başhâne, bozahâne, meyhâne, hamam gibi ticârî işletmeler; öşür ve çift resmi dışında ihtisâb, ihzariye, damga, niyâbet gibi vergiler; mizan, kapan, bac gibi çarşı veya tartı gelirleri başlıca mukataa konularını oluşturmakta ve has, timar veya zeamet olarak tahsis edilmiş bulunmaktadır.

Tablo I: XVI. Yüzyılda Karahisar-ı sahib, Hamid ve Ankara Sancaklarındaki Mukataalar

	Mukataanın Konusu	Sancağı	Kazası	Kime Ait Olduğu	Sayfa No
1	Mukataa-i assesshâne, Dükkân-ı kassab (gayr-i ez hisse-i vakf)ve mukataa-i zindan ve zeamet-i mezbele ve yava ve kaçgun ve beytülmal ve mal-ı gaib ve mal-ı mefkud-ı nefis-i Karahisar	Karahisar-ı sahib	nefs	Mir-liva	156
2	Mukataa-i tahunhâne-i nefis-i şehri maa ..? ve mukataa-i mizan-i şehri ve mukataa-i ihtisâb-ı nefis-i şehri	Hamid	Burdur	Mir-liva	265
3	Mukataa-i tahunhâne, sabunhâne, resm-i ağnam, değirmen, yaylak-ı cebel-i Akurbaz ve çayır-ı cebel-i Akurbaz, şehir sınırındaki Babaderesi mezrası, otlağı ve asiyab	Hamid	Uluborlu	Timarha-i zuama ve erbab-ı timar	272-273
4	Mukataa-i tamga-i bogasi	Hamid	Keçiborlu	Padişah	277
5	Mukataa-i bac-ı pazar-ı nefis-i Gönen maa ihtisâb, ve ihzar-ı kaza ve tahunhâne ve zevaid-i resm-i keyl ve boyahâne-i nefis-i Gönen ve sabunhâne maa mezra-i ..? ve ..?, mukataa-i çayır-ı Gönen ve cebel-i Söğüt, mukataa-i tamga-i bogasi	Hamid	Gönen	Timarha-i zuama ve erbab-ı timar	281-282
6	Mukataa-i bac-ı pazar-ı nefis-i Isparta ve boyahâne ve bozahâne ve başhâne ve meyhâne ve bad-ı heva ve cürm-ü cinâyet ve resm-i gerdek, resm-i gül, resm-i kile, resm-i ab, bazı yaylakların resmi	Hamid	Isparta	Mir-liva	288
7	Mukataa-i pazar-ı nefis-i Ağlasun	Hamid	Ağlasun	Erbab-ı timar	291
8	Mukataa-i tahunhâne	Hamid	Isparta ve Ağlasun	Mir-liva	293
9	Hasıl-ı pazar-ı nefis-i Eğirdir maa meyhâne ve resm-i gül ve ..?-i şehri, başhâne, mukataa-i balıklığı-i Köprü ve sabunhâne ve ispenc-i gebran ve resm-i arus, mukataa-i yava ve kaçkun-ı liva-i mezbur	Hamid	Eğirdir	Mir-liva	296
10	Mukataa-i tahunhâne-i mülk-i Ahmed Bey ve mukataa-i pazar-ı Yağcıovası maa ihtisâb ve ..?	Hamid	Eğirdir/karye-i Belbük ovası	Timarha-i zuama ve erbab-ı timar	298
11	Kıst-ı pazar ve mukataa-i kapan, mukataa-i tahunhâne-i der pazar-ı Karaağaç ve Yalvaç ve zevaid-i resm-i kile ve ..?	Hamid	Yalvaç maa karye-i Karaağaç	Timarha-i erbab-ı timar	319
12	Mukataa-i ihtisâb-ı nefis-i Ankara (41000 akça), mukataa-i şemhâne-i mezbur (7000 akça), mukataa-i niyâbet-i şehri (40452 akça), mukataa-i ser assessan (5000 akça), mukataa-i ispenc-i gebran (11000 akça), mukataa-i asiyabha (350 akça),	Ankara	Nefs	Mir-liva	337
13	Mukataa-i pazar-ı çüb (3000 akça), mukataa-i meyhâne-i nefis-i Ankara maa bozahâne (200000 akça), mukataa-i cendere ve tamga maa Kalacık (14000 akça), mukataa-i simsariye (45000 akça) mukataa-i boyahâne-i nefis-i Ankara (52333 akça), mukataa-i bac-ı pazar maa ..? (143333 akça), mukataa-i zeminha der nefis-i Ankara kıt'a 9 (5000 akça)	Ankara	Ankara	Padişah	343

Kaynak: 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I: Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Sultanönü, Hamid ve Ankara

Livaları Dizin ve Tıpkıbasım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Tablo II: XVI. Yüzyılda Bolu, Kastamonu ve Koca-ili Sancaklarındaki Mukataalar

	Mukataanın konusu	Sancak	Kaza	Kime Ait Olduğu	Sayfa No
14	Mukataa-i ihtisâb ve ihzar-ı Bolu maa bac-ı kapan-ı Mudurnu	Bolu	Bolu ve Mudurnu	Padişah	420
15	Mukataa-i zemin-i mahzen ve dekâkin der nefsi-i Ereğlü bab 66, mukataa-i zemin-i dekâkin ...? bab 12	Bolu	Ereğlü	Timarha-i zuama ve sipahiyan	529
16	Mukataa-i beytül mal ve mal-i gaib-i liva-i mezbure	Bolu	Kıbrıs	Padişah	563
17	Mukataa-i tamga ve bad-i heva-i nefsi-i Kastamonu ve ihtisâb-ı Göl ve Daday ve Devrekani ve Araç ve Taşköprü ve Ayandon, mukataa-i pazar-ı nahiye-i Kuzyaka	Kastamonu	Muhtelif	Mir-liva	592
18	Mukataa-i mizan-ı harir-i nefsi-i Kastamonu, mukataa-i mevkufat ve resm-i keyl-i liva-i Kastamonu maa ..?, mukataa-i beytülmal ve mal-ı gaib ve mal-ı mefkud ve yava ve kaçkun-ı liva-i Kastamonu	Kastamonu	Kastamonu	Padişah	593
19	Mukataa-i pazar-ı Araç ve Vezir ve Boyalu maa bad-i heva	Kastamonu	Muhtelif	Timar-ı sipahiyan	613
20	Kıst-ı kapan-ı Taşköprü	Kastamonu	Taşköprü	Mir-liva	618
21	Kıst-ı bozahâne ve ihtisâb ve ..? ve beytülmal ve mal-ı gaib ve mal-ı mefkud-ı nefsi-i Küre ve Zengşah, mahsul-i maden-i ...?, Kıst-ı gümrük-i iskele-i İnebolu	Kastamonu	Küre	Padişah	628
22	Mukataa-i pazar ve boyahâne ve bad-i heva ...? gayr-i ez resm-i galle-i zeamet-i Ali	Kastamonu	Boyovası	Timar-ı zuama ve sipahiyan	666
23	Mukataa-i bac-ı pazar ve kapan ve bozahâne ve niyâbet-i nefsi-i Sinob ve bağçe-i ..? ve dükkân-ı kassab ve öşr-ü galle der sınır-ı Sinob ve adet-i ağnam-ı yurdiyye, mukataa-i zeamet-i Sinob maa gümrük-i iskele-i mezbure	Kastamonu	Sinob	Padişah	679
24	Mukataa-i iskele maa bac-ı pazar ve başhâne ve meyhâne ve resm-i arus ve bad-i heva-i nefsi-i şehre ve resm-i ağnam-ı şehir-i Boyaca? Ve bezirhâne-i ..?	Koca-ili	Iznikmid	Mir-liva	759
25	Mukataa-i kapan-ı meyve-i İznikmid	Koca-ili	Iznikmid	Padişah	760
26	Mukataa-i iskele-i Keremiyye, mukataa-i bozahâne an nefsi-i Kandıra	Koca-ili	Kandıra	Padişah	769
27	Mukataa-i gümrük-i iskele-i Şile	Koca-ili	Şile	Padişah	778
28	Mukataa-i meyhâne ve bozahâne ve bac-ı pazar-ı ve resm-i keyl ve resm-i arus ve cürm-ü cinâyet-i nefsi-i şehir	Koca-ili	Gegivize	Mir-liva	785
29	Mukataa-i bac-ı pazar maa ihtisâb ve resm-i arus ve bad-i heva ve resm-i keyl-i nefsi-i şehir ve bozahâne	Koca-ili	Iznik	Mir-liva	798
30	Mukataa-i dalyan-ı göl-i Artık?	Koca-ili	Iznik	Padişah	799

Kaynak: 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II: Bolu, Kastamonu, Kengırı, ve Koca-ili Livaları Dizin ve Tıpkıbasım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994.

Tablo III: XVI. Yüzyılda Hüdavendigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Sancaklarındaki Mukataalar

	Mukataanın Konusu	Sancak	Kaza	Kime Ait Olduğu	Sayfa No
31	Mukataa-i ihtisâb-ı bozahâne, mukataa-i gümrük-i Burusa, mukataa-i darbhâne-i Burusa, mukataa-i pazar-ı galle, mukataa-i yava ve kıbtıyan ve azade, mukataa-i mizan-ı harir der Burusa	Hüdaven digar	Burusa	Hüdavendig ar	6
32	Mukataa-i meyhâne	Hüdaven digar	İnegöl	Hüdavendig ar	18
33	Mukataa-i meyhâne-i Yenişehir ve Kara Kilisa, mukataa-i bozahâne, mukataa-i başhâne, mukataa-i çayır-ı postınpuş, mukataa-i göl	Hüdaven digar	Yenişehir	Padişah	41-42
34	Mukataa-i bac-ı pazar-ı Geyve, mukataa-i meyhani nefsi-i Geyve ve bozahâne	Hüdaven digar	Geyve	Zuama ve sipahiyan	73
35	Mukataa-i dekâkin	Hüdaven digar	Beypazarı	Zuama ve sipahiyan	107
36	Mukataa-i iskele-i Bandırma	Hüdaven digar	Aydıncık (Edincik?)	Padişah	157
37	An mukataa-i memlaha-i Kızılca Tuzla	Hüdaven digar	Tuzla	Padişah	165
38	An mukataa-i gümrük-i Yalı	Biga	Lapsekü	Zuama ve sipahiyan	240
39	Mukataa-i zeamet-i .. ? hisarı maa Balıklağı ve asiyabha ve ihzar-ı kaza-i mezbur, mukataa-i meyhâne-i Kal'a-i Sultaniye	Biga	Çatalbergos	Padişah	244
40	Mukataa-i ihzar-ı Balıkesri, mukataa-i beytülmâl ve mal-ı gaib ve yava ve kaçkun-ı liva-i Karesi maa Kepsud	Karesi	Balıkesri	Padişah	249
41	Mukataa-i ihtisâb-ı nefsi-i Edremid, mukataa-i ihzar-ı nefsi-i Edremid	Karesi	Edremid	Mir-liva	272
42	Mukataa-i gümrük-i iskele-i Ayazmed ve Edremid ve Yenicehisar	Karesi	Ayazmed	Padişah	280
43	Mukataa-i ser assesan, mukataa-i resm-i keyl, mukataa-i başhâne, 4 koru mukaataası	Saruhan	Manisa	Padişah	302-303
44	Mukataa-i bozahâne ve şemhâne, mukataa-i hak-ı şure, mukataa-i memleha-i liva-i mezbure, mukataa-i tahunhâne-i liva-i mezbure, mukataa-i resm-i otluk ve yava ve kaçkun, mukataa-i beytülmâl ve mal-ı gaib ve mal-ı mefkud gayr-i ez Foça-i atik ve cedit, 13 kıt'a mukataat-ı enhar	Saruhan	Manisa	Mir-liva	303-306

45	Mukataa-i şemhâne ve bozahâne-i Tarhaniyat, mukataa-i başhâne-i Tarhaniyat, mukataa-i ser assesan-ı nefis-i Tarhaniyat, mukataa-i deştbanı-i Menemen, mukataa-i ihzar-ı mahkeme-i Tarhaniyat, mukataa-i gümrük-i Foça-i cedit ve atik ve ihtisâb ve dalyan-ı Foça ve rüsum-ı reâyâ-i şabhâne ve beytülmâl ve resm-i ağnam ve yava ve kaçgun ve arusane ve gayrihi, mukataa-i cizye-i gebran-ı nefis-i Güzelhisar	Saruhan	Menemen/ nefis-i Tarhaniyat	Padişah	314- 316
46	Mukataa-i ihzar-ı nefis-i Nif	Saruhan	Nif	Padişah	327
47	Mukataa-i serhâne	Saruhan	Nif	Mir-liva	328
48	Mukataa-i bettülmal-i âmmeve mukataa-i haymane-i reâyâ, mukataa-i bezzazistan, mukataa-i bozahâne, mukataa-i mevkufat çiftlik, mukataa-i çeşme-i çavuş	Aydın	Tire	Padişah	372- 373
49	Mukataa-i gümrü iskele-i an nefis-i İzmir ve resm-i kapan, mukataa-i gümrük-i iskele-i Urla ve Sarucahisar ve kapan-ı Sarucahisar	Aydın	İzmir	Padişah	392
50	Mukataa-i liman-ı Çeşme ve Karaburun ve Ayasuluğ maa iskele-i Ayayorgi	Aydın	Çeşme	Padişah	404
51	An mukataat-ı resm-i otlak-ı mezkûr ve başhâne-i Bozdağ	Aydın	Birgi	Padişah	423
52	Mukataa-i bac-ı pazar-ı Keles	Aydın	Birgi	Mir-alem-i dergâh-ı âli, ber vech-i arpalk	
53	Mukataa-i mumhâne-i Birgi	Aydın	Birgi	Zeamet ve timarha	427
54	Mukataa-i beytülmâl-ı kaza-i Güzelhisar	Aydın	Güzelhisar	Padişah	437
55	Mukataa-i memleha	Menteşe	Peçin	Padişah	489
56	Mukataa-i mahsul-i iskeleha-i Marmaros ve Balat ve Bodrum ve Köyceğiz ve Mekri ber vech-i maktu	Menteşe	Balat	Padişah	507
57	Mukataa-i iskele-i Antalya, mukataa-i ihtisâb-ı nefis-i Antalya, mukataa-i tahunhâne-i Antalya, mukataa-i beytülmâl ve mal-ı gaib ve mal-ı mefkud ve yava ve kaçgun ve gayrihi klaza-i Antalya ve Karahisar, mukataa-i balıklağı, mukataa-i keşti Karasu	Teke	Antalya	Padişah	576
58	Mukataa-i tahunhâne-i Eğri, mukataa-i tahunhâne-i Kızıköprü	Teke	Antalya	Zuama ve erbab-ı timar	583- 584
59	Mukataa-i bac-ı pazar-ı Köprü ve Karahisar, mukataa-i niyâbet-i Taş-ıl, mukataa-i bac-ı pazar-ı Kızılkaya ve Yüreğil	Teke	Karahisar	Zuama ve erbab-ı timar	593- 594
60	Mukataa-i başhâne-i Elmalu, mukataa-i memleha-i Finike	Teke	Elmalu	Timarha-i sipahiyan	602

61	Mukataa-i memleha-i Mis	Teke	Kaş	Padişah	605
62	Mukataa-i tahunhâne tabi-i karye-i Margoz	Teke	Kaş	Mir-liva	605
63	Mukataa-i balıklagü der karye-i İsmail, mukataa-i pazar-ı Kalkanlu	Teke	Kalkanlu	Padişah	609
64	Mukataa-i tahunhâne-i Kayadibi	Teke	Kalkanlu	Timarha-i sipahiyan	610
65	Mukataa-i iskele-i Alaiyye, mukataa-i beytümâl ve mal-ı gaib ve mal-ı mefkud ve yava ve kaçgun	Alaiye	Alaiye	Padişah	613
66	Mukataa-i şemhâne ve başhâne	Alaiye	Alaiye	Mir-liva	613
67	Mukataa-i hammam	Alaiye	Alaiye	Timarha-i sipahiyan	614
68	Mukataa-i keşt-i ab	Alaiye	Manavgad	Padişah	623
69	Mukataa-i niyâbet-i Kızıldağ maa reâyâ-i müselleman	Alaiye	Manavgad/ akçahisar	Timarha-i sipahiyan	626

Kaynak: 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hüdavendigar, Biga, Karasi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke, Alaiye Livaları: Dizin ve Tıpkıbasım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Yukarıda izah edilen süreç içinde bunların bir çoğu ve yeni ihdâs edilmiş olan mukataalar mâlikâne olarak satılmıştır. Burada özel olarak Ankara sancağının, Bursa ve Başmuhasebe kalemlerine bağlı malikâne-mukataaları üzerinde durulacaktır. 18. Yüzyıl Ankara şeriyet sicillerinde Bursa kalemine bağlı mâlikâne-mukataa olarak bahsedilen kategoriler Ankara damgası ve tevâbiî, kirpas-ı penbe, bac-ı pazar-ı çüb ve ihtisâb-ı Ankara ve tevâbiî; Başmuhasebe kalemine bağlı olarak da mirliva hassı veya bac-ı hamr ve tevâbiîdir (MFA:815/374). Şu halde yukarıda bahsedilen şemhanelere, bozahanelere, badi-hevalara, kapanlara, cenderelere ne oldu? Bu sorunun cevabı büyük ölçüde "tevâbiî" kelimesinde gizlidir ki, aşağıda 18. Yüzyıl belgelerinin elverdiği ölçüde Ankara sancağı açısından bu konular ele alınacaktır.

İhtisâb

Abdurrahman Vefik Sayın'ın (2000:79) "evzân ve ekyâl ve damga ve pazar ve bac ve yevmiye ve şehriye-i dekâkin unvanlarıyla şehir ve kasabalarda ve pazar ve panayırlar mahallinde mahsûlât ve mamûlât ve mensûcâtan alınan resimlerdir. Esası, kıymetin kırkta biri nisbetinde ise de zaman ve mekân

itibânyla mikdârları tebeddül ve tedricen tenevvü etmiştir" şeklinde tanımladığı ihtisâb konusunu ve muhtesibi Ergin (1995:325) daha öz bir şekilde "esnâf işleri ile belediyenin zabıta görevlerini yerine getiren ve bu sebeple resm alan görevli ve bu görev" olarak tanımlamaktadır. Bilindiği gibi, her hangi bir mal satılmadan evvel narh denilen fiyat tesbit işlemi yapılması gerekiyordu. Narh verilmeden evvel malın mâliyeti belirleniyor sonra belli bir kâr oranı ilâve edilerek fiyat tesbiti yapılıyordu⁶. Herbir mal için ayrı ayrı narh verildiği gibi "getürücü" (toptancı) ve "mukim" (perakendeci) için de ayrı fiyatlar söz konusudur. Kütükoğlu (1983:17) toptan mal getirenlerin bunları perâkendeciye toptancı narhından satmak zorunda olduğunu; toptan getirilen malların perâkendeciye devre dışı bırakarak, toptancı tarafından dükkâna konup perâkendeci fiyatıyla satılmasının yasak olduğunu göstermektedir. Böylece ihtisâb; çarşı pazara gelen ve perâkende olarak satılan mallara fiyat konmasının karşılığı ve bu fiyata uymayanlardan kanuna karşı gelmelerinin bedeli olarak alınan bir vergi şeklinde tanımlanabilir. Muhtesibin görevi de fiyat tesbitinde kadıya yardımcı olmak; standartlara aykırı nitelikte üretim yapılmasını, istifçiliği, ihtiyaç maddelerinin başka yerlere götürülmesini, eksik tartı ve ölçü kullanılmasını önlemek ve bunları tesbit ederse cezalandırmaktır⁷.

Kadı sicilleri diğer bütün konularda olduğu gibi mukataalar için de bünyesinde kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Bunlar kimi zaman apaçık görülmemekte, kimi zaman da satır aralarından okunmaktadır. Bu cümleden olarak ihtisâb mukataasının açılımını sicillerde bulmaktayız. 1188 şevval ortasına (aralık 1774) ait bir kayıta ihtisâb mukataasının "bac-ı pazar-ı çûb ve ihtisâb-ı Ankara ve beytül mâl ve vezn-i meyve ve kapan ve tevâbî"ni içerdiği görülmektedir⁸. İbrahim adlı bir kişinin mukataaya "berât-ı âlişan" ile mutasarrıf olduğunu öğreniyoruz. Her hangi bir mâlikâne veya mal lafzına rastlanmayan kayıtlarda, mukataayı hafız Mehmed Ağa'nın iltizâma aldığı ve 1189 yılı sonuna (şubat 1776) kadar zabt etmek üzere bir yıllık bedeli olan 3750 guruşu tamamen ödediği anlaşılmaktadır. 1188 şevvali ortasına (aralık 1774) tarihlenen kayıt bize bir hususu daha göstermektedir. Mukatayı malikânediden iltizâma alan kişinin elinde, hiçbir engelle karşılaşmadan gerekli resimleri toplamaya mezûn olduğunu gösteren bir temessük yanısıra; hangi resimleri toplayabileceğini yani mukataanın kapsadığı vergileri içeren bir "defter-i hâkani" sureti bulunmalıdır.

1191 zilhicce başlarında (şubat 1776) tutulan bir kayıttan hâcegân-ı divân-ı hümayun Mehmed Esad, Mehmed Tahir ve silahşör-ü hassa Mehmed Sadık'ın, söz konusu mukataaya iştirâken mâlikâne olarak sahip olduklarını

anlıyoruz (MFA:852/251). Mâlikâne-mukataanın kapsamı Ankara ihtisâbı, bac-ı pazar-ı çüb, beytümâl-ı âmme ve hassa, tahmis ve tevâbiî olup (MFA: 852/251) ayrıca kapan-ı⁹ meyve ve tevâbiî mukataası da iltizâmen uhdelerindedir. Her ikisini de 1192 senesi muharremi ortasından zilhicce sonuna (şubat 1778-ocak 1779) kadar zabt etmek üzere talip olan Mehmed ağaya geçen yıl olduğu gibi 4500 guruşa iltizâma vermişlerdir. Bu kayıta peşin ödemeden bahsedilmemektedir. "Beytümâl-i âmme ve hassa ve ihtisâb ve bac-ı pazar ve bad-i heva ve rüsumat-ı sairenin" şimdiye kadar ne suretle toplandı ise aynı şekilde toplanması ve kimsenin müdâhale etmemesi için verilen temessükde zarar iddiâ edilmemesi şartı yer almaktadır.

1196 (1781-1782) senesinde mukataa mutasarrıfı olarak dergâh-ı âli bevâbîn kethüdası Ahmed görülmektedir (MFA: 858/236). Bu kişinin berâtle mutasarrıf olduğu ihtisâb-ı Ankara ve tevâbiî mukataası ile kapanı 1197 (1782-1783) senesi için el-hâc Mehmed ağa iltizâma almış; kendisine mukataayı zabt etmesi ve kadimi kanunlara göre rüsümü tahsil etmesine mâni olunmaması için temessük verilmiştir. Bu kayıta mâlikâne ifadesine rastlanmadığı gibi her hangi bir meblağ da belirtilmemiştir. Hemen ardından, Ankara kadısı ve mukataa voyvodasına gönderilen bir hükümden Ahmed'in mukataayı mâlikâne olarak tasarruf ettiğini öğreniyoruz (MFA: 858/237). Buna göre mîrî mukatalardan olan "bac-ı pazar-ı çüb ve ihtisâb-ı Ankara ve beytümâl-ı âmme ve hassa ve tahmis-i kahve ve tevâbiî" mukataasının, diğer mukataalar gibi aşar geliri olmayıp belli resimler ve beytümâl-ı âmme ve hassayı toplamaktadır. Önceleri kimsenin müdâhale etmediği bu mukataaya, yenilerde bazı kimseler çıkıp ellerinde emr-i şerif olduğu iddiasıyla beytümâlî zabt etmeye kalkışmış ve mukataanın zarara uğramasına yol açmışlardır. Durumu araştırmak için hazîne-i âmire defterlerine mürâcaat edildiğinde senelik 100 bin akça malı olduğu görülmüştür. Diğer taraftan, müdâhalenin önlenmesi emredilmektedir. 1198 (1783-1784) yılına ait olması gereken bir kayıttan (MFA: 860/183), ihtisâb-ı Ankara ve kapan mukataasının mâlikâne olarak mutasarrıfı olan Ahmed'in mültezimini değiştirerek, 1199 senesi muharrem başından zilhicce sonuna (1784-1785) kadar bir sene için esseyid el-hâc İbrahim Ağaya 5150 guruşa iltizâma verdiğini ve iltizâm bedelini peşinen aldığını görüyoruz. El-hâc İbrahim'in mukataadan sağlanacak hasılat ve rüsümü serbestiyet üzere toplaması ve kimsenin müdâhale etmemesi için temessük verilmiştir. 1200 (1785-1786) senesi için mültezim tekrar değişmiş, Ahmed kethüda bu sefer haseki el-hâc Salih ağaya, bedelini peşin almak suretiyle iltizâm etmiştir (MFA: 860/299). 1201 (1786-1787) senesinde ise tekrar Salih ağaya bedelini peşin almak

suretiyle iltizâma vermiştir (MFA: 861/184). Bu kayıt dolayısıyla söz konusu mâlikâne mutasarrıfı Ahmed'in, Halep valisi kethüdası olduğunu öğreniyoruz.

1204 (1789-1790) senesi için verilen iki ayrı temessükten, mâlikânenin el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Mâlikâne Mustafa ve ..? adlı iki kişinin iştirâken uhdelindedir. 1204 (1789-1790) yılı muharrem ortasından zilhicce sonuna kadar zabt etmek üzere talip olan sabık silahdar ağanın kethüdası Mustafa'ya iltizâm edilip karşılığında "deyn tahvili" alınmıştır. Hasılat ve rûsumatı eski yıllarda olduğu gibi toplaması ve kimsenin mâni olmaması için verilen temessüklerden iltizâm bedelini veya mukataa malını öğrenmek mümkün olmamaktadır (MFA: 865/282-283).

Böylece ihtisâb mukataasının 1188 (1774-1775), 1191(1777-1778) ve 1196 (1781-1782) yıllarında farklı mâlikânecilerin eline geçtiği anlaşılmaktadır. İltizâm bedelleri¹⁰ ise 1767'de 1500 guruştan¹¹, 1188'de (1774-1775) 3750, 1191'de (1777-1778) 4500, 1199'da (1784-1785)da 5150 guruşa yükselmiştir¹².

Bilahare kurulan mansure ordusuna gelir temini için, ihtsab konusu yeniden düzenlenmiş ve 1226 (1811-1812) yılında yukarıda ele alınan dışında bir ihtisâb rûsumu ihdâs edilmiştir. Ankara şehir merkezindeki esnâftan günde 280 guruş ihtisâb rûsumu alınması kararlaştırılmıştı¹³. Bu işlerle ilgili ihtisâb nazırlığının 1854'de şehremânetine dönüştüğü bilinmektedir.

Damga

Abdurrahman Vefik Sayın (2000:42), "mamûlât ve mensûcât-ı dâhiliyenin" tezgâhlardan çıkarılıp satılırken top ve parçaları üzerine; terâzi, kantar, kile gibi ölçeklere ve at nalına imâl edildiklerinde; altın, gümüş, bakır eşyâlara ise âyarını belirtmek için damga vurulduğunu belirtmektedir. Resim konusu olan damganın iki ayrı mukataa halinde olmasından dolayı ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir.

Bunlardan biri yukarıda I. Numaralı tabloda 13. sırada görüldüğü gibi Padişah hassı olan "mukataa-i cendere maa tamga" olup 438 numaralı defterde Kal'acık ile beraber kaydolunmuşken, Ergenç'in (1995:119) gösterdiği üzere daha sonra Tosya, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisar ile birlikte iltizâma verilmiştir. Ergenç (1995:118-119) 24 kasım 1600-27 şubat 1601 arasında emâneten, daha sonra iki tahvil müddetince iltizâmen idâre edilip; altı ay kadar tekrar emânetten sonra "zarar-ı kassabiye" mukataası da eklenmek şartıyla yeniden ilzam edildiğini belirtmektedir. Böylece damga mukataası "tevâbi"nden biri "zarar-ı kassabiye" mukataası olarak tesbit edilmektedir.

Ergenç(1995:117-118), yeniçerilerin et ihtiyacını karşılamak üzere ipek, sof, sahtiyan gibi büyük ölçüde ticareti yapılan mallardan %1 oranında ve yalnız Osmanlı tüccârından alınan bir vergi olan zarar-ı kassabiye'nin 1599 yılında ihdâs edildiğini; iki buçuk ay emâneten idâre edildikten sonra iltizâma verildiğini; 21 mart 1604 tarihinde kâr ve zararı birlikte karşılanmak üzere damga ve cendere mukataası ile birleştirildiğini belirtmektedir. Zarar-ı kassabiye vergisinin sebebinin, halka ve yeniçerilere farklı narh verilmesi olduğu anlaşılıyor. Kütükoğlu (1983:5), I. Selim'in yeniçerilere satılacak et fiyatının piyasadan bir akça ucuz olmasını teklif eden sadrazama "cümle narh birdir, eğer yeniçeri ve eğer sair nas, şöyleki narhın hilâfi zuhur ide seni katl iderin" dediğini belirtmektedir. Bu uygulama, aslında doğru bulunmamakla beraber bir müddet sonra ihdâs edilmiş ve sürdürülmüş görünüyor. Ancak mukataanın en önemli unsuru damga ve dolayısıyla sof üretim ve ticaretidir¹⁴.

Dernschwam (1992:249-255) 1533'de çıkıp, iki yılda tamamladığı İstanbul ve Anadolu seyahatinde Ankara'ya yaklaştıkça yol boyunca kadınların iplik eğirdiğini gözlüyor ve Ankara'daki Rum sofcuların çalışmalarını teferruatıyla aktarıyor. Buna göre, eğrilmiş iplikler yıkanıp kaynatıldıktan sonra pres altında suyu alınıyor. Sof dokunmadan önce iplikler bir yerden bir yere iyice geriliyor, yağlı bir madde ile yağlandıktan sonra dokuma tezgâhına geriliyor; dokuma işlemi bitince akarsuda sabunlanıyor, düz taşlar üzerinde çiğneniyor (bu akarsu kale dibinde "hızlı ve sert" akan Bent deresidir). Daha sonra ince uzun bakır kazanlarda, aralarına saz/kamış konmak suretiyle yetmiş parça sof bir tam gün bekletilerek tekrar presleniyor; bir süre serildikten sonra son kez preslenerek işlem tamamlanıyor. Sofların sıkı ve kalın dokunduğunu, halkın geçimini bu yolla sağladığını belirten seyyah bedestene de gitmiş ancak Cuma dolayısıyla kapalı olduğu için bizi bu tasvirten mahrum bırakmıştır. Böylece seyyah, Ergenç'in (1995:99-100) sicillere dayanarak sofcu esnâfını yuyucular, dokuyucular, perdahtıcılar ve boyacılar olarak tabi tuttuğu dörtlü tasnifi tasvir ve teyid etmektedir.

1093 senesi recebinde (temmuz-ağustos 1682) bedeli nakden Ankara damga mukataasından verilmek üzere saray için yapılan sof siparişinden, sofların renk ve ebatlarını öğreniyoruz. Bunlar al, tavşan kamı, açık şarabi, açık benefş, açık yeşil, fıstıki yeşil, açık nefsi, siyah, gülgûni, açık turuncu, koyu benefş, açık dârcini, Mısır moru olmak üzere toplam kırk top olup her biri otuzar zira'dır (MFA: 750/332). Damga eminine alışverişin esnâfın rızası ile yapılması ve kimsenin hakkının yenmemesi emredilmektedir.

1094 saferinde (ocak-şubat 1683) verilen bir iltizâm tezkeresinde (MFA: 750/383) "Ankara tamgası ve simsariye ve zarar-ı kassabiye ve tevâbiî" ifadesi, simsariyenin de damga mukataası kapsamına alındığını göstermektedir. Fatih kanunnamesinde müslüman olmayan bezirgân ne satarsa satsın dellal (simsar) gerektiği, genel olarak "arşınla ölçülen veya kapanda tartılan nesnelere, satandan ve alandan buçuk akça alına"cağı belirtilmektedir¹⁵. Söz konusu tezkere malikâneçiler tarafından İvaz ağaya verilmiş olup; aynı belgeden, Ankara'dan başka Rumeli, Anadolu veya İstanbul'da her kimde resmi ödenmeyen tiftik ipliği ve damgasız sof bulunursa mîrî için el konması şartının berâtlarında yer aldığını öğreniyoruz. Bu arada yuyucular ve perdahtçıların, eminden icazet almadan sofları yıkamamaları ve perdahtlamamaları istenmektedir. Böylece vergisi ödenmeyen sofların piyasaya çıkması önlenmeye çalışılmıştır. Damga akçasının dışında, tiftik ipliklerinden İstanbul'a gidiyorsa vukiyye başına onar akça; İzmir, Halep veya başka diyarlara gidiyorsa dokuzar akça alınacaktır. Beypazarında tiftik ipliğinden "çıkarcı" olarak yük başına dörder guruş; yağmurluk sofundan yirmidörder akça, cendereli softan onsekiz akça, beyaz softan onaltı akça, kuşaktan ikişer akça alınacaktır. Ayrıca Ankara'da ipekten çıkar bacı yük başına yüz yirmi akça, İstanbul'a gidiyorsa seksen akça, Halep veya başka yere gidiyorsa altmış akça alınacaktır. Diğer taraftan damga mukataası tarafından ödenecek mütekaid ve duaguyan vazifeleri için, yoklama ve berâtları kontrol edilip ödendikçe "zahriye" olması istenmektedir¹⁶. Bunlar, dönem sonunda hesaplar görüldükçe kullanılacaktır.

Mâlikâne olarak ilk ne zaman verildiğini tesbit edemediğimiz damga mukataasını İbrahim adlı kişi iştirâken uhdesine almış ve kendisi de İsmail ağaya ihale etmiştir. Mukataanın 1189 senesi başından şubat sonuna kadar (1775-1776) zabtı için verilen temessük dolayısıyla mukataanın yeni ve muhtemelen problemlili bir şekilde el değiştirdiğini öğreniyoruz. Zira aynı yıl için Karayılanlızade tarafından bir başkasına verilen temessüğe itibâr edilmemesi istenmektedir (MFA: 849/216).

1196 senesi 4 muharremine (20.12.1781) gelindiğinde damga mukataası, iştirâken mâlikâne olmak üzere divân-ı hümâyûn hâcegânı Sarı Selim'in uhdesindedir (MFA: 857/146). Divân-ı hümâyûna yaptığı arzuhalde anlaşıldığına göre Ankara damga mukataası devletin en büyük mukataalarından biri olup emr-i âli mucebince öteden beri mukataa reâyâlarının "ahz u hats ve vaki olan umur u hususları mukataa emînleri marifetiyle rü'yet ve serbestiyet üzere zabt olunagelib" başta sancak mutasarrıfı olmak üzere kimse'nin müdâhale etmeye hakkı yoktur. Hâl böyle iken başta Ankara sancak

mutasarrıfı olmak üzere bazı kimseler taşradan gelen iplik bezirgânlarını cezalandırmakta, mallarına el koyup kendilerini hapsedmekte hatta kale zindanına koymakta böylece mukataa reâyâsının dağılmasına ve dolayısıyla mukataanın düzeninin bozulmasına yol açmaktadırlar. Halbuki gerek Ankara'da mukim gerek taşradan gelen iplik tüccârı ve gerekse sofcularla ilgili işler kadimden beri eminler ve kadılar marifetiyle görülmektedir. Durum divâna arz edilerek yeni bir "emr-i şerif suduru isîdâ" edilmiştir. Bu sebeple hazîne-i âmirede mahfuz Bursa mukataası defterlerine bakıldığında şu hususlar tesbit edilmiştir: Mart başı itibarıyla senelik malı 28195 guruştur ; mukataanın kapsadığı unsurlar Ankara damgası, simsariye, zarar-ı kassabiye, boyahâne, cendehâne ve tevâbiîdir; iştirâken mâlikânedir; iştirâçiler Necib Mustafa, Abdülaziz, Abdülmecid, Mehmed Emin, Abdurrahman, İbrahim, Ali, Hafız Mehmed Sadık ve Mehmed Emin olmak üzere dokuz kişidir. İltizamın şartlarına gelince: Kayıtlara göre geçen yıllarda olduğu gibi Ankara'dan İzmir, Halep ve diğer memleketlere giden tiftik ipliğinden kıyye başına 9 akça.; simsariye ve zarar-ı kassabiye ile birlikte 12 akça alınıp simsariyesiz tiftik ipliği satılmayacaktır; gelirinin büyük kısmı iplik tüccârı ve bezirgânlardan sağlanan mukataa serbestlik üzere idâre edilip, işlerine kadı ve eminden başkası karışmayacaktır. İlgili davaların konusu 10 bin akçayı aşarsa, Ankara'da görülmeyip İstanbul'a havâle edilecektir. Mukataa bu minvâl üzere idâre edilir ve "mal-ı mîrînin tahsilinde zahmet çekilmez iken" hem hatt-ı şerife aykırı olarak hem de gerçek dışı iddialarla resim istenmesini önlemek için 1154 (1741-1742) ve 1165 (1751-1752) senelerinde emr-i şerif verilmiş ve mukataa kayıtlarına der kenar olunmuştur. 1196 (1781-1782) yılında da "tayin ve tasrih olunan şurut ve kuyûdun tenfiz ve icrâsına" ihtimâm gösterilerek, hilâfına izin verilmemesi emredilmektedir. Aynı yıl damga mukataasına ait bir kayıt, sarraflık berâtı ile de ilgilidir. 1196 rebülevvelinde (şubat-mart 1782) tutulan kayda göre (MFA: 857/181), 1195 (1780-1781) senesinde Yako adlı yahudinin mahlûlü olan damga sarraflığı, Ermeni Artin oğlu Yunus'a verilmiş; bunun üzerine Musa, Yuda, Refail ve Abraham adlı yahudi kardeşlerin istîdâsıyla Yunus ref ve mezkûr kardeşlere Ankara damgası mukataası malından günde 10 akça vazife ile babalarının sarraflık berâtı verilmiştir; mukataa eminleri, bu vazifeyi mukataa malından ödeyecektir.

İzmir kadısına 10 zilkade 1197'de (7.10.1783) gönderilen bir hükümden öğrendiğimize göre (MFA: 858/343), tersane-i âmire emini Sarı Selim divân-ı hümâyuna arzuhal ederek iştirâken mâlikâne uhdesinde olan Ankara damgası ve tevâbiî mukataası gelirlerinin en büyük kısmını oluşturan tiftik

ipliği yükleri İzmir'e vardığında, bunlarla ilgili işler eminler vasıtasıyla görü-
lüp âyân, ehl-i örf ve voyvoda karışmazken, İzmir'e tiftik ipliği götüren tüc-
câr İzmir'deki hanlarda mukim olup; tasarruflarında avarız hânesine bağlı,
bir vergi gerektiren emlak ve arâzî olmamasına rağmen İzmir voyvodası ve
diğer ehl-i örf mensupları tarafından vergi istenmekte; ceza, hapis veya mal-
larına el konması söz konusu olmaktadır. Böyle olduğu için tüccârlar başka
memleketlere gitmekte, mukataa bozulmakta ve geliri önemli ölçüde azal-
maktadır. Halbuki Bursa mukataası defterlerine bakıldığında "evamir-i
âliyyem ve mugayir-i şurut, paşa kapusuna ve mahkemeye ihzar ve davası
sübut olunmaksızın resim namıyla nesne mütalebesiyle rencide olunmayub
taife-i mezkûrenin iktiza iden hususları marifet-i şer' ve mukataa ümenası
marifetiyle görülüb müdâhaleleri men' ve ref' olunmak babında" 1171 senesi
saferinin dokuzuncu gününde (23.10.1757) ve 1175 senesi zilhiccesinin
onyedinci gününde (9.7.1762) emr-i şerif verildiği derkenâr olunmuştur.
Şimdi tekrar bu kayıtlara uyulması, aykırı hareketlerin önlenmesi istenmek-
tedir.

1197 (1782-1783) tarihinde Bursa mukataasına bağlı mukataa icmâlinde
damga mukaataası için "Mukataa-i hassha-i tamga-i Ankara ve simsariye ve
zarar-ı kassabiye ve boyahâne ve cendrehâne ve tevâbiha vacib an evvel-i
mart sene 1197 (1782-1783) der uhde-i Sarı Selim Efendi ve İbrahim Bey ve
Mustafa Ağa ve Abdülhamid Ağa ve Mehmed Emin Efendi Abdülaziz Efen-
di ve Hasan Bey ve Ahmed Bey mâlikâne" kaydı bulunmaktadır (BO-
A,KK:1197/5274). Defterde kayıt numarası olmamakla birlikte 11. sırada
yer aldığını belirtelim. Mukataa malı tefavüt ile birlikte 28195 esedi
guruştur. Bundan vazife, ocaklık, Şam-ı Şerif'e yapılan bahşış ve ulûfe gibi
ödemeler düşüldükten sonra ödenmesi gereken mal 17858 guruştur. Bundan
da istabl-ı âmire masrafı ve çeşitli def'alar havâle yapıldığı anlaşılmaktadır.
Sonuçta mâlikânegilerin 8,5 gurus borcu kalmıştır. Ancak kayıta borç ya da
zimmet ifadesi bulunmamakta, yalnız rakam olarak yer almaktadır.

1199 senesi saferinde (aralık-ocak 1784) Ankara kadısına gönderilen bir
hükümden öğrendiğimize göre (MFA: 860/208), iştirâken mâlikâne olarak
Ankara damgasını uhdesinde bulunduran Silahdar Mehmed , divân-ı hümâ-
yuna arzuhal ile aşağıdaki hususları bildiriyor: Nefs-i Ankara ihtisâbı muka-
taa mutasarrıfları her sene mart ayına girildiğinde maktu' olarak verdikleri üç
yüzer gurusu, 1197 (1782-1783)senesinden beri ödemeyip muhalefet etmek-
tedirler. Dolayısıyla, ihtisâb mukataası mültezimlerinden söz konusu
maktu'anın tamamen tahsil edilebilmesi için damga mâlikânegileri bir "emr-i
şerif sudurunu istîdâ" eylemişlerdir. Bunun için hazîne-i âmire

defterlerine bakıldığında şu hususlar tesbit edilmiştir: Ankara damgası ve tevabi mukataası evvela senelik 27820 guruş mal ile el-hâc Mehmed, Feyzullah Bey ve Abdullah Ağ'a'ya iştirâken mâlikâne olarak verilmiştir. Bac-ı pazar-ı çûb ve ihtisâb-ı Ankara ve beytûlmâl ve tahmis-i kahve ve tevâbiî mukataası ise kayıtlarda yazılı şartlara göre senelik 100 bin akça mal ile "kethüda-i sadr-ı âli baş halifesi Nazif İbrahim efendinin ber vech-i mâlikâne uhdesinde olub", elinde defter sureti vardır. Diğer taraftan yine kayıtlara göre bac-ı pazar, bad-ı heva ve bac-ı keylin damga ile birlikte zabt olunduğuna dair "mültezimin ihbarına binaen kadim havâle ile emr-i şerif" verilmiştir. Şimdi ise; damga tarafından bu uygulamaya binaen, ihtisâb tarafından ise suret-i deftere istinaden bac-ı pazar, bad-ı heva ve bac-ı keyle müdâhale edilmekte, tabiatıyla anlaşmazlık çıkmaktadır.

Böylece meselenin halli için defterhâne-i âmireden, defter-i hâkani kayıtları çıkarılmıştır. Buna göre Ankara sancağındaki söz konusu mukataalara ait kayıtlar şöyledir: Ankara cendere ve damga mukataası (Kal'acık ile birlikte) hasılı bir yük, kırk bin akça; bac-ı pazar maa kapaneyn mukataası hasılı bir yük, kırk dört bin akça; bac-ı pazar-ı çûb mukataası üç bin akça yazı ile mufassal deftere ayrı ayrı kaydolmuşlardır. İcmal defterinde ise havas-ı hümâyuna ilhak olunmuşlardır.

Ankara nahiyesinde niyâbet-i şehîr, cürm-ü cinâyet (ve gayrihi) hasılı altmış beş bin akça ile mufassal defterde yer almakta; icmal defterinde ise on beş bin akçalık beytûlmâl ve mal-ı gaib ve on binden aşağı mal-ı mefkud, yava ve kaçgun (ve gayrihi) biriktirilip Ankara mir-livası hassına dahil edilerek kaydedilmişlerdir. Böylece bac-ı pazar, boyahâne ve simsariye icmalde havas-ı hümâyuna dahil edilmekle birlikte müfredatları ne defter-i hâkanide ne de Bursa kalemi gibi diğer kalemlerde kayıtlıdır. (Burada müfredatlardan kast edilen mukataaların "tevâbiî"dir ve en başta söylediğimiz gibi çoğu problemler de bundan kaynaklanmaktadır.) Dolayısıyla kadimden beri kim tarafından zabt edildi ise yine aynı şekilde zabt edilmesi için emr-i şerif verilmiştir. Bu mukataaların kadime göre idâresi istendiği için, kadimden beri kim tarafından zabt edildiğinin tesbiti ve anlaşmazlığın giderilmesi için 1175 senesi şabanında (şubat-mart 1762) verilen bir emirle 180'i aşkın tarafsız ve ihtiyarlardan oluşan bir heyet, ihtisâb mukataası mülteziminin de hazır bulunmasıyla Ankara nâibince sorgulanmıştır. Heyette bulunanlar bac-ı pazar, bad-ı heva ve bac-ı keyl rüsumatının 60 yıldan fazla zamandır damga emirleri tarafından toplandığını bildiklerini söylemişlerdir. Yeniden ilgili mâliye kalemlerine sorulduğunda defter suretine göre bac-ı pazarın Ankara ihtisâb mukataası tarafından zabtı gerekmele birlikte, bac-ı keyl ve bad-ı heva

lafzının mukataa kayıt ve şartlarında açıkça yer almadığı bildirilmiştir. Hem damga hem de ihtisâb mukataası tarafından verilen bir takirde, anlaşma yapılması halinde iki taraf da buna uyacaklarını bildirmişlerdir. Varılan anlaşmaya göre damga tarafından bac-ı pazar, bad-ı heva ve bac-ı keyl adıyla iddiâ olunan aidat senede 600 guruşa ihtisab eminlerine iltizâm olunacak ve bundan sonra anlaşmazlık çıkmamamsı için 1175 martından (1762) itibaren ihtisâb mukataası mutasarrıfları, damga mukataası mutasarrıflarına iltizâm bedelinin yarısı olan 300 guruşu verecek ve kendileri "bac-ı pazar ve aidat-ı saireyi" kadimden beri süregelen şartlarla toplayacaklar, damga eminleri katiyyen karışmayacaktır. 1175 senesi zilkadesinin üçüncü günü (26.5.1762) bu anlaşma sicile ve hazîne-i âmire defterlerine kaydedilmiş ve o tarihten sonra yeni bir anlaşmazlık çıkarsa artık dikkate alınmayacağı konusunda her iki tarafa da ayrı ayrı emr-i şerif verilmiştir. Binaenaleyh, Ankara nâibine bu hususlara göre hareket etmesi emredilmektedir.

1200 senesi cumadelahtesi 13. günü (13.4.1786) tarihli (MFA: 861/149) İzmir, Ankara, Sivrihisar, İznikmid kadı ve nâiblerine; İstanbul gümrük emini, Bolu ve Kangırı mütesellimleri (âyâna) ve İzmir gümrük eminine gönderilen bir hükümden anlaşıldığına göre, sof ve şali üretiminde kullanılan beyaz tiftik, ince iplik ve beyaz tiftik postunun memleket dışına çıkarılması yasaklanmışken; bu yasağa aykırı olarak Çerkeş, Gerece, Bolu, Kangırı, Tosya, Beypazarı, Ayaş ve Ankara kazalarından Şorba, Yabanabad ve Haymanalarda ortaya çıkan bazı muhtekirler beyaz tiftik postlarını gizlice satın alıp İzmir ve İstanbul taraflarına göndererek mukataa gelirinin azalmasına yol açmışlardır. Gelirinin büyük kısmı sof ve şaliden sağlanan Ankara damga mukataasını, iştirâken mâlikâne uhdelinde bulunduran vezir Sarı Selim Paşa, Silahdar Mehmed Bey ve Mehmed bu durumun yol açtığı zararların önlenmesi için "emr-i âli sudurunu istîdâ" etmişlerdir. Bunun üzerine gönderilen hükümdede aşağıdaki hususlar yer almaktadır.

Hazîne-i âmire defterlerine bakıldığında hassha-i damga-i Ankara ve tevâbiî mukatasının yıllık malı 27573 guruş, muaccesi bir yük 19214,5 guruşdur. Her sene bu malın ve kalemiyesinin hazîneye ödenmesi gerekmektedir. Diğer taraftan Ankara'da yerleşik Frenklerin seçtiği ve simsar nasb ettiği zimniler beyaz tiftik, ince iplik ve beyaz tiftik postu satın alarak; hediye bahânesiyle "françe canibine" yollamaya kalkışmış, ayrıca simsarları marifetiyle gizlice yüzer, iki yüzer adet beyaz post tedarik ederek hediye addettikleri ile beraber "françe canibine" göndermeye hazırlandıkları emirlere ihbar edilmiştir. Bunun üzerine kendilerine müdâhale edildiğinde yasak emrinin eski olduğunu, kendilerinin simsarlık belgelerini ibrazla bu alışveri-

şe mezûn olduklarını bildirerek emre aykırı davranmaya kalkışmışlardır. Söz konusu yasaklara rağmen bu malları alarak başka ülkelere yollamalarıyla şali ve sofun her topunda % 50 (ona onbeş guruş) zam yapılmasına, daha sonra da şali ve sofun piyasadan çekilmesine ve böylece "hem mukataanın izmihlâlîne ve kârhânesinin ibtâlîne" yol açmış hem de mîrîye zarar vermişlerdir. Daha önceki tarihlerde benzer bir şikâyet üzerine , mukataaya bağlı köy ve nahiyelerde şali ve sof hammaddesinin yabancılara ve onların simsarlarına verilmeyeceği, aksine davranan simsarların ömür boyu sürgünle cezalandırılacaklarının kendilerine bildirilmesi istendiği der kenar olunmuştur. Bu der kenara dayanarak 1196 yılı 15 rebiülahirinde (30.3.1782) bir emir verildiği de Bursa mukataasında der kenar edilmiştir. Böylece aynı konuda en az üç kere hüküm gönderildiği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak damga mukataası hasılatının büyük kısmı efrenc taifesinin Ankara'dan toplayıp ihraç ettikleri tiftik yünlerinden alınan ve "çıkâr" bacı olarak tabir edilen rüsumdan ibarettir. Tiftiğin yabancı ülkelere nakli yasak olduğu, resmi ödenmeyen tiftik ve tiftik ipliğine nerede ve kimin elinde olursa olsun mîrî adına el konacağı der kenar olunduğu için buna göre hareket edilmesi istenmektedir.

18 zilhicce 1202 (19.9.1788) tarihli bir emirden öğrendiğimize göre (MFA: 863/372) söz konusu tarihte mâlikâneciler âyândan Mehmed Emin ve Mustafa Necib ve diğer ortakları divân-ı hümâyuna arzuhal ederek Ankara iplik pazarında İbrahim adlı birinin, kendisinin sofcuların şeyhi olduğu iddiasıyla mukataa gelirlerine müdâhale ederek, azalmasına yol açtığını bildirmişlerdir. Bu sebeple hazîne-i âmirede saklı baş muhasebe defterlerine bakılarak mâlikânecilerin kimliği teyid edilirken mukataa malının da zamlanarak 28931 guruş olduğunu görüyoruz. Diğer taraftan şeyhlik iddiasındaki kişinin müdâhalesinin önlenmesi emredilmektedir. Ancak bu tür müdâhalelere ilk defa rastlanmıyor. Mesela 1088 yılı 13 ramazanında (9.11.1677) iplik pazarı ket-hüdası olup sofcular şeyhi adıyla bilinen hacı Süleyman, sofcu esnâfindan kolcu akçası istemektedir. Halbuki o ana kadar iplik pazarında alınıp satılan iplikten harç ya da aidat alınması gibi bir uygulama bulunmamaktadır. Sofcular, bölgenin diğer esnâfı ve damga eminleri muvacehesinde kadiya baş vurup böyle bir ödenti olmadığına dair hüccet almış ve buna göre divândan emr-i şerif isîdâ etmişlerdir. Bunun üzerine Bursa kaleminden sorulduğunda kolcu akçası adıyla bir ödentinin kayıtlı olmadığı anlaşılmış ve dolaşısıyla esnâfın rencide ettirilmemesi emredilmiştir. Bu vesile ile 1088 (1677) yılında söz konusu mukataa malının da senede 28073 guruş olduğunu öğreniyoruz.

Kirpas

"Kir-pas-ı penbe-i Ankara ve tevâbiî" mukataası neleri içeriyordu? 1155 rebiülevvelindeki (mayıs-haziran 1742) bir kadı sicilinde bunlar "liva-i mezburede işlenen astar ve elvan-ı bogasi ve dülbend ve alaca ve yemeni ve boyalı bez ve penbe bezi ve kettan bezi ve hamam peştemalı ve döşsek ve beledî yasdık ve sair damgaya müteallik eşyâ "olarak sıralanmaktadır (MFA: 807/735).

Kaynaklarda boyalı bez, penbe bezi, kettan bezi gibi ifade edilen bez, pamuk ve ketenden dokunan beyaz bez olarak tanımlanıyor. Beyazlık her halde ham rengi ifade ediyor. Koçu (1967:98) ipliğin ince, kalın; kumaşın yumuşak, sert, kaba oluşuna göre adlandırıldığını belirtiyor. Tülbend de bez kapsamında sayıldığından en incisini ifade ediyor olmalı. Beyazları iç çamaşırı olarak kullanıldığı gibi daha kalın bir cinsinden, siyaha boyanarak kirin gizlendiği sokak kıyafetlerinin yapıldığı belirtiliyor (Koçu 1967:35); her halde boyalı bez böyle şeyleri ifade ediyor. İnce beyaz bez, sarıklık bez olarak tanımlanan tülbend; sık veya seyrek, pamuk veya ketenden dokunabiliyor (Koçu 1967:98). Alaca¹⁷, pamuklu veya ipekli olarak genellikle kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu; el tezgâhlarında Anadolu'nun her yerinde dokunmakla beraber Tire ve Erzincan alacalarının en meşhurları olduğu belirtilmektedir (Koçu 1967:10). Pamuklusu şalvar, entari, mintan olarak köylü ve avam zümrenin giyim kuşamında kullanılırdı. Bunların ipeklisi bayramlık olarak kullanılıyor, özellikle Şam ipeklisi meşhur. Yemeni, üzerine çeşitli şekillerde motiflerin basıldığı tülbend olup beyazından ayrılması için yazma deniyor (Koçu 1967:246). Koçu (1967:191), bele bağlanmak suretiyle belden aşağısını örten bez olarak tanımlanan peştamalı esnâf peştemalı, hamam peştemalı, kadınların başlarıyla beraber gövdelerini de örttükları car peştemallar olarak üçe; ayrıca hamam peştemallarının da kadın ve erkeklere göre ikiye ayrıldığını belirtiyor. Kadın peştemallarının eni, doğal olarak erkeklerinkinden geniştir. İş görürken bele bağlanan peştamalı, esnâf loncalarında mesleğe kabul törenlerinde kullanılması onu, bir esnâf alâmeti haline getirmiştir. Şekerci, helvacı, aşçı, kahveci, berber ve benzeri esnâfın belinde taşıdığı peştamalı futa olarak tabir edildiği belirtilmektedir¹⁸. Düz bir zemin üzerine çubuklu veya kafesli olarak dokunan esnâf peştemalı genellekle al; hamamda kullanılanlarda tellaklar için kül rengi ve siyah, müşteriler için olanlarda yine al renk hakimdir. Böylece meslek erbabının ayırt edilmesi sağlanıyordu. Koçu (1967:119) beyaz üzerine kırmızı, sarı çubuklu veya kafesli olanların hatırlı müşterilere mahsus olduğunu belirtmektedir, ayrıca her tür peştamalı ipeklisi ve ibrişimlisi de mevcuttur. Esnâf ve hamam peştamallarının bağlanış tarzlarının da farklı olduğu belirtilmeli-

dir. Esnâflar önden düz bir görüntü sağlayacak şekilde kuşanıp arkada bağ-larken; hamam peştamalı arkadan öne doğru kuşanılıp, önde veya yanda uçları birbiri üstüne getirilerek içe doğru kısıtılır. Görüldüğü gibi peştamal deyip geçmemek gerekiyor. Tezgâhlarda pamuk ipliğinden seyrek dokunan bogasının astarlık , mintanlık ve hatta kefenlik olarak kullanıldığı belirtil-mektedir (Pakalın 1993:237-238). Kütükoğlu (1983:65) ise bogasının alaca, tülbind ve pamuklu kumaşları ifade ettiğini; narh defterlerinde Hint ve İran menşeli bogasilerin adı geçmekle birlikte; bunların gerçekten Hint malı mı yoksa İran'da yapılan taklitleri mi olduğunun ayırt edilemediğini belirtmek-tedir. Narh defterlerinde yorganların her cinsinin kumaşı, pamuk miktarı ve cinsi (ham veya atılmış pamuk olarak), ebadları, astarı ve netice olarak kalite-sine göre derecelendirilerek fiyatlandırılmıştır. Yastıklar da ebadları, renk, desen ve cinsleriyle belirtilmekte; sırt dayananları döşeme yastığı olarak tabir edilmektedir¹⁹. İplikler de üretim yerine; bükülüp bükülmediğine, be-yaz veya renkli olmalarına göre fiyatlandırılmaktadır (Kütükoğlu 1983:158-159).

Yukarıda zikredilen rebülevvel 1155 (1742-1743) tarihli kayıttan İbrahim ve Mehmed Emin'in senede 40 bin akça malı olan damga-yı kirpas-ı Ankara ve tevâbiî mukatasını iştirâken mâlikâne olarak uhdelerine aldıklarını öğreniyoruz. Mâlikâneçiler, mukataayı 1155 (1742-1743) senesine mahsub olmak üzere bir başkasına iltizâma vermişler; fakat bu sebeple verilen ferman mültezimin elinde bulunmadığı için mukataayı zabt ve tasarruf etmesi engellenmiştir. Mal-ı mîrî tahsil edilemediği için mâlikâneçiler divân-ı hümâyuna arzuhalde bulunmuş; mültezimlerinin söz konusu resimleri tahsil etmesine yönelik engellerin kaldırılması için, daha önce verilen emr-i şerife istinaden bir yenisinin verilmesini istemişlerdir. Bu sebeple hazîne-i âmirede saklı Bursa kalemî defterlerine bakılarak mâlikâneçilerin kimliği ve malın meblağ-ı teyid edilmiştir. Mukataanın görevi söz konusu bez ve saireye "berât-ı âlişan mucébince damga darb" etmektir. Bu hususda verilen telhisde, söz konusu mukataanın 1148 senesi saferinin 28. günü (20.7.1735) mâlikâne olarak verilmesi için "ferman-ı âli sadır" olduğu belirtilmektedir. Mültezi-min, mâlikâneçilerin berâtlarında yazılı şartlara göre gerekli resimleri tahsil etmeleri, "canib-i mîrî"ye zarar verilmesinin önlenmesi ve muhalefet edenle-rin bildirilmesi emredilmiştir.

1196 (1781-1782) senesine gelindiğinde²⁰ mâlikâne mutasarrıfının çukadar esseyid Mustafa olduğunu görüyoruz. 1197 (1782-1783) senesi muharremi ortasından, zilhiccesi sonuna kadar mukataayı esseyid Mustafa Ağa'ya ilti-zâma vermiştir. Yine 17 zilkade 1197 (14.10.1783) tarihli bir kayıttan, 1198

(1783-1784) senesi için (MFA: 858/373); muharrem ortası 1200 (1785-1786) tarihli bir başka kayıttan da 1200 (1785-1786) senesi için aynı kişiye aynı şartlarla iltizâma verildiği anlaşılmaktadır²¹. Bursa mukataa kalemi icmâlinde (BOA, KK:1197/5274), "mukataa-i hassha-i resm-i tamga-i kirpas tınab-ı penbe der liva-i Ankara ve tevâbiha vacib an gurre-i m(uharrem) sene 1197 (1782-1783) der uhde-i Seyyid Mustafa mâlikâne" olarak 3. sırada kayıtlı bulunmakta olan söz konusu mâlikâne için tefavüt ile birlikte 40560 akça mal görülmektedir. Mukataa malından ilk taksit olarak 9600 akça havâle yapılmış, 30960 akça kalmıştır. Bu ve benzeri kayıtlar mukataa mallarının zamanında ödenmediğini ve dolayısıyla malikâne uygulamasının, hazine sorunlarını çözmeye beklenen faydayı sağlamadığını göstermektedir.

Beytûlmâl

Akgündüz (1990:118 vd.) II. Bayezid devrine ait olduğu düşünülen beytûlmâl kanunnamesi dolayısıyla mirasçısı olmadan ölenlerin mal varlıklarının devlete intikal ettiğini ve bu cümleden olarak devşirme usulü ile yeniçeri ocağına kaydedilen veya azad edilen kul taifesinin mirasçısının devlet olduğunu belirtmektedir. Bunlar beytûlmâl-ı hassa adıyla toplanır ve "ulûl-emr burada toplanan gelirleri, âmme maslahatı çerçevesinde sarf etme yetkisine sahiptir", diğer taraftan gerçek mirasçıların ortaya çıkması halinde tereke geri verilmektedir²². Bir başka kaynakta tereke bedelinin beş yıl emâneten saklandığı, bu sürede mirasçı çıkmadığı takdirde hazîneye devredildiği belirtilmektedir (Öner 2001:110-111). Bu sürede varis olduğunu ispatlayan olursa, kırkta bir resm-i eminiyye ve tahriri-i tereke masrafı düşüldükten sonra kalanı varise teslim edilir (Sayın 2000:79).

27 şevval 1189 (21.12.1775) tarihli bir temessükden, Ankara bac-ı hamr ve tevâbi mukatasına matbah-ı âmire eski emini İbrahim'in mutasarrıf olduğunu ve 1190 mart başı (1776) itibarıyla İsmail ağaya iltizâma verdiğini öğreniyoruz (MFA: 850/202). Temessük aşar-ı şer'iye ve rüsumat-ı örfiye, cürm-ü cinâyet, bad-ı heva, tapu-yı zemin, yava, kaçkun ve resm-i arusane için verilmiştir. 17 şevval 1191 (18.11.1777) tarihli diğer bir temessükten, aynı kişiler arasında iltizâm anlaşmasının yenilendiğini ve bu arada esseyid İbrahim'in hassa şehremini olduğunu ve mukataayı mâlikâne olarak tasarruf ettiğini öğreniyoruz (MFA: 852/278). Esseyid İbrahim'in 1193 (1779-1780) senesi rüsumatını toplamak üzere İsmail ağaya verdiği yeni bir temessükte tekrar matbah-ı âmire emini olduğunu görüyoruz (MFA: 853:113). Esseyid İbrahim mâlikâne-mukataayı 1194 martı (1780) itibarıyla zabt etmek üzere bu sefer Abdullah Ağaya iltizâma veriyor (MFA: 855/239). Mukataanın adı "beytûlmâl- âmme ve tevâbi" olarak zikredilirken toplanması istenen vergi

ler yine aşar-ı şeriye, rüsumat-ı örfiye, tapu-yı zemin, yava, kaçkun, resm-i arusane, bad-ı heva, cürm-ü cinâyet ve sair olarak sayılıyor²³.

27 rebiülevvel 1197 (2.3.1783) tarihli bir hüküm kaydı, mukataa hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamıza imkân veriyor (MFA: 858/292). Hükümün üstünde "beytümâl emridir" başlığı yer alırken, mukataadan "hassha-i mir-liva-i Ankara ve tevâbiî mukataası" olarak bahsediliyor. Hassa silahşörlerinden Süleyman ve hassa hasekilerinden dergâh-ı mualla yeniçeri ocağı kara kul ağası Ebubekir defter-i hâkanide iki yük, 36602 akça "yazusunu" her yıl Ankara sancağı mutasarrıflarına ve "malum'ül-mikdâr meblağı" ise "canib-i mîriye" ödemek şartıyla mukataayı mâlikâne olarak iştirâken uhdelerine almışlardır. Bu mukataaya hasıl kaydedilen Ankara nefsi ve Ankara livası beytümâline kimsenin müdâhale etmemesi gerekirken; bac-ı pazar-ı çüb ve ihtisâb-ı Ankara ve tevâbiî mukataası mültezimi, Ankara "nefsine" ait beytümâle müdâhale etmektedir. 1196 yılı receb ayı başlarında (haziran 1782) bu müdâhalenin önlenmesi için emri şerif verilmiş olmasına rağmen; ihtisâb mukataası mültezimi Ahmed, defter-i hâkani ve yukarıda bahsedilen emre bakılmaksızın Bursa kaleminden çıkarılan bir emri şerifi senet kabul ederek, tekrar müdâhale etmeye başlamıştır. Bunun üzerine mâlikâne sahipleri divân-ı hümâyuna arzuhal ile, bu müdâhaleye delil olarak gösterilen emrin silinmesini (kayıtlardan çıkarılmasını) istemişlerdir.

Defterhâne emini Ahmed durumu incelemiş ve şu sonucu çıkarmıştır. Ankara nahiyesine tabi beytümâlmâl-ı gaib, mal-ı mefkud, yava, kaçkun hasılı 15 bin; Ankara nahiyesine tabi niyâbet-i şehri, cürm-ü cinâyet (ve gayrihi) hasılı 60 bin; Kasaba nahiyesine tabi ..?, Çubuk, Murtazaabad, Yabanabad, Ayaş ve Bacı nahiyesindeki serbest olmayan timarların cürm-ü cinâyetlerinin yarısı, koyun vergisinin yarısı ve hasıl yazılmayan timarların beytümâl, yava, kaçkun, abd-i abık, gebran ve müjdelerinin sahibi olmadığından; ayrıca Ankara livasında serbest yazılmayan vakıfların gerdek resminin tamamı, cürm-ü cinâyeti ve sipahi gerdeği (Haymana taifesi hariç) senede 50 bin akça olarak mufassal defterde "muharrir kalemiyle başka başka tahrir ve icmalde birikdirilüb mir-liva hassı mülhakatından olmak üzere tahrir" olunmuştur. Yine Ankara nahiyesine tabi ihtisâb-ı nefsi-i Ankara mukataası hasılı 40 bin, mukataa-i pazar-ı çüb hasılı 3 bin, Ankara nahiyesine tabi bac-ı pazar-ı kapan mukataası hasılı bir yük 44 bin akça yazı ile mufassal defterde ayrı ayrı tahrir edilmiş, icmal defterinde ise "biriktirilerek" hass-ı hümâyun mülhakatı olarak tahrir edilmiştir. Böylece defter-i hâkaniye göre Ankara'nın beytümâl, mal-ı gaib ve 10 binden aşağı olan mal-ı mefkud, yava, kaçkun

ve yukarıda bahsedilen diğer kazaların ilgili vergileri mir-liva hassına aittir. İhtisâb, pazar-ı çûb ve pazar-ı mive mukataaları hass-ı hümâyun tarafından zabt olunmaktadır. Bu durumda ihtisâb mukataasının Ankara beytûlmâli ile bir ilgisi olmadığı gibi; defter-i hâkaniye mürâcaat edilmeden beytûlmâlin ihtisâb mukataasına ait olduğuna dair Bursa kaleminden verilen emrin de silinmesi gerektiği defterhâne emini tarafından arz edilmiştir. Söz konusu arz mucebince hukuki prosedür işlemiş ve netice olarak kadıya bu hükme aykırı davrananların men edilmesi emrolunmuştur.

Silahşör-ü şehriyari Süleyman ve kara kul ağası Ebubekir müştereken mâlikâne olarak sahip oldukları Ankara mirlivası hassından beytûlmâl, mal-ı gaib, mal-ı mefkud, yava kaçkun, ispenc-i gebran, dokuz kıt'a zemin ve bac-ı hamr-ı nefsi Ankara mukataasını 1198 (1783-1784) senesine mahsuben mart ibtidası-şubat gayeti için bir seneliğine zabt etmek ve Ankara livası mutasarrıfına, mukataadan tayin edilen senelik 1973 guruşu ve diğer "mal-ı mukayyeddini" ödemek şartıyla el-hâc haseki Salih ağaya tevfiz ve iltizâm etmişlerdir (MFA: 859/132). Aynı şekil ve şartlarla 1200 (1785-1786) senesi için 1973 guruşu da yine Ankara mutasarrıfına ödemek üzere verilen temessükde Ebubekir'in ünvanı "karakulluk-ı hazret-i sadr-ı âli" olarak kayıtlıdır. Mültezim ise değişerek Ahmed haseki olmuştur (MFA: 861/121). Anlaşıldığına göre has sahibine tahsis edilen payı mültezimler ödeyecek, hazineye karşı mal yükümlülüğünü ise malikâneciler yerine getireceklerdir.

1201 (1786-1787) senesinde Ankara kadısına gönderilen ve sicile "bac-ı hamra müteallik suret-i emr-i âli" başlığı ile kaydedilen bir hükümde mâlikâneciler olarak Süleyman, Ebubekir ve esseyid Mustafa zikredilmektedir. Halbuki aynı yıl Ahmed Ağaya iltizâm dolayısıyla verilen temessükte mâlikâne, "nısfıyyet üzere" iki kişinin uhdesinde olarak zikredilmektedir (MFA: 862/212). Anakara mirlivası hassına dahil olan Orta köyü ziraatçıları, 1/8 öşür ve salariye vermek kanun iken, öşürlerini tam olarak vermemekte dolayısıyla mukataa malının azalmasına yol açmaktadırlar. Mâlikânecilerin divân-ı hümâyuna arzuhalleri üzerine gönderilen hükümde "marifet-i şer" ve "voyvodaları marifetiyle" vergilerin toplanması emredilmiştir. Bu vesile ile mâlikâne muaccesininin 20 bin guruş, senelik malının ise üç yük 8600 akça olduğunu öğreniyoruz (MFA: 862/338). Toplanacak vergiler cümlesinde beytûlmal, tapu-yı zemin ve koğan da sayılmaktadır ki bu üçünün meblağı 10 bin akçadır.

"Has mukataasına emirdir" başlığı ile sicile kaydolunan hükme göre mâlikâneciler yine hassa silahşörlerinden Süleyman, hassa hasekilerinden Ebubekir ve hazîne-i hümâyundan baş kullukçu seyyid Mustafa'dır (MFA: 863/196).

Bunların müştereken mâlikâne olarak uhdelerinde bulunan "emlak-i hass-ı mir-liva"ya yapılan müdâhaleler sebebi ile "südde-i saadete" yaptıkları arzular dolayısıyla defter-i hâkani kayıtları incelenmiştir. Buna göre Ankara nahiyesine tabi öşr-ü bağat, bahçe, besatin, yoncagân maa Kayaş mufassal defterde 20 bin akça yazı ile yer alırken, icmalde zeminha, bağ, bahçe, bostan, yoncalık ve Kayaş mezralarının yarısı ile beytûlmâl ve mal-ı gaib mirli-va hassına ait görünmektedir. Cemaat-ı yörükân-ı Karakeçili'nin adet-i ağnamı, bad-i heva ve cürm-ü cinâyeti Sultan Murad Han hassına aittir. Kasaba nahiyesine tabi 16 nefer reâyâ ile Kayaş köyü ve mezralarının şair, bağ, bahçe, bostan öşürü; çift resmî, Ayaş ve Karabayır mezraları bad-ı heva, arus, deştbanî, tapu-yı zemin mufassalda 5 bin akça ile yer alırken icmalde Bozkır köyü ile birlikte havass-ı hümâyuna yazılmıştır. Problem, şehzade hassı ve havass-ı hümâyun mutasarrıflarının mirli-va hassına müdâhalesinden kaynaklanmaktadır. Bu incelemelerden sonra defter emini Süleyman Reşid şu hususları arz etmiştir: Defter-i hâkaniye göre 20 bin akça yazı ile "öşr-ü bağat, bağçe, besatin ve yoncagân der daire-i Ankara maa mezruat-ı Kayaş"ın hasılatı Ankara hassına mutasarrıf olanlar tarafından; cemaat-ı yörükân-ı Karakeçili'nin adet-i ağnam, bad-ı heva ve cürm-ü cinâyeti Şehzade Murad Han havassına mutasarrıf olanlar tarafından; Kasaba nahiyesinde kayıtlı Kayaş köyü ile mezraları ve birlikte kaydedilen diğer mezraların öşür ve rüsumları havass-ı hümâyun tarafından zabt olunacaktır. Anlaşılan sorun hem Ankara hem de Kasaba nahiyesinde Kayaş adlı birer köy olmasından kaynaklanmaktadır. Bu arz mucebince kadiya hüküm gönderilmiş; şehzade hassı ve havass-ı hümâyun mutasarrıflarının müdâhale etmemeleri ve aynı konuda bir daha kimseyi emr-i şerife muhtac ettirmemesi emrolunmuştur. Aynı mâlikâne-mukataanın 1202 (1787-1788) senesi için iltizâmı dolyısıyla verilen temessükde iltizâm bedelinin peşin alındığından başka yeni bir bilgiye rastlanmamaktadır (MFA: 863/218). Yukarıda tablo I'de 12 numarada kayıtlı mirli-va hassına dahil yedi bin akçalık şemhâne mukataası ile ilgili olarak bir sicil kaydında h.990-991 (1582-1583/1584) tarihlerinde "şemhâne ve beytûlmâl ve yava"nın yirmi yedi bin akçaya iltizâm edildiğini, daha sonra beş bin akça ziyade eden birine verildiğini öğreniyoruz (MFA: 687/520; 687/824). Mukataanın mâlikâneleşmesinden sonra şimdilik, şemhâne ile ilgili bir kayda veya adına rastlanmadı. Diğer taraftan hicri 1066 (1653) tarihli sicilin 458 numaralı kaydında "ihtisâb-ı pazar-ı çüb ve şemhâne ve tevâbî" mukataasından bahsedilmektedir. Bundan, hicri 991-1066 (1583/1584-1653) tarihleri arasında geçen zamanda şemhâne mukataasının havass-ı hümâyuna ilhak olunduğu anlaşılmaktadır; şimdiye kadar bununla ilgili başka bir iltizâm veya mâlikâne-mukataa kaydına rast-

lanmadığı için şemhânenin de “tevâbii” kelimesinde gizli olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak XVIII. yüzyılda Ankara sancağında Bursa kalemine bağlı malikâne mukataaların kapsamını ve malikâne-mukataa sisteminin işleyişinde karşılaşılan bazı sorunları aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

1. Kaynaklarda kısaca ihtisab mukataası olarak zikredilen mukataa bac-ı pazar-ı çub, ihtisab, tahmis, vezn-i meyve ve kapanı; damga mukataası damga, cendere, boyahane, zarar-ı kassabiye ve simsariyeyi; kirpas-ı penbe-i Ankara ve tevabii mukataası astar, bogasi, tülbind, alaca, yemeni, boyalı bez, keten bezi, penbe bezi, hamam peştemalı, döşek, yastık ve sair mallara vurulan damgayı; beytülmal mukataası bac-ı hamr ve hassha-i mir liva-i Ankara ve tevabii mukataasını içermektedir ki bu Ankara mir livasına ait aşar, rüsum, cürm-ü cinayet, bad-ı heva, tapu-yu zemin, yava, kaçkun, resm-i arus ve bazı bağ, bahçe ve zeminleri kapsamaktadır. 1783 yılına kadar Ankara beytülmal, ihtisab ve beytülmal mukataaları arasında süreki sorun oluştururken; bu tarihte ihtisab mukataasının beytülmale karışmaması hükme bağlanmıştır.

2. Malikâne sahipleri uhdelerindeki malikâneye bağlı mukataaları genellikle iltizama vermekte, nadiren de emaneten yönetmektedirler. Bazen iltizam bedelinin bir kısmı peşin alınmakta, kalanı yıl sonuna kadar üç veya dört taksite bölünmektedir; bazen de iltizam bedeli tamamen peşin olarak alındığı gibi, hiç peşin alınmayıp bunun yerine bir borç senedi alındığı da görülmektedir. Mültezimlere verilen temessüklerde yer alan “zarar iddia edilmemesi” şartı, zaman zaman mültezimlerin ödeme yapmadıklarını göstermektedir.

3. Mültezimler, iltizama aldıkları mukataaya ait gelirleri toplamak için malikâne sahibinden bir nevi yetki belgesi olan temessük yanısıra, söz konusu malikâne-mukataaya ait gelir kalemlerini gösteren bir resmi belgeye de sahip olmalıdır. Böylece mültezimler ilgili gelirleri her hangi bir sorunla karşılaşmadan toplayabilecektir. Bu belge defter-i hakani veya malikâne beratının sureti olabilir.

4. Mukataa kayıtları, hangi mukataanın kime ait olduğu, mukataa malının miktarı gibi bilgiler hazine-i amirede Bursa mukataası defterlerinde ve baş muhasebe kaleminde bulunuyor. İhtilaf halinde hem bunlara hem de gerekirse defter-i hakani kayıtlarına müracaat ediliyor. Ancak bazen aynı mukataanın mufassalda başka, icmalde başka kişiye kayıtlı olduğu görülüyor. Bazen de belli bir gelir öteden beri toplanmakla beraber (mesela bac-ı

keyl), hangi mukataaya dahil olduğuna dair hiçbir sarıh kayıt bulunamıyor. Böyle durumlarda mesele daha çetin bir hal alarak “kadimî” uygulamanın nasıl olduğunu tesbit etmek için kadı huzurunda yaşlı ve muteber kişilerden, mukataaların eski eminlerinden oluşan şahitler dinlenerek buna göre karar veriliyor. Bazı gelirler birden fazla mukataanın ve dolayısıyla malikânenin uhdesinde görülmekte, her biri aynı geliri toplamaya imkan verecek bir delile sahip bulunmaktadır. Bu durumda söz konusu geliri bir mukataanın toplamasına veya geliri toplayan mukataanın diğer mukataaya maktu bir bedel ödemesine hükmedildiği görülmektedir.

5. Taşrada görülen davalara, dava sonucunda doğacak maddi müeyyide meblağına göre sınırlama getirildiği görülmektedir. Mesela damga mukataası ile ilgili davaların konusu on bin akçayı aşılırsa dava Ankara’da değil, İstanbul’da görülecektir.

6. Bazı konulardaki anlaşmazlıklar dolayısıyla defalarca divan-ı hümayuna başvurulduğu, her seferinde geçmişte gönderilen hükümler çerçevesinde hareket edilmesine dair emirler geldiği halde sorunun tamamen giderilemediği görülmektedir. Mesela mukataalarla ilgili idari ve inzibati haklar malikaneciye geçtiği; ehl-i örfün müdahalesi yasaklandığı ve ancak bir dava konusu olduğunda kadıların müdahale edebileceği çeşitli fermanlarda yer almakla beraber; ehl-i örfün “mukataa reayasına” müdahale ettiği görülmektedir. Bu müdahaleler nakdi ceza alınması, yeni vergi ihdas edilmesi, mallara el konması veya hapis cezası uygulaması şeklinde tezahür etmektedir.

7. Yasak olmasına rağmen yabancı tüccarlar sof hammaddesi olan ham tiftik, tiftik ipliği ve postlarını simsarları vasıtasıyla gizlice tedarik ederek yurt dışına ihraç etmektedir. Yabancı devletlerle akdedilen muahedelerde bu yasaklar tek tek tasrih edilmediği zaman, yasak emirlerinin eski tarihli olduğu iddiasının ileri sürüldüğü görülmektedir. Bu durumda simsarlara sürgün cezası verilmektedir.

8. Ankara’dan İzmir, Halep ve diğer memleketlere giden tiftik ipliğinden alınan resimler, simsariye ve zarar-ı kassabiye miktarları, sofaların standart ölçüsü, mukataa mallarının meblağı bilinmekle beraber; hem hazineye ödenen mal meblağı dışında mültezimlerin kâr payı bilinemediğinden mukataanın vergi karşılığı gelir miktarı tespit edilememekte hem de zikredildiği üzere bu mukataa gelirinin ne kadarının sof, simsariye veya zarar-ı kassabiyeden elde edildiği anlaşılammakta dolayısıyla buradan yola çıkarak

üretim miktarına dönük bir tahmin şimdilik yapılamamaktadır. Benzer sorunlar diğer malikâne-mukataalar için de söz konusudur.

9. Çeşitli görevliler “vazife” denilen ücretlerini mukataa gelirlerinden almaktadırlar. Malikane sahipleri mukataaları iltizama verirken mültezimlerle anlaşmaları bedele bu ücretler de dahildir. Dolayısıyla her biri ödendiğinde kime ne kadar ödeme yapıldığına dair ayrı ayrı kayıt tutularak saklanmakta, yıl sonunda hesaplar görülürken kullanılmakta veya ihtilaf doğması halinde delil oluşturmaktadır.

10. Esnaf şeyh veya kethüdalarının zaman zaman kendileri namına gelir kalemleri ihdas ederek bağlı esnaftan harç veya aidat olarak toplamaya kalkıştıkları görülmekte; bu ödentiler, şikâyet hâlinde kadı veya mukataanın bağlı olduğu maliye kalemine sorulup kadim bir uygulama olmadığı ve kayıtlarda yer almadığı anlaşılırsa men edilerek ticaretin işleyişine zarar verilmesi önlenmektedir.

Mâlikâne-mukataa sisteminin ilerleyen yıllardaki serencamı ise şöyle özetlenebilir (Cezar 1986:165): III. Selim döneminde çoklu hazîne sistemine geçilmesiyle mâlikâne-mukataa usulünün sonlandırılması yönünde ilk adımlar atılmış oldu. Bu kapsamda savaş ve askeri masrafların finansmanı için kurulan İrad-ı Cedid hazînesine gelir sağlamak üzere yıllık geliri önce on, sonra otuz ve daha sonra yirmi kiseyi aşan mahlûl mâlikâne-mukataalar devletçe zabt olundu. Böylece devlet muaccele gelirini kaybetmekle beraber mâlikâncilerin kârına sahip oldu. Bilahare II. Mahmud döneminde kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurumsallaştıkça, masrafları artarak yeni finansman kaynakları gerekti. Asakir-i Mansure gelirlerinin yönetimi için 1827’de (2 receb 1242) mukataât nezareti ihdâs edildi. Cezar (1986:255) “yıllık faizi 25 bin kiseyi aşan mîrî mukataaların²⁴ mahlûl olmaları halinde yeneden satılmayıp, mukataat hazînesince zabt edilmesinin ve bu mâlikâne-mukataalardan sağlanacak gelirin Asakir-i Mansure masrafına tahsis” olunmasının kararlaştırıldığını ve “böylece mâlikâne sisteminin tedricen tasfiyesi” sürecinin başlatıldığını belirtmektedir. Mukataât hazînesine bağlı gelirler ihtisâb, damga, tahmis, penbe ve ağnam olarak sayılabilir. 1834’de (25 Ra 1250) mukataât nezareti ve hazînesi, Asakir-i Mansure-i Muhammediye hazînesi defterdarlığına dönüştürüldü böylece, mukataât hazînesi yerini mansure hazînesi almış oldu (Cezar 1986:259). 1838’de (3 zilhicce1253) hazîne-i âmire ile mansure hazînesi birleştirdi ve yeni ihdâs edilen Mâliye Nazırlığı’na bağlandı²⁵. Tanzimat ilanından sonra iltizâm usulü kaldırılıp, vergi işleri yeni ihdâs edilen bir

görev olan muhassıllıklara devredildi, gümrük resimleri ise emâneten idâre edildi. Şener (1990:153), İstanbul ve bağlı gümrüklerin “İstanbul Emtia Gümrükleri Emâneti” adıyla 1840’da kurulan idâre vasıtasıyla, taşra gümrüklerinin ise muhassılların nezaretinde maaşlı ve yeminli gümrük memurlarınca idâre edilmeye başlandığını belirtmektedir. 1840 yılında kurulan muhassıllıklar, dahil oldukları yerin mülki amirlerine devredilmek suretiyle 1842 yılında kaldırıldı ve iltizâm usulüne dönüldü²⁶. 1860-61 itibarıyla gümrüklerde yeni bir teşkilatlanmaya gidilerek; tuz, tütün gelirleri ve gümrük resimleri merkezdeki Rüsumat Emâneti’ne bağlanmak suretiyle iltizâm tekrar kaldırıldı (Şener:154-155). Burada ele alınan vergi türlerine gelince: 1842-43 yılından itibaren her yerde odun ve kömürden alınan vergi kaldırılmıştır (Şener:157). Üzerinden gümrük resmi alınan mallardan ihtisâb resmi kaldırılmıştır. Böylece ihtisâb, gümrüğü olmayan kazalarda alınan bir vergi türü olarak devam etmiştir; Şener (1990:158) ihtisâbın, zaman zaman iltizâm usulü ile idâre edildiğini belirtmektedir. Mahiyet değiştirerek de olsa damga, müskirat ve kantar resimleri alınmaya devam edilmiştir.

Açıklamalar

- ¹ Cezar bu konuyu mukataanın "belli bölgedeki tek bir vergi türünü, çeşitli bölgelerdeki tek bir vergi türünü veya belli bölge veya bölgelerde çeşitli vergi türlerini kapsamına alabilir " şeklinde özetlemektedir bkz. (Cezar 1986:21).
- ² "... nam kimesne divân-ı hümâyunuma gelüb arzuhal sunub zikr olunan ihtisâb-ı pazar-ı çub ve tevâbiî mukatası irsaliye malı teslim-i hazîne eylemek üzere bin altmış altı muharremi guresinden iltizâm ve kabul iderim şol şartıyla ki mukataa-i mezbureyi bundan akdem zabt ve tasarruf idenler ne minvâl üzere zabt ve tasarruf ide gelmişler ise giru ol minvâl üzere mustakil zabt ve tasarruf olunub mevacibat ihracat sene ahirinde adet-i kadim üzere deynime mahsub olmak üzere berât-ı şerif verilmek reca eyledüğü arz olundukda kapatmak üzere berât-ı şerifim verilmek fermanım olmağın.." Ankara şeriye sicili hicri 1066 tarih ve 458 numaralı kayıt.
- ³ Bkz. (Genç 2000a:108). "... cüz’i ve külli aidatın kanun ve defteri muccebince ve kadimden berü geldüğü minvâl üzere ahz u kabz idüb ve mukataa-i merkum mefruzül kalem ve maktu-ül kadim min küll-ül vücuh serbestiyyet olmağla ber vech-i şurut ağa-yı mümaileyhin sene-i mezbur hitamına gelince zabt-u rabtna ve rüsüm-ı serbestiyyet ve sair aidat ve tayyaratın ahz u kabzına mir liva tarafın

dan ve tarafımızdan ve taraf-ı aherden vechen min el vücuh ferd dahl-ü taarruz ve muhalefet eylemeyeler” (MFA: 863/218). MFA, Milli kütüphane mikro film arşivini ifade etmektedir. İlk rakam mikrofilm numarası, ikinci rakam o filmdeki hüküm/kayıt numarasıdır. (MFA 863/218), 863 numaralı mikrofilmin 218. hükmüne işaret etmektedir. Aslında her filmin eski ve yeni olmak üzere iki numarası vardır. Karışıklığa yol açmamak için burada, şeriye sicillerine Milli Kütüphâne tarafından verilen ikinci numaralar kullanıldı.

⁴ (Genç 2000a:114); ayrıca bkz. Tabakoğlu 1985: 134).

⁵ Mukataaların tasnifi, her liva ve kaza esas alınmak üzere buralarda padişah, mirliva, zuama ve erbab-ı timara yönelik tahsisler defterlerdeki orijinal sıralama dikkate alınarak yapıldı. Alternatif olarak padişah, mirliva ve erbab-ı timar olmak üzere her liva için hiyerarşik sıralama yapılabilir veya önce padişaha ait tüm liva/kazalardaki mukataalar, sonra mirliva ve timar erbabına ait olanlar tasnif edilebilirdi. Birinci yöntem, orijinal kayıtlardan takibi kolaylaştırdığı için tercih edildi. Hasıllar bazan her mukataa için mustakil olarak verilmekle beraber çoğu kez mukataa olmayan gelir kalemleri ile birlikte kaydedildiğinden ayrıca tesbiti mümkün olmadı, bu sebeple konumuzla doğrudan ilgili olan Ankara sancağı hariç, hasıl belirtmekten sarfi nazar edildi. Diğer taraftan ticari ve sınaî işletmeleri dikkate alan bir tasnif yapıldı. Bu kayıtlarla beraber yer alan mezra, yaylak, bağçe, zemin ve benzerleri tabloda bulunmakla beraber mukataa konusu mesela yalnız mezra veya bağçeden oluşuyorsa tasnife dahil edilmedi. Keza vakıflar bünyesindeki mukataalar dikkate alınmadı. Kütahya sancağı için, ilgili defterde icmal olarak verilen kayıtlarda mukataa görülmekle beraber, dökümden her hangi bir ticârî veya sınaî işletme şeklinde mukataa kaydı bulunmadı.

⁶ Es’ar defterinde fiyat tesbitinde uyulması gereken esasları görmek mümkündür, meselâ: “Zikr olunan kesimler mezkûr çukaların âlâsındandır; evsat ve ednâlarından kesilip dikildikde ve çukanın sair envandan dahi kesilüb dikildikde kethüda ve yiğitbaşları ve sair ehl-i hibreleri marifetleriyle bahaları ve harçları tahmin-i sahih ile tahmin olunub onu onbir faide ile fûruht ideler ve alına.” (Yücel 1992: 5,50)

⁷ Geniş bilgi için bkz. (Ergenç 1995: 103-109).

⁸ (MFA: 849/149). Söz konusu mukataanın henüz mâlikâne olmadan evvel h.1094 tarihinde 1600 esedî guruşa iltizâma verildiğne dair bkz. (MFA: 750/354) .

⁹ Kapan “ağır yükler için büyük tartı; yiyecek, mezbahalık hayvan,pamuk, kösele gibi yükte ağır,pahada hafif malların tartıldığı ve yük başına resim (bac) alındığı yer” olarak tanımlanmaktadır (İnalçık 1996:215).

¹⁰ İltizâm bedelinin, mâlikânececinin eline geçen hasılat toplamı olduğu; mukataanın sağladığı gelirin tamamını tesbit etmek için mültezimin kârını ve vergiemenin yol açtığı mâliyetin bilinmesi gerektiği konusu için bkz. (Genç 2000a: 125)

- ¹¹ Bkz. (Özkaya 1985:498).
- ¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Kamil Kepeci tasnifinde 5274 numarada bulunan 1197 (1782-1783) senesi Bursa mukataası kalemine bağlı mukataa icmalarına bakıldığında, kayıtlı görülen 41 mâlikâne-mukataadan biri de “mukataa-i hassha-i bac-ı pazar-ı çüb ve ihtisâb-ı Ankara beytûlmâl-i âmme ve hassa ve tahmis-i kahve ve tevâbiî”dir. 1197’de (1782-1783) mâlikâne olarak Ahmed Ağa’nın uhdesindedir. Muharremi mukataa olup tefavüt ile birlikte yıllık malı 101400 akçadır. Bundan 15666 akça vazife ödenmektedir. Geriye 85734 akçalık mal kalmıştır. Bunun için 26400 ve 48000 akçadan oluşan 74400 akçalık bir ödeme yapılmış ve mâlikâneceğinin zimmetinde 11334 akça kalmıştır. Osmanlı iktisadi yapısı ile ilgili araştırmalarda “tefavüt” konusu çeşitli şekillerde açıklanmaktadır. Sahillioğlu bütçe rakamlarının çürük akça hesabıyla tutulduğunu dolayısıyla gurus=160 akça ve pare=4 akçadan hesaplandığını; halbuki sağ akça ile gurus=120 ve pare=4 akça olduğunu belirtmektedir. “Hazîneye giren para ne çeşit olursa olsun önce sağ akça ile değerlendiriliyor ve ödeme yapanın hesabından o miktar düşülüyor (ödeme yapan mültezim ise), sonra aynı miktar para yeniden çürük akça ile değerlendiriliyor ve ikisi arasındaki fark (tefavüt) adı altında, açıkta, kur farkından hasıl olmuş bir gelir olarak yazılıyor.” Bkz. (Sahillioğlu 1981:1401). Pakalın ise tefavütü “hicri sene ile mâli sene arasındaki on gün ve 21 saatlik farktan meydana gelen gelir farkı yerine kullanılan bir tabir”olarak tanımlamaktadır. “Bu fark hicri senenin 365 gün 8 saat 48 dakika, mâli senenin ise 365 gün 8 saat 5 dakika olmasından ileri geliyordu. Mâliyece mukataalar hicri sene üzerine ihale edilir ve bu iki sene arasındaki farka isabet eden kısım ayrıca alındığından bu farka tefavüt-ü hasene denilirdi.” Bkz. (Pakalın 1993:434). Konumuz bakımından bu ikinci açıklama caridir. Nitekim Cezar da tefavütü “âyarlama zammı” olarak açıklamakta ve genellikle muharremi mukataalar için söz konusu olduğunu belirtmektedir (Cezar 1986:44/37). Kamil Kepeci tasnifinde 5274 numarada kayıtlı Bursa Mukataasına Bağlı Mukataaların İcmâli’nde marti mukataalar için de “maa tefavüt” ifadesi yer almaktadır.
- ¹³ (Çadırcı 1991:121,132). Çadırcı (1991:122) bu verginin standart bir oranı olmadığını; kadı, esnâf kethüdası gibi şehir yöneticileri ve ileri gelenler tarafından belirlendiğini ifade etmektedir. Ayrıca esnâf gruplarının sayısı, her birinin ödeyeceği vergi ve toplamı tablo hâlinde yer almaktadır bkz. (Çadırcı 1991: 139-142).
- ¹⁴ İnalıcık(1996:212), Bursa pazarından İtalyanların Ankara ve Kastamonu sofları aldıklarını; Bursa’ya getirilen külliyetli miktarda Ankara sofunun Avrupa’ya, Rumeli ve kuzey memleketlerine (Eflak, Boğdan, Kırım, Lehistan, Rusya) hatta Arabistan’a sevk edildiğini belirtmektedir.

- ¹⁵ (Anhegger-İnalcık 2000:58). Aydın kanununda da bir maldan hem bac hem kapan resmi alınamayacağı, yalnız birinin alınabileceği; gümrük alınan meta-dan buçuk akça kapan bacı, gümrük alınmıyorsa, alandan ve satandan birer akça alınacağı belirtilmektedir bkz. (Barkan 1943:16).
- ¹⁶ Vezir-i azam müteveffa Çorlulu Ali Paşa evkafından Ankara'daki Sarı Hatib medresesi hafız-ı kütübünün hicri 1155'de, Ankara damga mukataası malın-dan yevmi beş akça vazife aldığına dair bkz. (MFA: 807/803).
- ¹⁷ Tietze bir şeyin rengarenk olmasını ifade eden "alaca bulaca" tabiri için Floran-salı tüccârların "allaggia bollago"; bogasi için yine İtalyanların "boccascina" dediklerini ancak kelimenin menşeinin bilinmediğini belirtmektedir. (Tietze 2002:138).
- ¹⁸ (Koçu 1967:119). Kütükoğlu 1640 tarihli narh defterinde hamam peştemal-larının dokunduğu şehir, boyları ve enleri gibi özellikleriyle kaydedildiğini; peştemalların 35, 40,45, 50 kalem tabir edildiğini belirtiyor. Dokuma tezgâh-larında çözümlü ipliklerinin "cağ" denilen ağaç veya tel çivilere takıldığını ve bu çığlara kalem dendiğini; bunlardan uzanan ipliklerin çağ tahtasının delik-lerinden geçerek çözümlü dolabına sarıldığını ve sonra da dokuma amelîyesinin gerçekleştiğini öğreniyoruz. (Kütükoğlu 1983: 69). Herhâlde dokunan kuma-şın seyrek veya tok; renkli, çubuklu oluşu bu kalemlerle ilgilidir.
- ¹⁹ (Kütükoğlu 1983:71). Narh listelerinde yastıklar sümbüllü, ay nakışlı, karanfil nakışlı, altunlu ay ve karanfil nakışlı; bogasi ve astar üzerine basma; Bursa, ile-cik ve İstanbul gibi imal edildiği yer veya Bakkaloğlu, Odabaşı gibi ustanın adına göre tanımlanıyor ve tabiatıyla farklı fiyatlar alıyor (Kütükoğlu 1983: 175).
- ²⁰ Esasen bu kayıta tarih yoktur, üstteki kayıt ise 17 zilhicce 1196 tarihlidir (MFA: 858/225).
- ²¹ Aslında bu kayıta da tarih yoktur, üstteki kayıt ise gurre-i muharrem 1200 tarihlidir. Örnek olmak üzere söz konusu temessük kaydını buraya alıyoruz: "bais-i tahrir-i huruf budur ki, ba berât-ı şerif-i âlişan ber vech-i mâlikâne mutasarıf olduğum tamga-yı kirpas maa penbe-i Ankara ve tevâbiî mu-kataası işbu bin iki yüz senesi muharremi guresinden sene-i mezbure zilhic-cesi gayetine varınca bir sene kamilen zabt eylemek üzere iltizâmına talib ve ragıb olan darend-i temessük kıdvetül emasil vel akran esseyid Mustafa Ağa zide kadruhuya ber vech-i sene-i sabık iltizâm ve tefviz olunub mümaileyh dahi iltizâm ve kabul eylemekle zabtiyün yedine işbu temessük verildi gerekdir ki sene-i mezbureye mahsuben mukataa-i mezburu ber mucib-i şu-rut-ı serbestiyyet zabt u rabt ve vaki olan aidat ve varidatı şurut-u berât ve sabıklarda olduğu vechile ahz u kabz ve cem ve tahsil eyleye tarafımızdan ve taraf-ı aherden bir ferd müdâhale ve taarruz eylemeye, esseyid Mustafa muta-sarıf-ı mukataa-i mezbur" (MFA: 860/300).
- ²² (Akgündüz 1990:118vd); " ve hâliya emr-i şerifim budur ki min bad dergâh-ı muallamda isbat-ı veraset eden kimesnelerin akçeleri verilmeli oldukda,

- gerek hazîne-i âmiremnden verilsün gerek beytülmal eminleri ellerinde olan akçeden verilsin, vezzan tartub mikdârı malum olduktan sonra divân-ı âlide paşaların ve kadı askerlerin huzurlarında hazîne-i âmirem defterdarları marifetiyle verilüb deftere kayd oluna " (Akgündüz 1990:120).
- ²³ İnalçık (2000:113 ve 144), (asıl) voyvodaların dirlik sahibinin vekili olarak, ona ait gelirleri topladığını; ayak amili veya pare voyvodası denilen kişilerin de dirlik sahibine ait gelirin bir cüzünü iltizâma aldığını belirtmekle beraber yayınladığı 947 evail-i muharrem (18-28 Mayıs 1540) tarihli bir yasakname (adaletname) ile padişahın niyâbet ve bad-i heva gelirlerinin pare mültezimlerine verilmesini yasakladığını ve asıl voyvodalar eli ile toplanmasını emrettiğini gösteriyor.
- ²⁴ Pakalın konuyla ilgili olarak "hazînenin müzayakaya düştüğü devirlerde pek ziyade hasılat getiren timar ve zeametler mahlûl oldukça, tevcih olunmayıp mîrî canibinden zabt edilerek ilzam olmaya başlandı. Bunlara mukataat-ı mîrîye denir. Büyük şehirlerde kantariye, keyyâliye, bac, kara gümrükleri, müskirat resmi gibi resimler ihdâs edilerek mukataat-ı mîrîye cümlesine alındı" demektedir. (Pakalın 1993:578).
- ²⁵ Ancak tanzimat uygulaması ilk anda bütün memlekete teşmil edilmediğinden yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyuldu. Böylece mâliye nezareti tanzimata dahil bölgelerin işlerini yürütürken, tanzimat harici olan mahallerin gelir gider işleri mîrî hazîne ile mukataat hazînesinin birleştirilmesiyle oluşturulan hazain-i âmire defterdarlığına bağlandı. Bu dönemde hazînelerin kurulması, kaldırılması ile ilgili gelişmeler için bkz. (Cezar 1986:288 vd).
- ²⁶ (Çakır 2001:47; Şener 1990:154). Şener, tanzimatın ilk üç yılı hariç, aşar gelirlerinin iltizâm usulü ile idâre edildiğini belirtiyor. İltizâm, özellikle aşar iltizâmı mahalli düzeyde ihale edilmiş; merkezden yapılan ihaleler daha ziyade gümrük ve diğerlerine yönelik olmuştur (Şener 1990:123). "Hazîneden yapılan ihalelerde iltizâm bedellerinin ödenme şeklini düzenleyen 1858 tarihli nizamnameye göre sarraflar, mültezimlerin borcu nedeniyle müteahhit durumunda olduklarından taahhüt senedi verirler. Borç tutarı ihalenin yapıldığı aydan itibaren aylık taksitlere bağlanır. Yani ihale olunan gelir aşarsa haziran, diğer resimlerse mart ayından itibaren mâlî yılın son ayı olan şubata kadar aylık eşit taksitler hâlinde ödenir. Burada dikkati çeken iltizâm bedelinin ödeyicisi mültezimler değil, müteahhitlerdir"; taşralarda ise ödemeler mültezimlerce yapılmıştır (Şener:125-126).

Kaynaklar

Ankara Şeriye Sicilleri Milli Kütüphâne Mikro Film Arşivi, Mikro Film No: 750,

807, 849, 850, 852, 853, 855, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 865.

Bursa Mukataasına Bağlı Mukataaların İcmâli, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri,

- Kamil Kepeci Tasnifi, Defter No. 5274.
438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I: Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Sultanönü,
Hamid ve Ankara Livaları Dizin ve Tıpkıbasım (1993), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, XXII+ 108+ 209 s.
438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II: Bolu, Kastamonu, Kengiri, ve Koca-ili
Livaları Dizin ve Tıpkıbasım (1994), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, XII+ 171+ 200 s.
166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hüdavendigâr, Biga, Karasi, Saruhan, Aydın,
Menteşe, Teke, Alaiye Livaları: Dizin ve Tıpkıbasım (1995), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Ankara, XVI+ 208+ 324 s.
AKGÜNDÜZ, Ahmet (1990), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* II.Kitap, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 655 s.
ANHEGGER, Robert - İNALCIK, Halil (2000), *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örfi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, XXIII+95 s..
BARKAN, Ömer Lütfi (1943), *Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukuki Ve Mâlî Esasları* Cilt I Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Yayınları; İstanbul.
ÇADIRCI, Musa (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, VIII+410 s.
ÇAKIR, Coşkun (2001), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Mâliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul, 366s.
CEZAR, Yavuz (1986), *Osmanlı Mâliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi* (XVIII. yy'dan Tanzimata Mâlî Tarih), Alan Yayıncılık; İstanbul, 420 s.
DERNSCHWAM, Hans(1992), *İstanbul Ve Anadoluya Seyahat Günlüğü*, Çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 427 s.
GENÇ, Mehmet (2000a), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 368s.
GENÇ, Mehmet (2000b), *"İltizâm"*, Diyanet İslam Ansiklopedisi Cilt 22, ss 154 - 158.
ERGENÇ, Özer (1995), *XVI.Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı, Ankara, 246 s.
ERGİN, Osman Nuri (1995), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir belediyesi Yayınları Cilt I, 556 s.
İNALCIK, Halil (1996), *Osmanlı İmparatorluğunda Toplum ve Ekonomi*, Eren

- Yayıncılık, İstanbul, 466 s..
- İNALCIK, Halil (2000), *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 208 s.
- KOÇU, Reşat Ekrem (1967), *Türk Giyim Kuşam Ve Süsleme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara, 255 s.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat (1983), *Osmanlılarda Narh Müessesesi Ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul, XX+436 s..
- ÖNER, Erdoğan (2001), *Mâlî Olaylar Ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde İdâre*, Mâlîye Bakanlığı Yayınları, Ankara, XX+813 s.
- ÖZKAYA, Yücel (1985), "*XVIII.Yüzyılda Genel Hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğunda VergiSorunu*", 5. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, ss.481-516.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993), *Osmanlı Tarihi Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, III Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1981), "*1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazîne Gelir ve Giderleri*", VIII. TürkTarih Kongresi, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, ss.1389-1406.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik (2000), *Tarih-i Mâlî*, Hazırlayan, Mâlîye Bakanlığı Yayını, Ankara.
- ŞENER, Abdüllatif (1990), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 278 s.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1985), *Osmanlı Mâlîyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 384 s.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1986), *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 346 s.
- TİETZE, Andreas (2002), *Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Simurg Yayınları, İstanbul, 763 s.
- YÜCEL, Yaşar (1992), *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uyguruluk Tarihine Dair Bir Kaynak Es'ar Defteri* (1640 Tarihli), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 282+153 s.

Some Data on *Mâlikâne* - *Mukataa* in the District of Ankara in the Second Half of the 18th Century

Dr. Deniz KARAMAN©

Abstract : Several *mukataa* in the district of Ankara in the 18th century that were transformed into *mâlikâne* (or were sold as *mâlikâne*) are investigated in this article. Generally, a *mukataa* was a state-owned source of revenue or a source of tax revenue for the treasury. Activities such as customs and *ih̄tisâb* (supervision of guilds and markets) where a share of the income belonged to the state, that is the collection of taxes; the right to operate establishments that had become monopolies such as mints and candle factories; and in particular sales monopolies, such as the sale of minerals/metals could all be *mukataa*. While commercial and industrial management were the first to fall into the category of *mukataa*, in periods when the treasury was in financial difficulty, when high-revenue producing *timar* and *zeamet* were vacant the practice of farming them out (*ilti-zâm*) was started. By the gradual creation of new taxes the field of tax-farming was expanded. What were the payments made to the state in the administration *mâlikâne* (state lands held for life by a private owner)? First of all was the advance payment known as *muaccele* made at the conclusion of an agreement; in fact this advance payment that would eliminate financial straits was the most important reason for this practice. The starting price at auction was based on a *muaccele* value two to ten times the average profit that the *mukataa* owner would obtain, as determined by the state. In addition to this, there was a yearly payment on anything designated as property and office fees of up to 20% of the property's value. After the sale all financial rights, in addition to partial administrative and disciplinary rights passed to the *mâlikâne*; no official other than a qadi could interfere. The *şerīye siciller* (registers kept by qadis) provide information on both the subject of *mâlikâne*, as well as the conflicts among them.

Key Words: *Mâlikâne*, *mukataa*, *ih̄tisab*, Ankara, 18th century

---

© *Consultant of Prime Ministry / ANKARA*
dkaraman2000@yahoo.com

Некоторые Сведения о Маликане-Мукатаа (налогов с владений) в Анкаринском Санджаке во 2-ой половине 18 века

Дениз КАРАМАН, др.*

Резюме: Известно, что в 18 веке в анкаринском санджаке было три маликане-мукатта при бурсовской канцелярии и один при Главной бухгалтерии. Из них первые три- это мукатта налога (ихтисаб), печати и кирпаса, а последний-это мирлива (командир гвардии при дворе султана). Ихтисабу можно дать следующее определение- это установление цен на товары розничной продажи на рынке и налог или штраф, взимаемый с тех, кто не соблюдает эти цены и таким образом нарушает установленный закон. Печать ставилась на ткани, весы, изделия из золота, серебра и выражала налог, взимаемый при этом. Так как дамга (печать) в сущности означала налог, она употреблялась и в отношении соф (шерсть), шали (кашемир), кирпас и хамир. Однако если в документе говорится только о дамге (печати), нужно понимать, что речь идет о соф и шали. В документации судопроизводства даются сведения о маликане. С их помощью также можно узнать о заказах на ткань, их цветов и размерах; о “вывозном налоге” на ангорскую шерсть, вывозимую за пределы Анкары; о необходимости конфискации государственной казной неоплаченную ангорскую шерсть и ткани без печати; повышении цен в связи с нелегальной вывозкой за пределы страны товаров и влияние этого процесса на государственный доход.

Ключевые слова: маликане (владение), мукатта (налог вакуфных земель), налог, печать, кирпас, Анкара, 18 век

---

*Советник премьер-министерства- АНКАРА
dkaraman2000@yahoo.com

Esir Şehrin Mahpusu'ndan Hareketle “Dar Yer”de İnsan

Yard. Doç. Dr. Ayşenur KÜLAHLIOĞLU
İSLAM*

Özet: Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* adlı eserinde insanın varlık yapısını 17 temel kategoride ele almaktadır. Edebiyat incelemesine farklı bir bakış açısı getirmek üzere söz konusu varlık kategorileri edebi metinde yer alan şahıslara da uygulanabilir. Bu çalışmada Mengüşoğlu'nun tesbit ettiği kategoriler Kemal Tahir'in “Esir Şehrin Mahpusu” adlı romanında yer alan mahpus tipine uygulanmış ve Kemal Tahir'in romancılığı konusunda bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemal Tahir, Esir Şehrin Mahpusu, İnsan Felsefesi, Takiyettin Mengüşoğlu, tip, mahpus tipi

Giriş

Modern ontoloji, maddi (inorganik), organik, ruhi ve tinsel olmak üzere dört temel varlık tabakasının mevcudiyetini kabul eder. Maddi varlık tabakası tüm kosmosu, organik varlık tabakası tüm canlıları, ruhi varlık tabakası tek tek insan bilincini kapsamaktadır. Tinsel varlık tabakası ise kültür dünyası olarak kabul edilen ortak (kollektif) tarihi varlık alanını içine alır. Edebiyat ilmi kapsamında değerlendirilen bütün nesneleştirmeler tinsel varlık alanı içine girmektedir (bkz. Tunalı 1984: 44).

Gerçek dünyanın kavramlarını kullanarak irreal bir varlık alanı oluşturan sanat eserinin kendine ait kuralları vardır. Nicolai Hartmann (bkz. Tunalı 1984:131-132), edebiyat eserinde iki temel tabaka olduğunu ileri sürer. Ön yapı adı verilen birinci temel tabakada ses, kelime ve yazı gibi homojen, real ve maddi unsurlar yer alır. Arka yapı denen heterojen ve irreal ikinci temel tabakada ise insanın fizik özellikleri, eylemleri, moral ve karakter özellikleri ile kaderi yer alır.

---

* *Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/ANKARA*
aislam@baskent.edu.tr

Edebi metinde arka yapıyı oluşturan irreal tabaka, real olana benzer ancak tam olarak o değildir. Sanat eserinin gerçeği içinde yaşadığımız alemin gerçeği gibi algılanamaz. Sanat eseri bir objektivasyon (gerçekleştirme, nesneleştirme)dir. Roman İngarden, sanatçının eserinin tümünde var olan bu objektivasyonun bir “görme tabakası” oluşturduğunu ileri sürer (bkz. Tunalı 1984: 127-127). Sanatçı bu görme tabakasını kullanarak eserinde bir perspektif sunar. Eserin gerçeklik çerçevesi sanatçının sunduğu bu perspektiften ibarettir. Perspektifler tasvir edilemez, eserin içinde gerçekleştirilir, kendiliğinden belirir. Real bir var olan olarak insanla irreal bir var olan ve belli bir perspektife dayanılarak gerçekleştirilen (nesneleştirilen) roman şahsı arasındaki ilişki, sanat eserinin gerçekliği yansıtmaya yönünü açıklayacak bir veridir. Takiyettin Mengüşoğlu *İnsan Felsefesi* adlı eserinde, yaşayan somut insanı onun varlık yapısını ele alarak bütün yönleri ile incelemektedir. Mengüşoğlu’na göre somut bir var olan olarak insan bütün yapıp etmeleri açısından maddi ve manevi alanlara ayrılamayacak bir bütün, biyopsişik bir varlıktır. Bu biyopsişik varlık; bilen, yapıp eden, değerleri duyan, bu değerlerle yönetilen, bir takım tavırlar takınan, önceden belirleyen, isteyen, özgür ve tarihsel olan, ideleştiren, seven, çalışan, eğitilen-eğiten, devlet kuran, inanan, sanatı yaratan ve konuşan bir bireydir.

Real bir varlık olmamakla birlikte, edebi metinde belli bir perspektiften ve sanatın nesnesi olarak sunulan insan varlığının ontolojik açıdan incelenmesi, edebiyat ilmine yeni bir yaklaşım getirmek üzere, daha önce Sait Faik (Çelik 2002) ve Ömer Seyfeddin (Argunşah 2003) hikayesi üzerinde denenmişti. Bu çalışmada Mengüşoğlu’nun söz konusu bakış açısı, Kemal Tahir’in *Esir Şehrin Mahpusu* adlı romanındaki mahpus tipine uygulanacaktır.

Esir Şehrin Mahpusu, Kemal Tahir’in konusunu Milli Mücadele yıllarından alan romanlarından biridir. Dizinin ilk kitabı *Esir Şehrin İnsanları*’nın kahramanlarından olan ve 1920’lerin başında ailesiyle birlikte yurda dönen Selimpaşa-zade Kamil Bey, Karadayı dergisinde çalışmaya başlayarak kendisini henüz sorunlarına fazla vakıf olmadığı bir kurtuluş mücadelesinin içinde bulur. Ankara Hükümetini desteklemek üzere İstanbul’un kozmopolit ortamında yürütülen bu çok yönlü ve gizli mücadele sırasında faaliyetleri açığa çıkınca, Bekirağa bölüğünde üç ay tutuklu kalır. Daha sonra yedi yıl kürek cezasına çarptırılarak Yeni Tevkifhane’ye sevk edilir. *Esir Şehrin Mahpusu* adlı roman, baştan sona Kamil Bey’in Kemal Tahir tarafından “Daryer” olarak adlandırılan hapisanedeki hayatı üzerine kurulmuştur. Başlangıçta adi suçluların, İstanbul’un namılı kabadayılarının ve bir yığın it kopuğun bulunduğu ikinci koğuşa konulan Kamil Bey, suçunun niteliğini ve

kimliğini açıklamadığı için uzun zaman burada yatar. Bir süre sonra koğuş ağası Paytoncu Osman'la şiddetli bir kavgaya tutuşur ve böylece kim olduğu anlaşılacak Revir bölümünde bulunan eski İttihatçı mahkumların yanına alınır. Olay örgüsü kısaca özetlenen romanda ön plana çıkan unsur, bir yandan dar yerdeki mahkumlarla diğer yandan İstanbul'un işbirlikçi savaş zengini takımından olan ailesi ile mücadeleye girişen Kamil Bey'in ruhi büyüme sürecidir.

Romandaki insan varlığını oluşturan şahısları başlangıçta dar yerdekiler ve dışarıdakiler olarak iki ana grupta değerlendirmek mümkündür. Çalışmanın asıl malzemesini oluşturan dar yerdekiler hapisanede bulunış sebeplerine göre; adı suçlular, entelektüel mahkumlar, fikir suçluları ve dar yerdeki görevliler şeklinde sınıflandırılabilir. Ancak burada topluca ele almayı tercih ettiğimiz tüm dar yer sakinlerine, Mengüşoğlu'nun dikkati doğrultusunda, insanın varlık yapısı ve nitelikleri açısından bakıldığında, onların tümünün biyopsişik bir varlık olarak insan oldukları tespit edilecektir. İncelemenin temelinde yer alan insan felsefesi'ne göre insan; ontik, somut bir bütündür. Ruhsal ve bedensel olarak bölünemez. Tüm varlık koşulları ile birlikte kavranmalıdır (Mengüşoğlu 1988: 229). İnsan ölümlü bir varlıktır, ölümsüz olan onun başarıları ve eserleridir. biyolojik ve psikolojik yönleri ile bir toplam değil, birbirinden ayrılmayan bir bütün olan insan, ruh ve beden (madde) gibi alanlara ayrılarak incelenemez. (Mengüşoğlu 1988: 22). Bu sebeple Esir Şehrin Mahpusu adlı romandaki tüm şahıslar da biyopsişik bir bütün olarak ele alınıp incelenmek durumundadır.

Esir Şehrin Mahpusunda İnsanın Varlık Yapısı ve Nitelikleri Bilen Bir Varlık Olarak İnsan

Bilgi bir bütündür onun birbirinden ayrı düşünilemeyecek türlerinden (Mengüşoğlu 1988: 74,75) olan naiv bilgi, hayatın bilgisidir, hayata hizmet eder. Esir Şehrin Mahpusu adlı romandaki tüm şahıslara bu açıdan bakıldığında hepsinin hayata hizmet eden bilgiyi bilen varlıklar olduğu tespit edilir. Mahkumların sahip olduğu bilgi, değerlerle, hayatla ilgisi olan, taşıyıcısının yapıp ettiklerini, işlediklerini canlandıran ve hayata düzen veren (Mengüşoğlu 1988: 66) bir bilgidir.

Romanın kahramanı Kamil Bey, Yeni Tevkifhane'ye nakledildiği gün adını hapisane defterine kaydettirirken, üstü aranıp eşyalarının bir kısmına el konulurken, kendisine çok yabancı olan bir hayatın bilgisi ile karşılaşır. Yeni hayatının ilk bilgisi burada parasız yaşamayacağıdır. *Cüzdanında otuz beş*

otuz altı lira kalmıştı. Bu yakınlar alacak davalarından bir şeyler çıkaramazsa sürüneceği şüphesizdi. Yutkundü:

-Lazım olursa buluruz.

-Aman bul Kamil Ağa!... Bul ki kurban, bu dar yerde kemiklerin çürümeye... (EŞM 28)

Bilginin diğer bir görünüşü olarak bilimsel bilgi, hayatın bilgisinden farklıdır, yöntemlere dayanır, araştırma yapabilir, derinleşebilir. İnsan eylemlerinin bir ürünü olan bu tarz bir bilimsel bilgi roman şahıslarından Kamil Bey ve Arif Binbaşı'da görülmektedir. Kamil Bey iyi bir hariciyecidir, birkaç yabancı dil bilir ve mesleki bilgisi açısından takdir edilir. Arif Binbaşı bilimsel bilgiyi üretmese de ona sahiptir. Hizmetlisi Sefer Onbaşı onun askerlik ve ordu yönetimi açısından çok bilgili fakat hayatın bilgisi açısından zayıf olduğunu belirtir. *Bunca kitap okur, silahtan yana Osmanlı'dır ama adam seçmeye geldi mi on para etmez. (EŞM 174)*

Bir bilgi türü olarak felsefenin ise uğraşmayacağı alan yoktur. Mesela Kamil Bey tüm kararlarını verirken, Mehdi Bey aşk hakkındaki kararlarını verirken, felsefi bilgiyi bilen varlık durumundadır. Kamil Bey, karısı ile aralarındaki uzaklığın şuuruna erince, evden hapisaneyeye gönderilen paketleri felsefi bilgi ile donatılmış düşüncelerle karşılar: *Kamil Bey masanın üzerinde duran kutulara baktı. Dükkanlardan gelişigüzel alınmış şeyler. .. Sırmalı sırmalı sicimlere bağlanmış, düğüm uçları yaldızlı etiketlerle tutturulmuş bayağılıklar... Sevgi şurda kalsın, acımayla ilişkileri yok... İçleri kim bilir nasıl cıvık cıvık, yapış yapış... (EŞM 276)*

Mehdi Bey ise sevdiği kadının ölümüne karar verirken felsefi bilgiyi kullanır: *Meliha Hanım'ın elimde öleceğine o sabah, o dakika yüzde yüz aklım yattı. Önce ferahladım ki ormandan çıkıp açık deniz görmüşüm gibi... Sonra yüreğimi korku sardı. "Öldü mü Meliha Hanım'la yaşamak yok," diyorum. Çünkü ölümden sonrası karanlık... Ben onu bunu bilmem! Adam kısmı hiç farkına varmadan durduğu yerde deliriyor. (EŞM 259)*

Bir hayat etkinliği olan sanatın sağladığı bilgi de yönetime bağlı değildir Mesela resim somut olanı bir renk ve şekil dünyası ile tanıtır. (Mengüşoğlu 1988: 82,84) Kamil Bey, dar yerde yaptığı resimlerde bu bilgi alanını kullanır ve bir manada resmini yaptığı insanların iç dünyalarını, hayat görüşlerini açıklar. (Mengüşoğlu 1988: 87) *İşe (resim yapmaya) Sabriye'ninkinden başlamak istedi. Yürütemeyince Rus kontesininkine geçti. Kadın ilk bakışta tatarımsı suratıyla dünyadaki bütün kötülüklerden habersiz bir kız çocuğuna benziyordu. Fotoğraftaki çizgileri kömür kalemiyle büyülterek kağıda geçi*

rince yüzdeki çocuk temizliğinin yerini bir başka şey, galiba cinsel oburluk alıverdi. (EŞM 236)

Sanat her insana az veya çok bir şey söyler Kamil Bey'in resimleriyle tanışan bilgisi sığ, derinliksiz mahkumlar da ondan bir şey anlar, etkilenirler. Hatta bir kısmı Kamil Bey'den kendileri için de birer resim isterler: *Bizimkini yapacaksınız ama tıpatıp benzeteceksiniz! Biz parasında değiliz.- Cebinden pahalı bir cüzdan çıkardı. Bir zaman aradı. –Yanımda yok birazdan gösteririm. Eğer beğenirsem arkası gelir. – Sesini alçalttı.- Çıplak resim de yapabilir misiniz? (EŞM 250)*

Sanat bize hiçbir bilginin erişmeyeceği alanların kapısını açar (Mengüşoğlu 1988: 87). Nitekim Mehdi Bey'in içindeki derin ten tutkusunu açığa vuran da onun ölmüş sevgilisinin resmi olmuştur.

Mengüşoğlu'na göre (1988:91) din de bir çeşit bilgidir ve dinler arasındaki inanç farkları bu bilginin dışında kalır. Kamil Bey dindar birisi değildir buna rağmen dar yerdeki cami ve kiliseyi gezince büyük bir ferahlık duyar. *Kamil Bey sevinçle yutkundu. İçinde debelendiği bunaltı birden dağılmış, ciğerlerini sıkın havasızlığın yerini serin bir esintinin ferahlığı almıştı. "Çok şükür..." diye sevindi. "Adam çok bunaldı mı buraya sığınır. Bunu yaptırarlardan Allah razı olsun!" Bu renkli temizliği ciğerlerine doldurmak istemiş gibi derin derin soludu. 'Dinler toplum için lazım... Bütün avadanlıkları, takımları, taklavatlarıyla lazım.. Hele bunalmış insanlar için mutlaka lazım (EŞM 98).*

Dar yerdeki tüm mahkumlar oruç tutar, çoğu abdest alır, bazıları namaz kılar, dinsel ritüel olarak bayram kutlanır, aralarında dine dayalı mistik bilgisini maddi çıkar için kullanan da vardır: *Yıldızı iyice bulanıktı. Senin anlayacağıın, resmen uğursuz... Şeyhimin öğüdü: Yıldızı bulanıkçaysa o adamın derdine el sürmeyeceksin. (...). (EŞM 67)* Bütün bu uygulamalar bir inançtan ziyade hayat bilgisine benzeyen bir bilgi ile yapılır. Temelde inanmak değil bir bilginin uygulanması vardır. Bu bilgiye dayalı yapıp etmeleri yöneten ise insandaki değer duygusudur.

Bilen bir varlık olarak bakıldığında, Kamil Bey'in kendi toplumuna oldukça yabancılaştığı görülür. Kendi toplumunun sıradan insanların tepkileri Kamil Bey'i daima şaşırtır. Söz konusu insan unsuru işlediği suçlar dolayısıyla toplumdan tecrid edilmiş mahkumlar olunca bu yabancılaşma daha çok göze batmaktadır. *İçinin içinden davranarak kendini toplamaya çalıştı. Özelliklerini bir türlü ayırt edemediği, içlerine bir türlü sokulup aralarında rahatlamadığı bu karmakarışık kalabalığı, birbiriyle uyumsuz tek kişilerin me y*

dana getirdiğinden şüphelenmek pısrıklığını biraz dağıtmıştı. Bunun sahiden böyle olup olmadığını anlamak için, hiç de canı istemediği halde basamakları indi (EŞM 98).

Yapıp Eden Bir Varlık Olarak İnsan

İnsan yapıp-eden, aktif olan bir varlıktır. Çeşitli hayat durumları, hayat ilişkileri, olaylar kaygılar içinde bulunur. Yaşayabilmek için onlarla hesaplaşmak, onların içinden sıyrılıp çıkmak zorundadır. İnsan her çeşit bilgiyi de değerlerle bezenmiş bir eylem olarak görür. Her yapıp etmeye bütün insan yetenekleri az veya çok katılırlar (Mengüşoğlu 1988: 92).

Ele alınan romandaki tüm şahısların hayatla ilgili önemli, önemsiz planları hedefleri amaçları vardır. Bunun için karar bekleyen eylemler yaparlar. Mesela Kamil Bey'e suçu sorulduğunda iftiraya uğradığını söyler. Paytoncu Osman, Kamil Bey'i sürekli olarak sofrasına davet eder, kumara oturduğunda uğur getireceğini söyleyerek Kamil Bey'in parasıyla oynar, henüz yatağı gelmeyen Kamil Bey'e bir yatak ve yorgan buldurur. Bu eylemlerin hepsi bir plan sonucu varılan kararların uygulamasıdır. Aynı yapıp etme örneklerine bu açıdan bakılınca Kamil Bey'in kimliğini gizli tutabilmek için suçunun niteliğini açıklamadığı, Paytoncu Osman ve arkadaşlarının da ondan para sızdırabilmek için başlangıçta iyi ev sahibi gibi davrandıkları anlaşılır.

Tüm mahkumlar barınma, yeme, içme, araç gereç sağlamaya yönelik koşulsuz ve otomatik eylemleri gerçekleştirirler. Üstelik bazen bu gerçekleştirme, hayatın temel aktivitesi haline gelir. Kamil Bey, eşi ve kızı ile ilişkisi hakkında karar verene kadar hayatının temel aktivitesi yeme içme barınma eylemlerini gerçekleştirmek, resim yapmak gazete veya kitap okumak, sohbet etmektir. Paytoncu Osman ve onun çevresindeki diğer adi suçlular, yeme içme ve barınma ihtiyaçlarını gidermeye yönelik yapıp etmelerinin yanı sıra tüm dikkatlerini maddi çıkar sağlayan yapıp etmelerde yoğunlaştırmışlardır. İttihatçı mahkumlar ise yeme içme barınma ile ilgili yapıp etmelerin yanı sıra eskiden olup bitmiş yapıp etmeleriyle ilgili konuşmalarla günlerini geçirirler. Onları birbirinden ayıran faktör, bu yapıp etmelere bir nizam veren değer duygusundaki farklılıktır.

Değerleri Duyan Bir Varlık Olarak İnsan

İnsanın yapıp etmelerini gerçekleştirmesi onun değerleri duyan bir varlık olmasına dayanır. Akış içinde bulunan insan hayatı ve eylemleri tesadüflere terk edilemez. Hayat ancak yönü belli olan yapıp etmelerle, bunun için gerekli olan kararlarla gerçekleştirilebilir ve bütün kararlar doğrudan gelecekle ilgilidir. İnsanın gerçekleştirilmesi gereken eylemlerini düzenleyen, onları

önemine göre sıraya koyan, ondaki değer duygusudur. Gerçi hiçbir bilgi değerden yoksun değildir ancak değerlerden yoksun olmamak ile değerleri özel bir varlık alanı olarak incelemek ayrı ayrı şeylerdir. İnsanın sayısız eylemlerini, eylem alanlarını yöneten üç değer grubu vardır: Yüksek değerler, araç değerler ve davranış değerleri (Mengüşoğlu 1988: 102-109).

Romanda çok yönlü bir kahraman, bir birey olarak ele alınan Kamil Bey'in yapıp etmelerini yerine göre bu üç değer grubunun da yönlendirdiğini söylemek mümkündür. Başlangıçta birbirini çok iyi tanımayan iki farklı kültür seviyesinden gelen mahkumlar davranış değerlerinin yönettiği yapıp etmelerle iletişim kurmaktadır. Bunlar yeme içme ve barınma gibi ihtiyaçlarını gidermeye yönelik otomatlaşmış eylemlerde ortaya çıkmaktadır. Bir süre sonra adi suçlularla Kamil Bey arasındaki değer duygusu farklılıkları iyice su yüzüne çıkmaya başlar. Öyle ki Kamil Bey, karşı tarafın çıkar, kuşku, çekemezlik gibi maddi varlığa bağlı, yararı ön plana alan araç değerleri ile için için alay etmeye hatta bu durumu eğlenceli bulmaya başlar: "*Kamil Bey işi anladıktan sonra, Osman Ağa'nın dediklerini hiç dinlememiş bu küçük soygun düzenini pek eğlenceli bularak içinden gizlice keyiflenmişti (EŞM 134)*. Koğuş sakinleri ise kendileri ile çatışmaya girmeyen, kendilerinin tek hedefi olan maddi çıkar alanında pazarlık dahi yapmadan farklı bir değer duygusuna bağlı oluşun üstünlüğünü hissettiren Kamil Bey'e karşı az da olsa mahcubiyet hissederler: *Koğuştakiler utanıyorlarmış gibi her göz göze gelişlerinde bakışlarını Kamil Bey'den kaçırıyorlardı. Evet hepsinde bir suç işlemiş hali vardı. Kamil Bey önceleri buna pek aldırmadı. Geldi geleli ilk defa kitap okuyordu. Borçlarını öder ödemez çekingenliği kalmamış sanki, buraya keyfince yerleşmek hakkını ancak soyularak kazanmıştı (EŞM 136)*.

Aslında hapisananenin tefessüh etmiş havasını soluyan herkeste çok ciddi bir değer çatışması veya karmaşası vardır. Bu durum bazen dar yerin maddi ve manevi imkansızlıklarından kaynaklanır, bazen de zaten bu karmaşayı yaşadığı için suç işlemiş bulunan insanların bir arada yaşıyor olmasından. Öyle ki, özünde milliyetçilik, vatanseverlik gibi yüksek değerlere bağlı olduğu halde politik eylemlerinde araç değerleri kullandığı için zimmet suçuyla hüküm giyen bir İttihatçı subay, Kamil Bey'e "*bizim sahici hürriyet kahramanlarımızdan 'dolandırıcı' Nuh Bey*" (EŞM 185) sözleriyle takdim edilir.

Başlangıçta genellikle araç değerlerle hareket eden Kamil Bey, ara sıra kendisini ziyarete gelen Fatma Hanım'dan oldukça etkilenir. Cahilliğine rağmen Türk halkının doğruluk, vatanseverlik, fedakarlık gibi yüksek değerlerini taşıyan bu kadın, hiç farkına varmadan, Kamil Bey'in kendi içine bakmasını ve özgürlüğünü kullanarak, her davranışını ölçüp biçtiği, hesap ettiği araç

değerlerden istediği kadar dürüst olabileceği yüksek değerlere geçmesini sağlar: *Fatma Hanım'la çocukları kapıya kadar geçirdikten sonra Kamil Bey, yüreğini çekinerek yoklamış, avluya inerken içinde debelendiği yıldıktan hiçbir iz bulamamıştı. Parasızlığı, buranın dayanılmaz soygun düzeni bile artık hiç önemli değildi. Dünyada artık üstesinden gelinmez hiçbir zorluk yoktu (EŞM 148).*

İnsan hayatı her iki değer gurubunun da gerçekleştirilmesine dayanır. Bunlardan biri diğerinin aleyhine olarak mutlaklaştırılmamalıdır. Kamil Bey ve İttihatçı mahkumlar da böyledir. Hiçbir zaman metafizik idealizm veya metafizik materyalizm boyutunda donmuş yapıp etmelerle sınırlandırılmazlar. Ancak adi suçlular için durum böyle değildir. Hapishanede olduklarına göre onlar da sonunu, getirisini, götürüsünü hesap etmedikleri yüksek değerler tarafından yönlendirilen dolaysız eylemlerde bulunmuş olmalıdırlar. Ancak bu, roman içinde gerçekleştirilen bir durum değildir. Okurla karşı karşıya oldukları süreçte adi suçluların yüksek değerler tarafından yönetilen yapıp etmeleri hemen hemen yok gibidir. Bu durum en çok sevgi kavramı çerçevesinde barizleşir. Genellikle cinsi dürtüleri düzenlemesi de beklenen sevgi duygusu bu mahkumlarda eksiktir. Onlardaki cinsel yapıp etmeleri ten tutkusu ve ihtiras yönlendirir. Fiziki imkansızlıkların da beslediği bu değer eksikliği, en çok cinsel sapsmalar şeklinde tezahür etmektedir.

Tavır Takınan Bir Varlık Olarak İnsan

Bilen, yapıp eden, değerleri duyan bir varlık olan insanın hayat fenomenleri karşısında tavır takınması kaçınılmazdır. Ancak insan bilgisizlik, değer körlüğü, hayat alanından dışlama veya patolojik durumlarda tavır takınmayabilir, bu durumlar karşısında ilgisiz kalabilir. Ayrıca otomatlaşmış eylemler de tavır takınmak gerektirmez (Mengüşoğlu 1988: 110).

Tavır takınmanın mümkün olan iki şekli vardır: 1. Açık tavır takınma, 2. Kapalı tavır takınma. Yüksek ve araç değerler tarafından yönetilen eylemlerde tavır takınmak şarttır (Mengüşoğlu 1988: 112). Nitekim mahpusluk fenomenini hayat alanından dışlayan ve otomatlaşmış eylemlerle gününü geçiren Kamil Bey, Yeni Türkiye'yi kuracak kadın tipi olarak idealize ettiği Fatma Hanıma sövülünce yüksek değerlere sahip çıkar ve açık tavır takınır. Böylece mahpusluğunun ilk zamanlarında iyi geçinmeye çalıştığı 2. koğuştaki mahkumlarla aralarındaki zayıf iletişimi tamamen koparacak eylemler gerçekleştirmeye başlar.

–Ben o karyı tanırım orospunun biridir.

Kamil Bey yarım döndü, usta bir yumrukçu alışkanlığıyla Seringel'in tam ağzının üstüne vurdu. Yumruk balyoz gibi inmiş, sesi koğuşun duvarlarını inletmişti. Herif uçtu, orta yere kolları bacakları açık olarak serildi. Koğuş-takiler soluklarını kesmişler, bakakalmışlardı (EŞM 151).

Araç değerler tarafından yönetilen yapıp etmelerde tavır takınma genellikle çıkarlarla ilgilidir (Mengüşoğlu 1988: 112). İttihatçıların politik tavır takınmaları, adi suçluların para ve kumar ilişkilerindeki tavır takınmaları genellikle bu cinstendir. Araç değerlerde kapalı tavır takınma bir nevi pusuda beklemedir. Bu durum hemen hemen tüm mahkumların tavırlarında gözlemlenir. Böyle bir tavır takınmadan trajik olan değil; rezalet ve skandal çıkar. Nitekim, araç değerlerle yönetilen Paytoncu Osman'ın açık tavır takınan Kamil Bey tarafından dövülmesi, kapalı tavır takınan mahkumlar tarafından rezalet olarak algılanmıştır. Yüksek değerde kapalı tavır takınma ise plan yapma karar verme ve bekleme gerektirir. Bu tür tavır takınma her zaman bir yapıp etme haline gelemeyebilir. Kamil Bey'in İkinci Koğuşta karşılaştığı davranışlar karşısında böyle bir tavır takındığı söylenebilir. O, kendisine yapılan bütün hakaretlere, haklarının gasp edilmesine ve maddi açıdan sömürülmeye karşı tepki olarak herhangi bir eyleme girişmeden, bekleyerek karşılık verir. Karısı ile olan ilişkisinde de böyle bir kapalı tavır takınma söz konusudur. Araç değerlerdekini aksine yüksek değerlerde kapalı tavır takınma, trajik sonlar doğurabilir. Nitekim Kamil Bey'in karısıyla olan ilişkisi de böyle bir trajik sonla noktalanmış görünmektedir. Karısıyla olan ilişkilerinin nasıl bir yol izleyeceğine dair herhangi bir tavır takınmayan Kamil Bey, karşı tarafın yapıp etmeleri sonucunda aldatıldığı kanaatine varır ve sevgisinin ne denli vaz geçilmez olduğunu düşündüğü bir anda karısını boşama kararı alır. Bu durum hem Kamil Bey, Hem de Nermin Hanım açısından trajik bir sondur.

Önceden Gören, Belirleyen Bir Varlık Olarak İnsan

Yalnız insan önceden görerek, önceden belirleyerek olayların akışına aktif bir şekilde katılabilir, olayların akışını kendi niyet ve amaçları yönüne çevirmeye çalışabilir (Mengüşoğlu 1988: 115). Otomatlaşan hareketlerimiz dışında kalan yapıp etmelerimiz önceden bilme ve belirlemeyi gerektirmektedir (Mengüşoğlu 1988: 118). Esir Şehrin Mahpusu'ndaki şahıslar için de durum böyledir. Paytoncu Osman, homoseksüel ilişki kurduğu Pandelli'nin kendisine kayıtsız şartsız tabi olması için onun diğer koğuşlarda kumar oynayarak borçlanmasına müsamaha gösterir. Diğer mahkumlar Paytoncu Osman'ın kendisinden izinsiz kumar oynayan Pandelli'yi eninde sonunda affedeceğini bilirler. Affedilme törenini gerçekleştirmek için her biri kendi

vazifesini yerine getirir ve gerekli mizansen hazırlanır. Paytoncu Osman bütün koğunun kendi emrinde olduğunu, koğunun sakinleri de onun arzusunun dışında davranışlarda bulunmamaları gerektiğini önceden görerek tüm yapıp etmelerini buna göre belirlerler. Kamil Bey, İkinci koğunun sevk ve idare eden bu tür araç ve davranış değerlerinin dışındadır. O da kendi mensup olduğu sınıfın davranış ve araç değerlerine göre yapıp etmelerini belirlemek zorunda kalır. Söz gelişi kendi sınıfının aşağıladığı değerlerle davranan Paytoncu Osman'ın hükmü altına girerek ondan emir alan biri konumuna düşmemek ve gururunu muhafaza etmek için daima maddi bir bedel öder. Kendisine yönelen bütün soygun girişimlerini, karşı tarafa ihsanda bulunmak suretiyle kendi açısından normalleştirerek atlatır. Alicenaplık, Kamil Bey'in dahil olduğu sosyal sınıfa ait bir değerdir ve Kamil Bey bunu sürekli olarak kullanır.

Gelecek önceden görme, önceden belirleme ile düzenlenir. Ancak insan Tanrı gibi değildir, sınırlı ve aldanan bir varlıktır. Bu yüzden önceden görme ve belirlemeleri de sınırlı ve yanılgıya açıktır. Nitekim Kamil Bey, Paytoncu Osman'a kaptırdığı aile yadigarı altın saatinin Pandelli'ye hediye edildiğini görünce böyle bir önceden görme, bilme yanılgısına düştüğünü fark eder ve kendisi için manevi kıymeti olan bir eşyayı savunamamış olmanın suçluluğunu duyar. Paytoncu Osman'ı koğunun sakinlerinin gözü önünde döverek kendisi dahil herkesin yaşantısını değiştirecek bir süreci başlatmasında bu bilginin de rolü vardır. Yine Kamil Bey, önceden gören ve belirleyen bir varlık olarak dar yerde geçecek olan hayatını ve sonrasını onuruyla sürdürebilmek için, hayatın acılarını kendisiyle paylaşma yeteneği bulunmayan karısını serbest bırakmaya ve hayatının geri kalanında davasıyla ilgilenmeye karar verir. *(Nermin'in gözleri) güven değil, ömürleri boyunca hiçbir şey aramamışlar, etin en coşkun sırasında bir an baygınlaşmamışlardı. Buna mı mektup yazacağım? Ne yazacağım peki? (EŞM 286).*

İsteyen Bir Varlık Olarak İnsan

İnsanın bundan önceki beş fenomenin arkasında durmasını sağlayan yetenek "isteme"dir. İstemeye yön veren ise değerler ve değer unsurlarıdır. İnsan eylemleri arasındaki kesintisizliği ve birbirini tamamlamayı isteme yeteneği sağlar. İsteme yüksek ve araç değerler veya bu değerler tarafından yönetilen eylem gruplarıyla bağlantılıdır (Mengüşoğlu 1988: 126). Ele alınan roman şahısları içinde yüksek değerlerin yönlendirdiği halis bir isteme yeteneğine sahip insan Kamil Bey'dir. Kamil Bey'in dar yere düşmesiyle sonuçlanan süreç, onun bir yüksek değer normu olan lekesiz bir adalet istemesi ile başlar. Böyle bir yüksek değere sahip olduğu için, işlediği iddia edilen suç

Nedime Hanım'ın üstüne atarak aklanma tekliflerini reddeder ve yedi yıl hapse mahkum olur. Dar yerde ise karşısındaki insanları anlamak, onlar tarafından anlaşılacak ve çevresiyle yüksek değerlerin yönlendirdiği ilişkiler kurmak ister. Bu da gerçekleşmeyince karısının kendi değerlerini paylaşmasını ve onurlu mücadelesinde kendisine destek olmasını ister. Bütün ümitlerin tükendiği noktada ise hem yargı erki ile hem ikinci koğuş sakinleri ile hem de ailesi ile bütün bağlarını kopararak yüksek değerlerin yönlendirdiği tüm isteme yeteneğini ülkenin kurtuluşu çalışmalarına yöneltir. Kamil Bey'in kişiliğinde bir olgunlaşma süreci olarak karşımıza çıkan bu görünüş bir yandan da değer çatışmalarının yaşandığı bir süreçtir. Ön planda görülen adalet ve çıkar çatışması aslında birey ve toplumdaki yüksek değerlerle araç değerlerin çatışmasıdır.

İnsandaki halis isteme duygusunun karşısında yapabilme ile ilgisi olmayan arzu vardır. Halis isteme yalnız real ve mümkün olanla; arzu ise hem real ve irreal olanla, hem de mümkün olan ve olmayanla bağlar kurar. Sonsuz arzu umut ve hayaller isteme değildir (Mengüşoğlu 1988: 127). Bu bağlamda Kamil Bey ile diğer hükümlülerin istek ve arzuları karşılaştırılabilir. Kamil Bey halis bir isteme ile gerçekleştiremeyecek olana duyulan arzu arasında bocalamaz. O karısı ile birlikte olmayı istemekten arzu etme boyutuna geçtiği zaman, durumdaki irrealiteyi kavrar ve boşanma kararı alır, çünkü "halis isteme, olabilecek olanı aşanla, olamayacak olanla ilgilenmez." Kamil Bey'deki real isteme yeteneğine karşılık mahkumlar arzu ve istekler arasında sürekli bocalarlar. Kendilerine bağlı olmayan gerçekleştirmeler gerektiren istemeler her zaman arzu boyutunda kalır. Bunun tipik örneği bir genel af çıkmasına karşı duyulan şiddetli arzudur. *Dininiz gibi doğru söyleyin! Ayaklarınızı öpeyim. Bugün konuşma dönüşü "Af var," dediniz. Sevindim. Nuh Bey, sağ olsun benimle eğlendiğinizi söyledi. Eğlenmediniz değil mi? "müjde saraydan geldi" dediniz! Doğru mu kurban olayım? (EŞM 244).* Sevdiği kadını öldürmekten hüküm giyen Mehdi Bey'in öldürdüğü kadına karşı duyduğu cinsel arzu da bu kapsamda değerlendirilebilir. Halis isteme zaman sferleri bakımından şimdiye bağlıdır (Mengüşoğlu, 1988, 128). Oysa Mehdi Bey, ölmüş sevgilisine karşı gerçekleştirilmesi imkansız olan arzularını norm dışı cinsel sapma eylemleri ile gerçekleştirmeye çalışır. (EŞM 279). Cinsel arzuların yönlendirdiği sapmaların çokluğu karşısında Kamil Bey, bilen bir varlık olarak felsefeye yönelir ve sapıklığın sari olup olmadığını düşünür: "*Şunlar sapıklıklarını neden meydana vurmamazlık edemiyorlar? Yoksa burada temiz kalmak imkansız mı? Namuslu bir adam giderek kendisi de sezmeden namussuzlaşır mı?*" (EŞM 109).

Mahkumlar maddi boyuttaki istemelerini ise güç kullanarak gerçekleştirirler. Bu durumlarda daima araç değerleri kullanırlar. Buna karşılık Kamil Bey'in dar yerde gerçekleştirdiği tek güç gösterisi, yüksek değerlerle yönlendirilmektedir ve istemek veya arzu etmek özelliği ile ilişkili değildir.

Özgür Bir Varlık Olarak İnsan

Eğer insan kendi yapıp etmelerini gerçekleştirmek için onlardan birine veya ötekine bir öncelik tanıyabiliyor, öncelik tanıdığını yapıyor ötekini bırakabiliyorsa, bu yeteneğini kullanması veya kullanabilmesi için onun bir imkana sahip olması gerekir. İşte bu imkan, insanın özgürlüğüdür (Mengüşoğlu 1988: 129). Çıkar, yarar, subjektif ilgi gibi unsurlara, insanın içinde bulunduğu ilişkilere, durumlara bağlı kalmadan, gerçekleştirilen yapıp etmeler özgürdürler ve yüksek değerler tarafından yönlendirilirler. Her insanda belli ölçülerde bulunabilecek olan bu özellik, romandaki dar yer sakinleri içinde daha ziyade Kamil Bey'in eylemleriyle görünüş alanına çıkar. Kamil Bey, iç hesaplaşmasını sona erdirdikten ve araç değerlerden ziyade yüksek değerlerle hareket etmeye başladıktan sonra, karşımıza özgür bir varlık olarak çıkar. Onun özgürlüğü eyleme dönüştürdüğü önemli iki an vardır. Bunlardan birincisi, Paytoncu Osman'ın Fatma Hanım için kullandığı rencide edici sıfatları işittiğinde hasmının üzerine atıldığı ve başına neler gelebileceğini hiç hesaplamadan, ölümü göze alarak onu susturduğu an; ikincisi ise, samimi bir aşkla bağlı olduğu karısında dostluk ve sevgi yeteneklerinin bulunmadığını keşfeder etmez ona "sizi boşuyorum" cümlesiyle başlayan mektubu yazdığı andır.

Bir imkan olarak bütün insanlarda var olan özgürlük, yüksek değerleri pek fazla kullanmadıkları için adi suçlularda genellikle gerçekleşmemektedir. Onlar daha çok kendilerine yarar sağlayan, sübjektif ilgilerine hizmet eden şeyleri algılar, görür, düşünür, gözler, öğrenir, öğretir, bütün diğer şeylerin yanından geçerler (Mengüşoğlu 1988: 136). Yüksek değerleri arkaya atarak araç değerlerle davranan bu insanlara özgür denemez ama "kurnaz" demek mümkündür.

Tarihsel Bir Varlık Olarak İnsan

İnsanın tarihselliği, temelini onun somut varlık yapısında, yani insanın varlık sferinde bulur (Mengüşoğlu 1988: 142). İnsan yapıp etmelerinin ürünü olan başarılar, kendine özgür bir varlık alanı oluşturur. Bu varlık alanı, insan başarılarının varolan kesintisizliğinden bağımsız olarak kesintisizdir (Mengüşoğlu 1988: 143). Tarihin oluşu akışını sürdürür. Bunu olaylarla, bu olayları yöneten faktörler arasındaki antagonizm sağlar. İnsan teklerinin ve

toplumların yapıp etmelerini besleyen, canlandıran aynı ideler, aynı ilgiler değildir. Her tekin, her toplumun birbirleriyle çatışan özel ilgi sferleri, özel ideleri, görüş tarzları vardır (Mengüşoğlu 1988: 146). İnsan üç boyutlu bir zaman içinde yaşayan bir varlıktır, dünü, bugünü, yarın içinde oluşur.

Ele alınan romanda somut varlık yapısı tüm özellikleri gösterilen ve tarihin insana ait başarılar dışındaki bağımsızlığı ve kesintisizliği içinde var olan tek insan Kamil Bey'dir. Diğer roman şahıslarının dünü ve yarını metinde birer somut var olan olarak gerçekleştirilmez. Kamil Bey dışındakiler metinde belli bir antogonizm (karşıtlık, işlev aykırılığı) sağlamaya yararlar. Bu şahıslar sadece ortaya çıktıkları an içinde ve belli birkaç varlık özellikleri ile gerçekleştirilirler. Bu insanların geçmişleri çoğunlukla ortaya çıktıkları anda kendileri veya başkaları tarafından duyurulur, anlatılır. Ancak bu onları tarihi birer varlık yapmaz. Onlar hakkında bir hikayenin anlatılması bir var olan olarak vardır. Dolayısıyla buradaki var olan, bu şahıslar hakkında bir hikayenin anlatılmasıdır, onların tarih içindeki var oluşları değildir.

İdeleştiren Bir Varlık Olarak İnsan

İnsan zaman içinde planlar tasarlar ve bunları gerçekleştireceğine inanır. Bu inanç insanın bütün yapıp etmelerini yönetir. İnsan buna dayanarak amaçlarını gerçekleştirmeye çalışır, eylemlerine bir anlam verir, onları düzenler. Böylece insan bir yığın umut, henüz gerçekleşmeyen düşünce, plan, bekleme ve aldanmalardan oluşan hayatını yaşamayı sürdürür. İçinde yaşanan real duruma teslim olmamak, onu gidilecek son yol olarak görmemek, bu real durumu ideleştirmek demektir (Mengüşoğlu 1988:153). Kamil Bey'in Dar Yerde cereyan eden büyüme sürecinde ideleştirme, iki farklı noktada kendini gösterir. İlkinde Kamil Bey'in çıplak gerçekliği yadsıyan ve ona hayır diyebilen bir varlık olarak tüm mahkumları iyi insanlar diye değerlendirdiğine şahit oluruz. *Osman Ağa'ya baktı. Ağa iki parmağı arasında tuttuğu ağızlığını dalgın çevirirken biraz şımartılmış biraz de ahlaksızlığa itilmiş, iyi yürekli bir delikanlıya benziyordu. Hiç değilse adam öldürmeyi, soygunculuğu zanaat haline getirmemiş olmalıydı. Hatta, başka bir çevrede doğup büyüse, böyle kadından uzak kapatılmış olmasa, belki cinsel sapıklıklarla da hiç kirlenmeyecekti (EŞM 120)*. İkincisinde ise, dışarıdan gelen haberler doğrultusunda sosyal ve siyasi gelişmeleri yeniden değerlendirmesi yer alır. 1921 yılının çalkantılı atmosferinde Ankara hükümetinin ve Mustafa Kemal önderliğindeki ordunun her şeye rağmen başarılı olacağı konusundaki bir ideleştirmedir bu. Ardarda gelen askerin geri çekilmesi haberlerine karşı Kamil Bey zihnen direnir ve *"Ankara düşmez. Düşse de savaş bitmez! Ankara'dan sonra Kayseri var, Erzurum var, daha gerileri var."* Diye düşünür.

Plastisitesi olan (eğilip bükülebilen) insanın karşılaştığı olaylar onu uyarabilir. Şimdiye kadar gittiği yolun yürünecek biricik yol olmadığını, maddi sferi aşan başka hayat tarzlarının bulunduğunu gösterebilir. İnsan bu bilgiden kalkarak yeni bir yolda yürümeye başlayacaktır. Bu yeni yolda, araç değerler yüksek değerlerin buyruğuna girecek, yüksek değerler için bir sıçrama tahtası olacaktır. Bu durum Kamil Bey'in ve dar yerdeki İttihatçıların hayatlarında açıkça görülmekle kalmaz, dışarıdan da böyle bir inancı yükselten haberler gelmektedir. “*Şimdilerde kimin oğlu olursa adını Kemal koyuyor. Hürriyet'in ilanında da Kemal'den geçilmiyordu. O zamanın Kemalleri Namık Kemal'diler, şimdikininki Kemalleri Mustafa Kemal...*” (EŞM 216).

Öte yandan Sosyal çevre de insan hayatında belirleyici bir rol oynar. İdealist veya materyalist bir hayat görüşünün egemen olduğu bir sosyal çevrede güçlü bir kişiliği olmayanlar çoğunluğun benimsediği hayat yönüne farkında olmadan sürüklenirler. Böyle ortamlarda pozitif manada bir ideleştirme her zaman söz konusu olmaz. Dolayısıyla Kamil Bey, İttihatçılar ve onların bazı koşullara ajan olarak soktukları bir iki mahkum dışında kalanlar İttihatçıları, Kuva-yi Milliye'yi ve dışarıda cereyan eden savaşı ideleştirmez, aksine aşağılarlar. Zaten ortak düşünce sferi çürük ve bozuk bir düzenin içinde ise, bozukluk, çürüklük, düzensizlik, çıkarıcılık bir hastalık gibi yayılır. Bu yüzden dar yerin suça top yekun verme ve ideleştirme özgürlüğünü kullanmalarını da engeller. Hapishane bu manada katılmayı teşvik eden ortak psikolojisi, diğer mahkumların hayata anlam ıslah etmeyen, aksine azdıran, yarayı derinleştiren bir mekandır.

Kendisini Bir Şeye Veren, Seven Bir Varlık Olarak İnsan

İnsanın kendisini bir şeye vermesi, yapıp etmelerine bir anlam vermesini, onlarda bir değer görmesini gerektirir. İdeleştirmede muhtemel olan değer aldanması burada ortadan kalkar. İnsanın kendisini bir şeye vermesi demek, işini, yapıp etmesini sevmesi demektir (Mengüşoğlu 1988: 160). Roman şahıslarından Kamil ve Arif Beyler bu manada kendisini bir şeye veren varlıklardır. Kamil bey resim yaparken, Arif Bey ise okurken zamanın nasıl geçtiğini anlamazlar. Aynı durum Pandelli, Zarzar ve Paytoncu Osman gibi mahkumlar için de kumar oynamak durumunda geçerlidir.

Her insanın coşku duyduğu, kendini verdiği veya tersine, sevip benimsemiği halde yaşamak için uğraşmak zorunda olduğu iş ve eylem alanları vardır (Mengüşoğlu 1988: 160). İstanbul'a döndükten sonra bir ucundan Milli Mücadele'ye katılan ve bu çalışmalar esnasında kendisini tanıyarak kişiliğini geliştiren Kamil Bey için yeniden hariciyede görev alarak ülke dışına çık-

mak, ikinci türden bir eylem olacaktır. Bu yüzden kendisine önerilen "suçu bir başkasına yıkarak dar yerden kurtulmak" fikrini reddeder. Maddi sıkıntısını giderme konusunda ise bir müddet için, hapisanede yaptığı resimler karşılığında para kazanmak düşüncesini benimsemeye çalışır. Oysa araç değerler tarafından yönetilen eylemlere kendini vermede, işin kendisinin değil eylemlerin sonucunun, yani eylemden elde edilen şeyin önemli olmasına karşılık yüksek değerlerde insan işin kendisi tarafından yönetilir (Mengüşoğlu 1988: 160). Bu yüzden yapıp etmeleri yüksek değerler tarafından yönetilen Kamil Bey, bir müddet sonra varlık değerleriyle çatıştığı yüksek sosyete mensup kadınların portrelerini yapmaktan da vazgeçerek bol para kazanma ihtimalini reddeder. Zira artık sahip olduğu değerlerle çatışan bir işi sevmesine, bu işe kendisini vermesine imkan kalmamıştır. Yüksek değer sferinde yaşayan insanın eylemleri kendini birlikte sürüklemeyiz. Araç değer sferindeki insanın eylemleri kendisini birlikte sürükler. Huzursuzluk, doymama böyle bir insanı tanıtan işaretlerdir. Kamil Bey'in müşterilerinin portrelerini yırtarak huzura kavuşması onun eylemlerinin araç değerlerle değil, aksine yüksek değerlerle yönlendirilmesindedir. Ayrıca başta Paytoncu Osman olmak üzere diğer mahkumların çoğu geçmişte yaptıkları haber verilen işler dolayısıyla daima huzursuz ve doyum sızdurlar. Bunların en tipik örneği ise araç değerler kullanarak İttihatçılar namına dolandırıcılık yapan Nuh Bey'dir.

Çalışan Bir Varlık Olarak İnsan

Çalışma, insan olmanın varlık temeli ile ilgili bir fenomendir ve insanın özel bir eylemidir (Mengüşoğlu 1988: 117). Anlamli çalışma, yüksek değerlerle bezenir, gerçekleştireni sevindirir, insanın bütün varlığını kavrar, verimli çalışmalar bunlardır. Romanda mahkumların dar yerde çalışmaları söz konusu değildir. Ancak Arif Binbaşının okuması ile Kamil Bey'in resim yapması bir ölçüde anlamli çalışma kategorisinde değerlendirilebilir.

Anlamdan yoksun, anlamını kaybetmiş çalışma ise araç değerler ve yarar sferi değerleri tarafından yönetilir. Çalışma yalınlaşıp rutinleşince anlamını yitirir ve insan için bir yük olur (Mengüşoğlu 1988: 169). Mahkumların karşılığında ufak tefek maddi çıkarlar elde ettikleri hizmetlerle hapisane görevlilerinin işleri bu anlamdan yoksun çalışmalara örnek gösterilebilir.

Kamil Bey gözlerini ürkek ürkek kırptırdı:

-Zekeriya Hoca söylemişti de inanmamıştım. Müdür Beye, Savcı Beye sahiden dert anlatılamaz mı? Bu kadar adamdan hiç biri doğruyu söylemez mi?

-Söyleyemez. Kimseye de derdinizi anlatamazdınız. Herkes doğruyu söyleyebilse, soygunlar böyle alıp yürüyebilir mi? (EŞM 178).

Bu çalışmalar hiçbir ilkeye dayanmayan, maddi çıkar sağlamanın dışında anlam taşımayan yapıp etmelerdir. Sosyal düzenin bozukluğu ve işin kendisinin saygınlıktan yoksun oluşu da bu çalışmaları anlamsızlaştıran diğer bir unsurdur.

Eğiten Eğitilebilen Bir Varlık Olarak İnsan:

Şimdiye kadar sözü edilen fenomenler insana hazır verilmemiştir. Onda bu fenomenlere temel olacak, bunları gerçekleştirebilecek biyopisişik yetenekler, ham çekirdekler vardır. Eğilip bükülebilen, plastisitesi olan bir varlık olan insan, eğitilip öğretilir, bir form kazanır ve kazandığı formu geliştirip işlemesi gerekir (Mengüşoğlu 1988: 173). Eğitilebilen bir varlık olarak insanın tüm özellikleri, Kamil Bey'in hapishaneye girdikten sonra kendisini bu ortamın gereklerine uydurması sürecinde görülmektedir. Kamil Bey, değerlerini paylaşmadığı bu toplumda yaşantısını sürdürebilmek için büyük bir gayret sarf eder. Bir yandan kitap ve gazetelerden okuduklarını; bir yandan da diğer mahkumlara benzemeden onların değerlerini öğrenmeye çalışır.

Form kazanmanın ilk basamağı çocukluk çağındaki öğrenmedir. Öncelikle insan başarıları içine doğan çocuk onlarla form kazanır, eğitilir, yetiştirilir (Mengüşoğlu 1988: 177). Hapishanedeki çocuklar da böyledir. Eğitimde çağın (ortamın) değer duygusu önemlidir (Mengüşoğlu 1988: 181). Hapishane ortamında hırsızlık, yalancılık, cinsel sapmalar, iptila gibi değerler hakim olduğundan, düşünce sferi bozulmuştur. Taklit yoluyla öğrenen çocuk, ister istemez bu bozulmuş davranış değerlerini örnek alır.

Merdivenin önünde itişenlerden, belinden yukarısı çıplak küçük oğlan, o kadar kavruktu ki taş çatlasa on yaşını bitirmemiş, denebilirdi. Suratında sol gözünü aşağı çeken derin bir yara izi vardı. Kendisinin iki büyüklüğünde bir oğlanın beline yılan gibi sarılmıştı.

-Bırak ulan kayarto!..

-Kayarto babandır.

Çiğnerim ulan. Çiğnerim dinim rabbena hakkiçin!..

-Çiğnermiş?.. Ver izmariti. Şart osun, gece ağzına işerim.

(EŞM 32).

Azınlıkta kalan ve Kamil Bey'in temsil ettiği dürüstlük, doğruluk, samimiyet, sevgi duymak, saygı göstermek gibi yüksek değerler çocuklar tarafından dikkate alınmaz

Devlet Kuran Bir Varlık Olarak İnsan

İnsan değer duygusu taşıyan, "ahlaklı" bir varlık olmakla beraber iyi ile kötüyü gerçekleştirmede özgürdür. İnsandaki değer duygusu aldanabilir. İnsan, değer gruplarının, değerlerin yerlerini değiştirebilir (Mengüşoğlu 1988: 185). Devlet ise insanın sonsuz yapıp etmelerini sağlayan, onun varlık koşullarını taşıyan tüm yapıp etmelerine bir düzen veren varlık formudur. Bir ziyaret esnasında karısına içinde bulunduğu ortamın şartlarını açıklamaya çalışan Kamil Bey, biraz istihzayla da olsa hapishanenin kendisine mahsus yasaları olduğunu söyler. Bu durumda kendisine mahsus yasaları olduğu var sayılan bu kapalı mekanın bir nevi devlet gibi idare edildiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Gerçekten de her toplumda ne kadar ilkel olursa olsun devletin yerini dolduran bir kuruluş vardır (Mengüşoğlu 1988: 188). İnsan türü sosyal birlikler, devletler şeklinde görünüş alanına çıkarlar. Böylece gerçekleştirilen her başarı, bütün insanlığın malı olarak ölümsüzleşir (Mengüşoğlu 1988: 190). Hapishanenin adeta bir devlet gibi kesinleşmiş kurallarının bulunduğu ve bütün yapıp etmelerin bu kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiği mahpusluğunun daha ilk günlerinde Kamil Bey'e öğretilmiştir:

Oraya Ağa'nın koruyucularından başkası gidemez orası Ağa'nın volta yeri... Osman Ağa da çıkmasa, koruyucularından hiçbiri de çıkmasa, orada kimse dolaşamaz. Sana ne dedim. "Buranın kendine göre yasaları var. Bahçede adamı keyfine gezdirmezler!" demedim mi? Bak orta yer ağır cezalıların. Bizim gibi iftiradan şundan bundan gelenler, orada volta vurmazlar. Voltayı bırak, önlerinden geçip uğurlarını kesemezler (EŞM 95).

Her devlet şeklinin, adalet, hak, eşitlik, özgürlük, insanın otonomisi, insanın onur ve saygınlığını korumak gibi ilkelere dayanması gerekir (Mengüşoğlu 1988: 191). Ancak bu ilkelerin hemen hiç biri dar yerde geçerli değildir. Aksine burada insanlar adaletsiz bir ortamda yaşamaktadırlar, herhangi bir hakları yoktur, onur ve saygınlıkları her an tehdit altındadır. Devletin başı olabilecek insanın kişisel ilgilerini aşması, adil olması gerekir (Mengüşoğlu 1988: 186). kuralı da burada geçerli değildir. Dikkat çekici tek benzerlik hapishanenin de tıpkı devletler gibi araç değerler tarafından yönetiliyor ol-

masıdır. Ancak Kamil Bey ve hapisanede tanıştığı İttihatçılar, kurulmasına hizmet ettikleri için cezalandırıldıkları yeni Türk devletinde sözü edilen tüm yüksek değerlerin var olacağına inanmaktadırlar.

İnanan Bir Varlık Olarak İnsan

İnanma, insan hayatının, insan yapıp etmelerinin taşıyıcısıdır. İnanma yalın bir değer değil, değer gruplarıyla örülmüş bir bütündür (Mengüşoğlu 1988: 196). İnsan amaçlarına, önceden gördüğü tasarladığı planlara kendisi inanmazsa, onları gerçekleştirmek için başvurduğu eylemler halis değildir. Bu insanları rastlantılara kalmış plansız hareketlere götürür (Mengüşoğlu 1988: 198). Bu açıdan bakıldığında Kamil Bey, bütün yapıp etmelerinde inanan bir varlıktır. Kendisine ve değerlerinin yönlendirdiği yapıp etmelerine duyduğu inanç sarsılmaya başladığında, yapıp etmelerini sahip olduğu yüksek değerlere göre yeniden gözden geçirir, kontrol eder ve inancını tazeler. Mahpusluğunun ilk zamanlarında doğru olduğuna inandığı için mahkumlarla çatışmaya girmemesi ancak Paytoncu Osman'ın kendi değerlerine alenen hakaret etmesi üzerine tavrını değiştirmesi veya kendisini aldattığından endişe ettiği karısını hala arzu etmesine rağmen boşaması bu duruma örnek gösterilebilir

Öte yandan insanüstü, doğa üstü bir şeye inanma, diğer bir söyleyişle yönetilen inanma, hemen hemen tüm mahkumlarda görülen bir özelliktir. Başarıları ilkel olan toplumun yönetilen inanması da ilkel (Mengüşoğlu 1988: 201). olacağından, bu tür inanma, ruhu etkilemeksizin bir davranış veya ritüel şeklinde, zihinleri daha ilkel seviyede bulunan mahkumlarda görünüşe çıkar. Bu tür mahkumların bir kısmı oruç tutar, abdest alır, namaz kılarlar. Ancak bu yapıp etmelerin yüksek değerlerle ilgisi yoktur, davranış değerleri ön plandadır. Mesela cami küçük olduğundan cumaya gitmek yalnızca ağa takımının hakkıdır, caminin imamı ibadethaneyi kadın ve erkek tutuklulara randevu mekanı olarak kullanır, sair zamanda mahkumların en tabii haklarını gasp eden hapisane müdürü, bayram sabahı koğuşları dolaşarak mahkumların bayramını kutlar. Kamil ise pek çok dini ritüeli uygulamaz ancak inanan insan yoktur (Mengüşoğlu 1988: 200) sözü gereği bunlara karşı diğerlerinden daha saygılı bir tavır içindedir.

(...) Oruçlu değilse kahveyi içsin... –Kamil Bey'e sordu: - İçer misin? Kamil Bey böyle meselelerde yalan söylemek zorunda kaldığı zamanlar onuru yaralanıyordu. Lafı değiştirmek için Hocanın elinde tuttuğu kitabı merak etmiş oldu.(...) (EŞM 39).

Sanatın Yaratıcısı Olarak İnsan

Sanatçı önceden davranan, bir ön sezgisi olan, önceden sezdiği şeylere şekil veren insandır (Mengüşoğlu 1988: 206). Sanatsa insanı günlük işlerin, küçük ve büyük kaygıların, hayatın ve realitenin katılığından kurtarır, insanın yükünü hafifletir (Mengüşoğlu 1988: 207). Bayram sabahı koğuşun süslenmesi, Kamil Bey'in en buhranlı anlarında kendini resim yapmaya vermesi bu türden yapıp etmelerdir.

Sanat toplumda ağır basan durum ve konularla ilgili problemleri işler (Mengüşoğlu 1988: 206). Kamil Bey de hapisanede yaptığı portrelerde dürüstlük, içtenlik, sahtekarlık, ihtiras gibi problemleri öne çıkarmaktadır. Sanat eserleri, değerler çatışmasını incelemeyiz, yapıp etmeleri, tavır takınmaları, durumları ve onlarda ortaya çıkan değerleri, değer çatışmalarını somut olaylarda gösterir (Mengüşoğlu 1988: 209). Kamil Bey'in resimleri de kendisi ve diğer mahkumlar için bunu yapmaktadır. Kamil Bey, ailesinin içine düştüğü iki yüzlü, araç değerlerin, maddi sferin hakim olduğu muhiti, yaptığı kadın resimlerinin gözlerinde görür. O resimlerde bu sfer somutlaşmıştır:

Şu yağlıboya resimdeki Prenses Fahire Hanımefendi de güven ister. Komutanına karılık eden jigolosuna güvenmek ister. Sapık zevklere alıştırmaya çalıştığı körpe kızdan güven ister. İkisini de birkaç ay sonra değiştireceğini bile bile güven ister (EŞM 285).

Bu durum, Kamil Bey'in hangi sosyal grubun içinde yer alacağına karar vermesini ve plan yapmasını sağlayacaktır.

Konuşan Bir Varlık Olarak İnsan

İlk 15 fenomenin temeli olan dil ayrı bir varlık alanıdır. İnsan kendi kendisiyle, sesli veya sessiz konuşur. Her insan, her toplum kendisinin ne olduğunu, niteliklerini dili sayesinde açığa çıkarır. Bundan dolayı dil hem insanın kendisinin hem de onun dünyasının bir aynasıdır. Ancak dil sayesinde insanın kendisi, dünya, bütün varolan şeyler hakkında ne düşündüğünü öğreniriz (Mengüşoğlu 1988: 212-218).

Ele alınan romanda adı suçlularla aydın ve yarı aydınların temsil ettiği iki ayrı kültür grubuna mensup insanlar yer almaktadır. Söz konusu kültür gruplarının birbirinden çok farklı olduklarını ilk ortaya çıkaran, onların kavramlarını dünyaları ile kullandıkları dildir. Varlığından dahi haberdar olmadığı insanların toplu halde yaşadığı bir ortama aniden dahil olan Kamil Bey, uzun bir süre konuşulanları anlamaz veya yanlış anlar. Söz konusu yanlış

anlamalar ilk karşılaşma anında başlamıştır. Kendisine suçunun ne olduğu sorulan Kamil Bey “iftira”ya uğradığını söyler. Oysa hapishane jargonunda iftiraya uğramak hırsızlıktan hüküm giymek demektir.

Esasen romanda ustalıkla gerçekleştirilen üç farklı dil seviyesinden söz etmek de mümkündür. Bu dil seviyelerinden biri Kamil Bey’in ailesi ile kurduğu iletişimi gerçekleştiren ve bir ölçüde gizlilik sağlamaya yarayan yarı Türkçe yarı Fransızca elit dili, diğeri, Kamil Bey ve İttihatçılar arasında geçerli olan yarı aydın yarı asker dilidir. Romandaki en dikkat çekici dil seviyesi ise mahkumların kendi aralarındaki iletişimin aracı olan külhanbeyi ağzıdır. *Uzattın gavuroğlu! Zati efkarlıyım. Zarzar dünden beri milleti toptan söğüşlemiş. Mangizleri borçlulara dağıtmadan bir de bize soyunacakmış... Şunu al gel de hırboyu yurtıvereyim. (...) Senin Zarzarı geçenlerde temizledim ki kökten budamacasına. (...)* (EŞM 121)

Sonuç

Esir Şehrin Mahpusu Kemal Tahir’in “Daryer” dediği hapishane ortamında geçen romanlarından biridir. Yazar bunun dışında Kelleci Memet, Namusçular, Karılar Koğuşu, Damağası gibi romanlarında da dar yerdeki insanı, varlık yapısı ve nitelikleri açısından işlemektedir. Söz konusu romanların tümünde belli sürelerle dar yerde bulunan insanlar, toplumun farklı kültürel, ekonomik ve zihinsel sınıflarına mensupturlar. Toplumdaki var oluş nitelikleri ve rolleri esas alınarak edebi metnin en önemli unsuru hatta var oluş sebebi haline getirilen bu insanlar, Kemal Tahir romanlarında çoğunlukla içsel gelişim ve değişim süreçleri fazla açıklanmayan, bu sürecin herhangi bir aşamasında donmuş biçimleriyle ele alınan, toplumsal gerçekliğin belli bir kesitini yansıtan ve böylece benzerlerinin temsilcisi olan tiplerden oluşur. Bu durum yazarın roman türünün işlevi hakkındaki görüşleriyle de paralellik arz etmektedir. Zira: *Bizim gibi tarihine, ekonomisindeki özel koşullarına ve sosyal hayatına pek az değinilmiş , hatta tersine, gerçekleri altüst edilmiş, gözden saklanmak istenmiş toplumlarda bu iş de romancıya düşmektedir. Dolayısıyla roman tekniğimiz, daha uzun süre, Batı ölçütlerine aykırı düşüyor görünen ayrıntılar üzerine mutlaka basmak zorundadır* (İleri 1973:23) diyen Kemal Tahir, özellikle Türkiye gibi toplumların edebiyatının sosyal gelişmeye ışık tutması hatta yön vermesi gerektiğine inanır.

Büyüme sürecinin belli bir aşamasında dondurularak baskın ve tipik özellikleri ile görünüş alanına çıkarılan roman şahısları aynı zamanda toplumsal arızaların da temsilcisi konumundadırlar (Forster 1982: 109). Tipik ve baskın özellikleri seçilerek ön plana çıkarılan ve belli bir toplumsal fenomenin

temsilcisi basamağında tutulan roman şahıslarının, insan denen karmaşık oluşumun varlık niteliklerinin tümünü birden gerçekleştirmesi elbette beklenemez. Bakış açısı böyle olunca bu çalışmada ele alınan roman şahıslarının büyük çoğunluğunun neden özgür, tarihsel, ideleştiren, kendisini bir şeye veren, inanan ve sanatın yaratıcısı olan bir varlığa ait yapıp etmeleri gerçekleştiremedikleri de anlaşılacaktır. Zira tüm bu insanlar romanda kendi hayatlarını yaşama fırsatı bulamayan, bireyleşemeyen (Belge 1994: 16) ve ancak mahkum fenomeninin belli görünüşlerini gerçekleştirmek görevini üstlenen yansımalarından ibarettir.

Romanda yer alan ve insanın varlık yapısına ait tüm nitelikleri gerçekleştiren tek itibari şahıs, romanın merkez kişisi olan Kamil Bey'dir. Aslında Kamil Bey de bir yönüyle diğer roman şahısları gibi bir mahkum tipidir. Ancak onu diğerlerinden ayıran ilk özelliği tarihsel bir varlık olarak insan oluşudur. Kamil Bey, sadece bir mahkum olarak ele alındığında bile önce Bekirağa Bölüğü'nün bir hücreinde tek başına gün sayan, ardından Yeni Tevkifhane'nin ikinci koğuşunda İstanbul'un namılı serserileriyle birlikte yatan ve sonra revire terfi ederek siyasi suçlulara katılan, dolayısıyla kendine ait bir mahpusluk tarihi gerçekleştiren insandır. Roman baştan sona kadar Kamil Bey'in yapıp etmelerinin bir görünüşüdür. O da diğerleri gibi bir takım toplumsal gerçeklikleri yansıtır. Ancak bu yansıtma daima onun eylemleri sonucunda gerçekleştirilir. Kamil Bey hakkında anlatılan bir hikaye yoktur. O bizatihi kendisi; bilen, yapıp eden, değerlerin sesini duyan, tavır takınan, önceden gören ve önceden belirleyen, isteyen, özgür hareketlere sahip, tarihi olan, ideleştiren, kendisini bir şeye veren, seven, çalışan, eğitilen, inanan, devletin kurulmasına katkıda bulunan, sanatın yaratıcısı olan, konuşan, biyopsişik bir yapıya sahip bulunan bir varlık olarak insandır.

Görülüyor ki Kemal Tahir, önceden sezdiği gerçeklere şekil vererek toplumu meydana getiren insan teklerindeki problemleri görünüş alanına çıkararak bir sanatçı olarak sanılanın aksine daima değerleri ve değerler çatışmasını incelemeyiz. O genellikle bireysel ve toplumsal var olanı gösteren tablolar yapar. İnsana ait yapıp etmeleri, tavır takınmaları, durumları ve onlarda ortaya çıkan değerleri, değer çatışmalarını, yarattığı sanat eseriyle somutlaştırır. Bu da bir sanatçının kendi sorumluluk alanını aşmadan, insanın var oluş problemlerine ışık tutması demektir.

Kaynaklar

Argunşah, Hülya (2003), *Ömer Seyfettin'in Hikayelerinde İnsan*, Kayseri
Belge Murat (1994), *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

- Çelik, Yakup (2002), *Sait Faik ve İnsan*, Ankara: Akçağ Yayınları
Forster, E. M (1982), *Roman Sanatı*, İstanbul: Adam Yayınları
İleri, Selim (1973), “*Kemal Tahir ile Konuşma*” Yeni Dergi, Haziran, s.22-24
Kemal Tahir (1993), *Esir Şehrin Mahpusu*, İstanbul: Adam Yayınları
Kemal Tahir(1982), *Esir Şehrin İnsanları*, İstanbul: Can Yayınları
Mengüşoğlu, Takiyettin (1988), *İnsan Felsefesi*, İstanbul: Remzi Kitabevi
Tunalı, Prof. Dr. İsmail (1984), *Sanat Ontolojisi*, İstanbul: Sosyal Yayınları

Human Being in “The Prisoner of the Captivated City”

Assist. Prof. Dr. Ayşenur KÜLAHLIOĞLU
İSLAM[◊]

Abstract: Takiyettin Mengüşoğlu deals with the structure of existence of the human beings in 17 categories in his work İnsan Felsefesi (Human Philosophy). To provide a new perspective in literary analysis, these categories could be applied to the characters in literary texts. In this study, Mengüşoğlu’s categories have been used to discuss the prisoners in Kemal Tahir’s Esir Şehrin Mahpusu (The Prisoner of the Captivated City), and make judgments about Kemal Tahir’s authorship.

Key Words: Kemal Tahir, Esir Şehrin Mahpusu, Takiyettin Mengüşoğlu, prisoner, character

---

[◊] Baskent University Faculty of Arts and Science, Department of Turkish Language and Literature/ ANKARA
aislam@baskent.edu.tr

Томления Человека в Романе “Пленник Пленного Города”

Айшенур КЮЛАХЛЫОГЛУ ИСЛАМ,
к.н., доцент*

Резюме: Такьеттин Менгюшоглу в своем произведении “Философия Человека” в структуре человеческого существования выделяет 17 основных категорий. Эти категории, являющиеся иным аспектом в литературном анализе, приемлимы и в отношении характеров в литературном тексте. В этой статье категории, установленные Менгюшоглу, были применены по отношению к пленнику-типу из романа “Пленник Пленного Города” и исходя из этого сделаны выводы о творчестве писателя-романиста.

Ключевые слова: Кемаль Тахир, Пленник Пленного Города, философия человека, Такьеттин Менгюшоглу, пленник, характер

---

* Башкентский Университет, Факультет Естественных и Гуманитарных Наук, Кафедра Турецкого Языка и Литературы -АНКАРА
aislam@baskent.edu.tr

Eski Bir Bahçenin Yeniden Düzenlenişi ya da Fuzûlî'nin Hikâye-i Leylâ ve Mecnun'u Sunuşu

Araş. Gör. Alpay Doğan YILDIZ®

Özet: Klâsik Türk edebiyatında bir tür olan mesneviler, yazılı uzun manzum hikâyelerdir. Bu mesnevilerden birisi de Türk edebiyatının klâsikleri arasında anılan ve konusu değişik şairler tarafından da işlenen Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnun adlı eseridir. Birer anlatı metni olan mesneviler, bütün anlatı metinleri gibi belli yapısal elemanların düzenlenmesiyle oluşurlar. Ancak mesnevilerde kendilerine has birtakım yapısal elemanlar da mevcuttur. İçerisinde hangi elemanlar yer alırsa alsın, bütün edebî metinler gibi, anlatı metinleri de tamamlanmış bir yapı olarak okurun karşısına çıkar. Anlatı metinlerinin belki de en belirgin özellikleri, bu yapı içerisinde bir hikâye anlatmalarındır. Bu yazıda, bir anlatı metni olarak Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnun mesnevisinin genel yapısal görünüşü, esere konu olan hikâyenin sunulması için anlatıyı oluşturan belli temel elemanların hangi tercihler doğrultusunda düzenlendiği, kısaca Leylâ ve Mecnun adlı hikâyenin okura nasıl sunulduğu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fuzûlî, Leylâ ve Mecnun , mesnevi, anlatıcı, yapı, karakter

Giriş

Bilindiği gibi içerisinde olayın asıl unsur olduğu, bu olayın anlatma vasıtasıyla sunulduğu, diğer unsurların olay etrafında birleştirildiği metinler *anlatma esasına bağlı* metinler olarak adlandırılmaktadır (Aktaş 1991:11). Her edebî metni olduğu gibi, *anlatılar* olarak da adlandırılan (Demir 1992:19) destan, masal, halk hikâyesi, kısa hikâye ve roman gibi anlatma esasına bağlı metinleri de 'sanatçı merkezli, toplum merkezli, yazar merkezli, okur merkezli, eser merkezli' (Moran 1999:10) gibi değişik kriterleri merkeze alan değişik eleştirel yaklaşımlarla ele almak mümkündür. Ancak, Şerif Aktaş'ın

---

® 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / SAMSUN
adogan55@hotmail.com

ifadeleriyle söylemek gerekirse, “Edebiyat ilmi diye bir ilmin varlığını kabul eden ve bu ilmin kendine has bir çalışma sahası olduğunu düşünen insan, eseri bağımsız bir hadise olarak ele almak, ...onu kendi sistemi içinde incelemeye gayret etmek zorundadır. Çünkü edebiyat ilminin uğraşacağı asıl saha edebî metnin kendisidir. Hangi seviyede olursa olsun edebî metin tamamlanmış bir sistem olarak karşımıza çıkar. Bu sistemi meydana getiren unsurlar arasındaki ilişki ağını tespit etmeden onun muhteva hususiyetlerini anlamak ve isabetli olarak yorumlamak araştırmacının sezgi kabiliyetine terk edilir. Söz konusu ilişkiler çözülmeyen esere estetik değer kazandıran hususları sezme mümkünse de göstermek imkânsız denecek ölçüde zordur” (Aktaş 1991:10).

Bu yazı çerçevesinde, Türk edebiyatının klâsikleri arasında kabul edilen Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn'u (Ayan 1981) ‘eser merkezli’ olarak ele alınacaktır. Bunun için esere ‘tamamlanmış bir sistem’ olarak yaklaşılabilecek, bu sistemdeki belirgin elemanların hangi ilişkiler içerisinde düzenlenerek bir bütünlük görüntüsü sergileyen eseri/sistemi meydana getirdiği üzerinde durulacaktır. Başka bir ifadeyle, anlatı metinleri arasında yer alan bir mesnevinin genel yapısal görünüşüne; anlatının/mesnevinin konusu olan *hikâyenin* sunulması için anlatıyı oluşturan belli temel elemanların hangi tercihler doğrultusunda düzenlendiğine, yani Leylâ ve Mecnûn adlı *hikâyenin okura nasıl sunulduğuna* biraz daha yakından bakılmaya çalışılacaktır. Böylece, Türk edebiyatının klâsikleri arasındaki bir metin vasıtasıyla, bu metni “edebiyat tarihlerinin nakil ve intibalara bağlı ifâdeleri dışında, kendi varlık şartları içinde, bir sistem hüviyetiyle karşımıza çıktığı gözden uzak tutulmadan ele alıp, ona edebî olma vasfı kazandıran hususları tespit etmeye ve dikkatlere sunduğu fiktif âlemin vasıflarını belirlemeye, anlatma problemiyle ilgili hususiyetlerini gözler önüne sermeye çalışarak”, (Aktaş 1991:7) ilk defa sınıfta duyulduğu belirtilen bir ‘*hülyânın*’ (Aktaş 1991:7) gerçekleşmesi yolunda küçük de olsa bir katkı sağlamak istenmektedir.

Ahmet Ateş'in ‘mesnevî’ için, “Arapça ‘sny’ sülâsisinden türemiş ve ‘ikişer ikişer’ mânâsına gelen ‘mesnen’ kelimesinin bir nispeti gibi görünmekle beraber bu söz, Arapça’da kullanılmamıştır.” dediğini aktaran Amil Çelebioğlu, ‘iştikakı itibarıyla Arapça olan mesnevî tabirinin Farsça’da tammüm edip daha sonra Türkçe’ye de geçtiğini’ söyler (Çelebioğlu1999:21). Aynı yazarın ‘bilhassa Türkçe’de Mevlânâ'nın eserinin adı dolayısıyla meşhur, hatta bu sebeple bir nazım tarzı olan hususiyetini ilk planda hatırlatmadığını’ söylediği kelime, edebî bir terim olarak ‘her mısra’ı kendi arasında müstakilen kafiyeli beyitlerden meydana gelen, beyit

sayısı bakımından iki üç beyitten binlerce beyite kadar olabilen bir nazım şekline denilmiştir' (Çelebioğlu1999:21). Manzum eser olarak mesnevîleri iki gruba ayıran Çelebioğlu, çalışmasında asıl üzerinde durduğu mesnevîlerin, 'Eski Türk Edebiyatının bir çeşit manzum hikâye veya romanları denilebilecek veya bir tahkiye yönü olan mahsuller' olduğunu belirtir (Çelebioğlu1999:23).

Yazılı uzun manzum hikâyeler olan mesnevîler Çelebioğlu gibi, değişik araştırmacılar tarafından romana benzetilir (Aktaş 1995, Tökel 1998, Turinay 1996, D'İstria 1982, Kahraman 2000). Gerçekten de mesnevîlerin temel noktalarda romanla çeşitli benzerliklere sahip bir tür olduğu görülmektedir. Burada Leylâ ve Mecnûn mesnevisindeki hikâyenin sunulmuş tarzına ait genel görünüş ortaya konulmaya çalışılırken, üzerinde mesnevîlere nazaran daha fazla araştırma yapılmış, günümüz okurunun okuma öncesi hazır bulunuşluk noktasından, kendisine daha yakın olan roman türüne ait bilgilerden yararlanma yoluna gidilecektir. Bu yararlanmanın gerisinde, günümüzün muteber edebî türlerinden birine/romana ait temel hususiyetleri artık zamanını tamamlamış bir tür/mesnevi üzerinde tespit ederek, o tür ve yazarına itibar kazandırma gibi bir düşünce bulunmamaktadır. Kendisi hakkında çok fazla bilgi sahibi olunmayan bir şeyi anlamak için, ona, genel özellikleri itibariyle kendisine benzetilen ve hakkında daha fazla bilgi sahibi olduğumuz bu benzetilen şeye ait birikimle yaklaşmanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Yoksa elbette roman ve mesnevi, temelde bir çok ortak niteliklere sahip olsalar da farklı zamanlarda, farklı kabullerin neticeleri olan estetik anlayışlar etrafında teşekkül etmiş farklı türlerdir.

Uzun/Asıl Hikâyeye Doğru Kısa/Ön Hikâyeler

Hemen hemen bütün mesnevîlerde anlatılacak olan asıl hikâye öncesinde, Allah'ın varlığı ve birliğinden, onun kudretinin büyüklüğünden, Hz. Peygamber'in yüceliğinden ve şairin ona olan sevgisinden, devrin padişahının ve şairi himaye eden kişinin övgüye layık niteliklerinden, anlatılacak hikâyenin yazılmasının nedenlerinden bahsedilen, yine dert ortağı olarak görülen Sâkiye seslenilen *tevhid*, *münâcat*, *na't*, *kasîde*, *sebeb-i telif*, *sâki-nâme* gibi birtakım bölümlerin bulunduğu bilinmektedir. Bu durum Fuzulî'nin eserinde de görülür. Ancak önemli olan, mesnevîlerin girişinde görülen bu bölümlerin bir mesnevîde yer alıyor olmaları değil, belli bir konu hakkındaki hikâyenin anlatımı merkezinde oluşturulan bir mesnevîde bulunmaları ve içinde buldukları eserin bütünlüğü noktasından bakılınca bir başka eser içerisinde de (meselâ divanlarda) yer alabilecek örneklerine göre nasıl bir görünüm sergiledikleridir.

Fuzûlî *Dîbâce-i Kitâb-ı Leylâ vü Mecnûn*'u müteakip üç adet rubaî ile *Dâstân-ı Leylâ vü Mecnûn*'a başlar. Bu rubaîlerde, Allah'a *ne yapmak iste- diğini* söyleyen ve bunun gerçekleşmesi için onun yardımını isteyen şair, müteakiben yüce niteliklerinden bahsettiği Allah'tan haceti için medet ister.

*Tevhid*lerde, Allah'ın birliğinden, kudretinden, sıfatlarından; na'tlerde Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere üstünlüğünden bahseder. Şair, daha sonra kudret ve kuvvetinin noksanlığını Sâki'ye arz eder. Kendisi '*Şiire kıymetini vermeye hazırdır; harabı tamir etmeye taliptir ve bu konuda Allah'ın yardımıyla başarılı olacağını*' da düşünmektedir. Derdini *Sâki-nâmede* biraz daha açar: '*Eski şairler cihana ululukla gelip gitmişlerdir. Devran onları yüceltmıştır. Her birini bir padişah korumuştur. Fesahat erbabı arasında rahat kalmayınca bu ulular kendilerini bildirmez olmuşlardır. Şiirin yolunun kaybolmaması, geleneğin korunması için söz üslubunu zaptetmesi gerektiğini düşünür. İş zordur. Çünkü eski şairler zamanındaki temiz gül bahçesi, temiz şarap artık yoktur.*'

Ancak şair bütün bu övünülecek şeyleri gayr-ı ihtiyarî söylediğini belirtir ve daha sonra eserini yazma ve *bu azabı çekmesinin sebebini* yine Sâki'ye anlatır: '*Anadolu'dan bir kaç zarif, şairi hileyle imtihan okuna hedef yapmışlar; ondan Acem'de çok olan, ancak Türkler arasında olmayan Leylâ ve Mecnûn efsanesini/destanını yazmasını; eski bahçeyi tazelemesini istemişlerdir. Bir can belası olan bu iş son derece zordur. Çünkü üstadın, yani Nizâmî'nin bile şikâyet ettiği bir işte öğrenciye müracaat etmek zulümdür*'. Ancak '*vazgeçmek mümkün olmayacağına göre özürle başlayıp tevekküle baş vurarak, binek olarak kalem ve kağıtla, azık olarak hoş mazmun ve güzel sözlerle yetinip yola çıkmak gerekir*' diyen şair, asıl hikâyeye başlamadan son olarak, seslendiği kalem vasıtasıyla sözü *Saadetli Bey Hazretleri'nin methine* getirir: '*Artık cevher dökme zamandır. Hüner bahçesinin gül fidanı, cevher hazinesinin anahtarı olan kalem çalışmalı, pak cevherler çıkarmalı, bütün bunları anlayanın olmayacağını sanmamalıdır. Zira zamanın baş kumandanı, adaletli ve olgun emir Sultan Veys kalemine güç verecektir.*'

Asıl Hikâye: Türkler'de Olmayan Efsanenin Yazılması Ya Da Eski Bir Bahçenin Tazelenmesi

Leylâ ve Mecnûn'un da içinde yer aldığı, bir aşk hikâyesinin öne çıkarıldığı metinlerde, olayın genel görünüm itibarıyla, '*Sevgililerin birbirlerini bulması, sevgililerin ayrılması, sevgililerin yeniden birleşmesi*' (Tobias 1996:13-14) veya '*Genç kız ile erkeğin arasında aşkın doğuşu, sevgililerin ayrı düşürülmesi, sevgililerin birbirlerine kavuşabilmek uğrunda verdikleri savaşım, evlilik ya da ölümle bitiş*' (Moran 1991:24) şeklinde bir seyir takip ettiği

bilinmektedir. Fuzûlî tarafından yeniden kaleme alınan hikâyenin karakterleri de, bu aşamalardan geçen bir macerayı yaşarlar.

Hikâyenin başkarakteri olan Mecnûn (Kays), *'her türlü dünya varlığına sahip olduğu halde, cihanda varisi olmayan'* bir Arap beyinin duaları sonunda dünyaya gelen oğludur. On yaşına gelen çocuk büyük bir törenle sünnet ettirilir ve bilim öğrenmesi için gönderildiği mektebe süs verir. Kays okuldaki kızlardan biriyle (Leylâ) muhabbete başlar. Bir süre sonra *'Kays Leylâ'nın esiri olmuş; Leylâ dahi ona mail olmuş!'* dedikodularının çıkması üzerine Leylâ, annesinin isteğiyle okuldan ayrılır. Bu durum karşısındaki *âh u zârları* nedeniyle Kays artık *Mecnun* olarak anılmaya başlar. Bir nevrüz günü karşılaşan iki sevgili birbirlerini görünce kendilerinden geçerler. Ayıldığında arkadaşlarının Leylâ'yı götürdüklerini öğrenen Mecnûn, babasına özür beyan eden bir haber gönderdikten sonra çölün yolunu tutar, insanlardan uzaklaşır. Babası, Leylâ'dan vazgeçmesi yönünde yaptığı nasihatler kâr etmeyince oğluna Leylâ'yı istemeye karar verir. Leylâ'nın babası ise, mizâcını değiştirmesi şartıyla kızını Mecnûn'a vereceğini söyler ki, bu Mecnûn'un ihtiyarının ötesinde bir tekliftir. Derdine çare aramak için Kâbe'ye dahi götürülen Mecnûn gittikçe insanlardan uzaklaşır, derdini tabiattaki varlıklara (dağa, çeşmeye, ceylana, güvercine) anlatır, onlarla hasbihâl etmeye başlar. Durumu Mecnûn'unkinden pek farklı olmayan Leylâ ise bazen muma, bazen aya, bazen sabah rüzgarına içini döker. İtibarlı, halkın sevdiği, kavrayışı üstün İbni Selâm'ın Leylâ'yı istetmesi üzerine, Mecnûn gibi aşk yolunda çok koşmuş olan, savaşlarda hiç yenilmeyen Nevfel, Mecnûn'a yardım edeceğine dair ümit verir. Lâkin Mecnûn için Leylâ'nın kabilesiyle iki defa savaşan Nevfel, Mecnûn'un muradına erişmesini sağlayamadığı için yalancı duruma düşer. Ümidi azalan ve kendisini zincire vuran Mecnûn, değişik bahanelerle sevgilisine *mukaabil* olmak suretiyle halini arz eder. Ancak İbni Selâm Leylâ'yı alır. Leylâ uydurduğu bir yalanla (Leylâ, kendisine mektepten beri peri soylu bir cinlinin musallat olduğunu ve bu cinlinin yanına âdem oğlu almasını istemediğini, aksi halde ikisini de yok edeceğini söylediğini belirtir) İbni Selâm'ın kendisine sahip olmasını engeller. Kendisi de aşk derdi çekmiş olan Zeyd, Leylâ'nın macerasını Mecnûn'a anlatınca Mecnûn sevgilisine sitem dolu bir mektup gönderir. Leylâ ise özür dileyen ve işin aslını anlatan bir cevap verir.

Bu arada oğlunu çölde tekrar bulan Mecnûn'un babası onun ıslâhının mümkün olmadığını anlar. Oğluyla vedalaşan baba bir süre sonra ölür. Babasının kabrini ziyaret eden Mecnûn yüzünü güldüremediği babasından affını diler. Bütün hayvanların dilinden anlamaya başlayan Mecnûn, dert mülkünün şahı

olmuştur. Vahşi ve evcil hayvanlar onun askerleridir. Leylâ'ya olan aşkını artırması için Allah'a yalvaran Mecnûn'a sevgilisinden haber getiren Zeyd, onun Mecnûn'a olan vefasını bildirir. Leylâ'ya, ayrılığın gamını ortadan kaldırmayı teklif eden Mecnûn, eğer İbni Selâm buna engel olursa, bir ah ile onun tahtını târ u mâr edeceğini söyler. Derken İbni Selâm ölür. Çölde karşılaşan iki sevgili ancak maceralarını anlattıktan sonra birbirlerini tanıyabilirler. Leylâ'ya, *'kötülük arayanların ağzını açma, benim gibi aşk yolunu elden tutma, namusunu eksiklikten sakın'* (s.361) diye nasihatler eden Mecnûn, Leylâ'nın kavuşma talebini geri çevirir, ona aşkın mahiyetine dair, kendi durumunu da anlatan bir şiir okur. Bu durum karşısında Leylâ, *'aferin sana, tertemiz bir kişiymişsin; topraktan yaratılmış hâlis bir varlık imişsin. İnsâf, kanâat dediğin bu kadar olur. Hevâ ve hevesi susturmaya kabiliyet bu kadar olur'* (s.364) sözleriyle sevgilisini takdir eder. Mecnûn'un faziletleri gittikçe artar. Nihayet dost yadıyla ölen Leylâ'nın ardından Mecnûn da hasretle dünyayı terk eder. Zeyd onları rüyasında, Rıdvan'da görür. Zeyd'in anlattıklarını dinleyen halk, iki sevgilinin mezarını ziyaret etmeyi âdet haline getirir.

Bir aşk kurgusu görünümü sergileyen Leylâ ve Mecnûn mesnevîsinde, anlatılanların genel çerçevesi öykü boyutu itibariyle bu şekildedir. Böyle bir genel çerçeve sergileyen ve Mecnûn ile Leylâ arasındaki aşk hakkında olan, başka şairler tarafından da anlatılan bu hikâye acaba Fuzûlî'nin eserinde nasıl sunulmaktadır? Hikâyenin sunuluşunda öne çıkan kimi tercihlerin, hikâyenin anlatımında ve anlatımın asıl muhatabı olan okurun okuma sürecindeki rolleri nelerdir?

Hikâyenin sunuluşunda dikkati çeken özelliklerden birisi, şairin belli aralıklarla hikâyenin daha önceki üstadlarca da böyle anlatıldığını hatırlatmasıdır. Hikâyeyi anlatmaya başlamadan, *'bu konunun kendisinden önce defalarca işlendiğini, tasarrufu hayli zor olan bu konuyu işleyenlerden biri olan Nizâmî'nin (üstadın) bile zorluğundan şikayet ettiğini, böyle bir hikâyenin Türkçe'ye kazandırılması konusunda öğrenciye (kendisine) müracaat edilmesinin zulüm ve ağır bir imtihan olduğunu'* (s.395) belirten şairin, hikâyeyi anlatırken adını vermediği söz üstadlarına atıfta bulunduğu görülür.

'Hikâye bahçesinin sahibi, rivâyet cevherlerinin sarrâfı; mânâ çemenine gül dikerken, söz ipliğine cevher dizerken; şöyle nükteler yapmış, gül ve cevher saçmış.' sözleriyle Leylâ ve Mecnûn'a ait macerayı anlatmaya başlayan şair, *'Söz bahçesinin bahçivani, bu bostanı böyle bezemiş'* (695), *'Fars asıllı hoş söyleyen bir şair, bu bahçeye şimşâdı böyle dikti'* (1185), *'Söz saraycığının mimârı, bu evi şöyle onarmıştır'* (1378), *'şair yazarken bu sevincin tuğrasını*

şöyle çekti' (1974) gibi sözlerle, hikâyenin ilerleyen bölümlerinde, baştaki ifadelerine benzer şekilde hatırlatmalar yapar. Bu ifadelerle şairin, 'söz bahçesinin sahibi, söz bahçesinin bahçivani, söz saraycığının mimarı' olarak kendisini kastettiği de düşünülebilir. Söz dağarcığına bütün bu incileri dizen gerçekte kendisidir. Ancak özellikle 1185. beyitteki sözler, şairin kendinden önce bu hikâyeyi ele alanların anlattıklarını göz ardı etmediğini, hatta onların çizdiği yoldan gittiğini özellikle hatırlattığı gerçeğine işaret eder.

Hikâyenin sunuluşu sırasında dikkati çeken bir başka nokta, şairin Sâkî ile hikâye öncesinde başlattığı münasebetini, bütün bir hikâye boyunca sürdürmesidir. Esas hikâyenin öncesi ve sonrasıyla birlikte, on altı yerde Sâkî'ye seslenen şairin bu hitaplarından dokuzu karakterlerin maceralarının anlatıldığı esas hikâye içindedir. Şair hikâye öncesinde yer alan bölümlerden, hikâyenin anlatılmaya başlandığı bölümün hemen öncesindeki beş hitabında ve hikâye içerisinde Sâkî'yi, bir dert ortağı, sözün değerinin bilinmediği bir devirde sözden anlayan birisi olarak görür. Şairin hikâye öncesindeki hitaplarından ve bu hitaplarla ilgili bölümler arasında kurduğu geçişlerden, padişaha yazdığı kasideyi, eserini yazma sebebini ve şairliğinin gücünü Sâkî'ye anlattığı anlaşılmaktadır. Sâkî'ye esas hikâyenin anlatımı esnasında yapılan seslenişler, hikâyenin ilk plânda sâkîye anlatıldığı izlenimini doğurmaktadır. Hikâye içerisinde şairin Sâkî'ye seslendiği belli bölüm başlarının olayın akış sürecindeki yerine ve buralarda söylenen sözlere bakarak, şairin bu seslenişlerde iki niyetinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bunlardan birincisi, başlığında 'ne hakkında olduğu' söylenen ('*Bu Mecnun'un atası sahrâda bulunduğudur ve nasihatla ıslâhından âciz olduğudur*' v.b.) bölümde olacakların mahiyetini okura sezdirmesi ve birazdan anlatılacaklarını genel plânda ve alınması gereken dersler boyutunda yorumlamasıdır. Meselâ, Leylâ'nın mektepten alınışının anlatımından sonra şair sözü tamamlarken, (Bir başlıkla, her bölümün ne hakkında olduğunu belirten şair, belli bir merkezde gelişen olayları *Temâmî-i Sühan* başlığı altında tamamlar) bu olayı haber alacak olan Mecnun'un düşeceği durumu yeni bir bölümde anlatmadan, Sâkî'ye seslenir. Ona '*felek vefâsızdır, daima işi eziyet ve cefâdır. Dönüşü aynı değildir, zamanın itibarı yoktur. İki sevgiliyi aynı havayı soluyacak kadar yaklaştırsa, su ile ateşi bir yere getirirse, elbette araya bir sebep salar, onları bir belâyâ esîr eder. Billahi, ayrılık olduğu zaman bilmiş olmak ne yamandır.*' (690-694) diyerek, iki sevgilinin ayrılma nedenlerine başka bir gözle bakar, ayrılışın kendine göre asıl nedenini söyler. Mecnun'un Nevfel ile karşılaşacağı bölümün başında şair önce Sâkî'den kendisi için yardım ve şarap ister. Çünkü kimsesiz kalmış, iradesi elinden gitmiştir.

Ardından *'Ben kaçığın sığınağı, kimsesizlerin ümidi ol. Uğraş, bir işe söz verme, eğer verirsen vefâlı olmaya çalış.'* (14142-1413) sözleriyle, Sâkî'ye tavsiyelerde bulunur ki, bu sözlerin anlatılacak olayların mahiyetine de işaret ettiği birazdan anlaşılacaktır. Çünkü Nevfel, *'Vefâ her kimseden kim istedim andan cefâ gördüm.'*, *'İkbâlîme yokdur itibârım / Müşkil görünür benim murâdım.'* diyen Mecnûn'un derdini dinledikten sonra, *'Li'llâhi'l-hamd gayretim var / Gayret kadarınca kudretim var'* (s.203-204) sözleriyle ona ümit verecek; ancak gelişen olaylar sonucu verdiği sözü yerine getiremeyecek, yani vefâlı olamayacaktır. Bunun gibi yine, başlığında İbni Selâm'ın Leylâ'ya talip olarak onunla nişanlanacağını, ancak Leylâ'ya sahip olamayacağını anladığımız bölümün (s.231) girişinde önce Sâkî'den can rahatlığı için *mey-i mugân* istenir. Müteakiben gelen *'Âlemin kararı nice dir, rahatlığın âkibeti ve gamın sonu nice dir, sor. Dünya işi değersiz, feleğin gidişi kararsızdır. Çok kimse bir defîneyi elde etmek için sıkıntıya düşer ama o başkasına nasip olur. Her baş çekip giden gül fidanı sudandır, harcadığı da hararettir, onu gör. İşin aslı kaderdedir, isteyen istenmesi ise hoştur'* (1661-1665) ifadeleri biraz sonra anlatılmaya başlanacak olayların mahiyeti hakkında okura işaretler verir. Gerçekten de bir çok kimse defîneyi/Leylâ'yı elde etmek için uğraşmıştır. En son ona İbni Selâm talip olmuş, Leylâ'nın ailesi de bu talebi kabul etmiştir. Ancak şairin Sâkî'ye hitabında işaret ettiği gibi, asıl söz kaderin olacak, Leylâ İbni Selâm'a da nasip olmayacaktır. Bu örneklerde olduğu gibi hikâyeye içerisinde Sâkî'ye hitap edilen diğer yerlerde de, birazdan anlatılacak olayların mahiyetlerine dair işaretler olduğu görülmektedir.

Sâkî'ye seslenen kısımların olayın gelişim sürecindeki yerlerine bakılarak, bu seslenişlerin gerisindeki bir diğer niyete gitmek mümkündür. Sâkî'ye seslenen yerler, hikâyede yeni gelişmelere yön verecek 'çekirdek bir olay'ın (Barthes 1993: 92) bahsine geçilecek bölüm başlarıdır. İşte şair, bir çekirdek olay etrafında teşekkül eden ve epeydir anlatılmakta olan bir kesitin ardından, bir yenisine geçmeden önce, Sâkî'ye seslenerek, hem uzun bir süredir olayı takip eden okuru dinlendirir, ona dikkatini tazeleme fırsatı verir, hem de, olayların akışına kapılarak, şairin daha hikâyenin en başında yaptığı işin mahiyetine dair söylediği şeyleri unutmış olması muhtemel okurlara, bunları tekrar hatırlatma fırsatı elde etmiş olur. Çünkü, şairin hikâyeye öncesinde ve hikâyenin ilk beyitlerinde belirttiği; *'kendisinden daha önce anlatılmış bir hikâyeyi yeniden anlattığı'* gerçeğinin hikâyeyi anlatırken tekrar altını çizdiği yerler arasında Sâkî'ye seslenen kısımlar başta gelir.

Anlatma esasında oluşturulan edebî metinlerde, olayın okura bir *aracı* vasıtasıyla anlatıldığı, okurun oluşturulan kurgu dünya ile 'ilk ilişki noktası olan' (Demir 2002: 69) ve bu kurgu dünya ile iletişimini sağlayan *aracıya anlatıcı* denildiği bilinmektedir. Bir roman, ya da hikâyenin olayları 'kendi kendilerini anlatamayacaklarından' (Todorov 2001:75) okurun anlatı dünyasıyla aracısız bir iletişime girmesi söz konusu değildir. Ancak kurgu dünyada olanların anlatımı sırasında, sözün karakterlere bırakıldığı, dolayısıyla karakterlerin doğrudan, müdahalesiz olarak okurla yüz yüze geldiği anlatım şekillerinden söz edilebilir. Okur, Leylâ ve Mecnûn'daki gelişmeleri, karakterlerin duygu ve düşüncelerini, hikâyeyi anlatan anlatıcı-şair aracılığıyla takip ederken, türün özelliğinin de bir gereği olarak, kimi yerlerde doğrudan, aracısız olarak karakterin iç dünyasıyla yüz yüze getirilir. Mecnûn ve Leylâ'nın söyledikleri şiirler (bunların çoğu gazeldir) ve bu iki karakterin mektupları, okurun mesnevîde karakterlerle aracısız olarak iletişime girdiği yerlerin başında gelir. Şair, anlatımın genelinde olduğu gibi, hikâyeyi gerek tamamen *müdahil* ve gerekse karakterin anlattıklarını *yarı müdahil* (Demir 1995:63) olarak anlatırken, bu kısımlarda sözü karakterin kendisine bırakır. Böylece hem hakkında konuştuğu karaktere kendi anlattıklarını teyid ettirerek okurun gözünde anlatıcı olarak inanılrlığını artırır hem de okurun karakterlerin duygularını ve düşüncelerini ilk elden ve en güvenilir kaynaktan öğrenmesini sağlar.

Bu tür aktarımların çoğunlukla gazel formunda oluşu, hikâyenin sunulduğu edebî tür çerçevesinde düşünüldüğünde, şairin karakterin iç dünyasını onun kendi ağzından aracısız olarak iletmek işlevini daha mükemmelen yerine getirmesini sağlayacaktır. Hatırlanacağı gibi, şair, hikâyeye başlamadan Sâkî'ye '*bazen kasidede şahbazının yücelerden uçtuğunu, bazen kararının gazel usulüne can verdiğini ve bazen de mesnevi denizinden pâk inci istediğini*' (330-333) söylemişti. Bir mesnevi şairi olarak okurun karşısında bulunan şair, karakterlerine gazel formu çerçevesinde iç dünyalarını ortaya koyma imkânı vererek gazel yazmadaki gücünü gösterme fırsatı bulur. Dolayısıyla, okuruna bir gazelini sunma imkânı elde eden şair, bunun çok güçlü bir söyleyişe sahip olmasına çalışacaktır ki, bu güçlülük diğer taraftan asıl amaç olan karakterin iç dünyasının sunulmasının en iyi şekilde gerçekleşmesini sağlayacaktır. Nitekim Leylâ ve Mecnûn mesnevîsi içerisinde, Leylâ ve Mecnûn'un *münâsib-i hâllerini* anlatmak için söylenen gazellerden çoğunun, şairin şiirleri içinde en çok bilinenleri teşkil etmesi tesadüfî değildir.

Karakterin iç dünyasındaki karmaşıklığı en inanılır şekilde yine karakterin kendi ağzından ortaya koymaya yarayan bu gazellerin diğer bir işlevinin de,

olayın uzun süredir belli bir vezin ve kafiye örgüsü içerisinde anlatılmasından doğan tek düzeliğin neticesinde, okurun dağılan muhtemel dikkatini, değişik bir nazım şekli aracılığıyla toparlanmasını sağlamak ve ortaya konan şiirin (gazelin) güzelliği sayesinde okurun estetik beklentisine cevap vermek, olduğu söylenebilir. Hikâyede Mecnûn, ya da Leylâ'nın iç dünyasındaki duygu yoğunluğunun, umutsuzluğun, karmaşıklığın arttığı yerlerde, onlara gazel formu içerisinde verilen söz hakkının, gerek Mecnûn'un, gerekse Leylâ'nın çatışmasının ve umutsuzluğunun zirveye çıktığı noktada (Mecnûn'un, Zeyd'den Leylâ'nın İbni Selâm ile evlendiğini öğrendiği andaki durumu ile Leylâ'nın bu olay sonrasında Mecnûn'un kendisine gönderdiği *nâme-i 'itâb-âmiz'*'i aldığı andaki durumu) *murabbâ* türünün imkânlarıyla sunulması dikkat çekicidir. Şair bu iki noktada müdahalesiz aktarım vasıtası olarak gazel yerine murabbâyı tercih etmekle, belki de bütün hikâyeye boyunca iç dünyaları en karmaşık hâlde olan iki âşığa daha önce kullanılan dolaysız aktarım vasıtası olan gazele göre daha fazla söz hakkı tanır. Böylece şair okura aynı zamanda güzel murabbâ yazabildiğini de göstermiş olacaktır.

Leylâ ile Mecnûn'un maceralarının anlatımına dair söylenecek hususlardan birisi de, anlatıcı olarak şairin, gelişmelere ilişkin, sık sık kendi yorumlarını da ifade etmesidir. Bir kısmı bölüm başlarında, anlatılacak yeni bir olay kesitinden önce dile getirilen ve anlatıcının 'algılama derecesi'yle (Demir 1995:81) ilgili olan; 'olay-kişi' arasındaki ilişkiyi, sonuçları itibariyle değerlendirmeye yönelik (Demir 1995:121) bu tür ifadelerle, gelişecek olayların mahiyetlerini sezdirmek gibi işlev yüklediği de görülmektedir. Meselâ şairin İbni Selâm'ın öldüğü bölümün başında (s.321) Sâkî'ye hitaben, *'bu âlemin bir rüya olduğu, bu rüya ve hayâle sevinilmemesi, akıllı adamın durumunun değişik olduğu ve zamânededen sakınması'*(2379-2380) gerektiğine dair yorumlar yaptığı görülür. Nitekim birazdan İbni Selâm Leylâ'dan muradını alamadan ölür. Şaire göre *'dünyaya gelip gitmeyen yoktur; herkes olgunluğa erdikten sonra zevâle doğru yol alacaktır, her bahârın bir hazânı vardır.'*(2392-2393) Aslında şair İbni Selâm'ın Leylâ'dan muradını alamayacağını çok daha önce, *'pek çok kimse defîne ele geçirmek için sıkıntıya düşer, ama o başkasına nasip olur'*(1163) şeklindeki bir yorumunda sezdirmiştir. Yine şair, Nevfel Mecnûn'la tanışmadan (Sâkî'ye hitaben) *'kimsesizlerin ümidi ol, uğraş, bir işe söz verme; eğer vermişsen vefâlı olmaya çalış'*(1412-1413) şeklinde tavsiyelerde bulunur. Nitekim ileride Nevfel, Mecnûn'a kendisini Leylâ'ya kavuşturacağına dair söz verecek, ancak bu sözünü yerine getiremeyecektir.

Nasıl bir yapılanış içerisinde sunulursa sunulsun, okurun güvenini kazanmanın, yani anlatılanların inandırıcılığını; kurgu dünyanın kendi içerisinde tutarlılığını sağlamanın en başta gelen yollarından biri, anlatılanları neden-sonuç ilişkisi içerisinde sunabilmektir. Çünkü “olayları sadece sıraya dizmenin ötesinde bir şey olan kurgu, bir neden-sonuç ilişkileri zinciridir.” (Tobias 1996:20) Gerçi Leylâ ve Mecnûn’da anlatılanların okurdan, metnin oluşturulduğu edebî anlayışın belli temel kabullerine dair art alan bilgisinin yanında Forster’in ifade ettiği anlamda ‘ek bir ücretle elde edilecek’ *düşşelliği* ve *ermişliği* de (Forster 1985:150-186) istediği söylenebilir. Ancak çağdaş okurun bazı noktalarda kabul etmesi zor olsa da hikâyenin nedensellik çizgisinde sunulduğu görülmektedir. (Meselâ, Leylâ ile görüşmesi normal şartlarda mümkün olmayan Mecnûn’un, önce bir ihtiyarın yanında zincire vurulmuş bir dilenci olarak, daha sonra kör bir dilenci kılığında yaptığı *bahâne-perdâzlıklarla* sevgilisiyle görüşmesi bu kabildir. s.217-221,s.228-229) Olayların ilerleyişinde görülen nedenlerin yanında, şairin bütün olup bitenleri başka nedenlere bağlayan yorumlarına da dikkat etmek gerekir. (Şair, belli bir olayı anlatacağı bölümün başında veya sonunda genellikle, dünya hayatının geçici olduğunu ve dünyaya bağlanılmaması gerektiğini, hemen her şeyin insan iradesi dışında geliştiğini ifade eder.) Tutarlı bir nedenselliği gerektiren kurgulama, anlatıcının yorumlarıyla ifade edilen ve eserin mesajına giderken hesaba katılması gereken bu nedenlerin, olay(lar) içinde tezahürünü gerektirir ki, eserde bunun sağlandığı görülmektedir.

Hikâyeyi Değerlendiren Son Hikâye

Mesnevilerde hikâye öncesinde an’aneyle bağlı olarak söylenen sebep-i telif ve padişaha yönelik kasideyi Sâkî’ye anlatılan bir hikâye havasında sunan ve bu ön hikâye ile asıl hikâye olan Leylâ ile Mecnûn’un hikâyelerini birbirine bağlayan şair, Leylâ ve Mecnûn’un maceralarını anlattıktan sonra yine Sâkî’ye hitaben anlatılan küçük bir hikâye daha kurgular. Şairin yaptığı işe dair görüşlerini belirttiği ve genellikle mesnevilerin sonunda yer alan bu değerlendirmeler, Leylâ ve Mecnûn’da bir son hikâye içerisinde sunulur. Bu değerlendirmelerin üstad olarak kabul edilen Sâkî’ye yaptırılır.

Asıl hikâye öncesinde ve onun anlatımı esnasında Sâkî’den, dertleri ve dermansız hâli için şarap isteyen şair, Leylâ ile Mecnûn’un maceralarının bitişiyle birlikte, Sâkî’ye ‘*artık hâlinin değiştiğini, söyleşmeye mecali kalmadığını*’ söyleyerek artık şarabı fazla vermemesini ister. ‘*Zamanını dalgınlık içinde geçirdiğini ve ömrünün sermayesinin elinden gittiğini*’ belirten şair,

‘yaşlı gözünün inci saçarak feleğe söylediklerini’ de yine Sâkî’ye anlatır.(2978-92)

Bu anlatılanlara göre, eğer Mecnûn câhil olmuş olsa, ‘ahbap için ters dönen, ehl-i kâmile eziyet eden felek’ ona hemen boyun eğecek, onun emrine uyacak, gönlünü daima sevindirecektir. Mecnûn, ‘ehl-i hüner ve sahib-i nazar’ olduğundan felek onu alçaltmış, itibarsız kılmıştır. Yine felek kendisi gibi utanmaz, vefasız ve acımasız olmayan Leylâ’ya daima eziyet etmiştir. Şair de vakar, ar ve namus sahibi olduğundan feleğin eziyetiyle alçalmıştır. Dolayısıyla bütün bunları yapan feleğin de itibarı yoktur. Felek, şairin inci saçan gözünün bu sözleri üzerine, hem şairi, hem de onun yaptığı işi eleştiren şu sözleri söyler: ‘Ben bir emre uygun olarak dönerim. İşin hikmetini anlarsan, benim ettiğim ezâ, vefâdır! Ammâ senin ettiğin hatadır. Çünkü senin tarikatının pîri hevâdır. Şâirliğinle öğünmüşsün! Yalanı kendine huy edinmişsin! Mecnûn dediğin olgun varlık, her bilime senden daha kaabiliyetlidir! Halbuki sen onun adını dîvâne eyledin! Asıl zülüm ve haksızlık ona senden geldi! Leylâ dediğin o tamam ayı, ben onu perde içinde sakladım. Sen onu halka maskara ettin!’ (s.406-407) Dolayısıyla ‘bazen Nevfel’e gadri söyleten, bazen de İbni Selâm’a zulmü yapıştıran şair utanmalıdır.’ Zira, ‘efsane anlatmak isteyerek onları bu isteğine bahane etmiştir. Ölülere sözleriyle incitmiş ve suçlamış, âsüdelere azap vermiştir. Elbette bu iftira şairden sorulacak ve onun azap görmesine neden olacaktır’. (s.407) Şair feleğin kendisi hakkında böylesi ağır ithamlarla dolu sözlerini ve bunların söylenmesine neden olan kendi sözlerini anlattığı Sâkî’den bu münakaşaya dair görüşlerini sorar ve şu cevâb-ı mesele’yi alır:

‘Oyuncu felek, ayıplayarak kendisine (şaire) yalancı demişse de söz bahçesinin papağanı, söz sarrafi Fuzûlî feleğe aldanmamalı, şiire yaman deyip usanmamalı, nazmın sermayesini kolay sanmamalıdır. Söz, gönül hazinesinin incisidir. Eğer insan bilirse can sözden ibarettir. Can başkadır denen bir sözdür. Öyleyse onun (şairin) ölülere sözle diriltmesi, Mecnûn ile Leylâ’yı anarak onların ruhlarını sevindirmesi kötü bir şey değildir.’ (s.407-408)

Sâkî’den kendisini haklı gören bir cevap alan şair, kalemine de bir küçük methiye söyledikten sonra, eserinin yazılma tarihini düşer ve erbab-ı vefâdan özrünün kabulü, eshâb-ı zekâdan bağışlanması için dua talep eder. Ama onun asıl seslenmek istediği haset sahipleridir. Şair onlara, şiirini ayıplamayı bırakmalarını, şiirine haset etme huyundan vazgeçmelerini, kendisine hücum etmelerinin boşuna olduğunu söyler. Onlardan, güçleri yeterse eserine cevap (nazîre) söylemelerini ister. Daima hayır sözden bahsetmelerini, hayır söylemezlerse susmalarını tavsiye ederek, sözlerini bitirir.

Tazelenen Eski Bahçede Mesaja Giden Yol

Nasıl bir yapılanış içerisinde sunulursa sunulsun muhatabına bir şey(ler) söylemek niyetiyle oluşturulduğu bilinen her edebî metin 'gerek yazılı, gerek sözlü, basitçe görsel ya da işitsel hüviyetiyle şifreleştirilmiş bir mesajı içerisinde taşır' (Demir 1994:9). Dolayısıyla edebî metin karşısındaki okur, metin hakkında sahip olması gereken asgarî temel bilgilerin de yardımıyla ki bunların başında tür bilgisinin geldiği söylenebilir, ancak bir 'okuma uğraşısıyla' (Göktürk 1988) metnin mesajına ulaşacaktır. Metnin genel yapısı hakkında okurda bir ön kanaat oluşmasını sağlayacak olan tür bilgisi, bu edebî tür çerçevesindeki bir yapılanışla sunulan mesaja ulaşmak için hangi yollardan gidilmesi gerektiğini bilen bir okurun, en azından daha başta yanlış yollara sapmasına engel olacaktır.

Leylâ ve Mecnûn'un da dahil olduğu mesnevilerin günümüz okurunun hakkında daha geniş bilgiye sahip olduğu edebî türlerden romana benzetildiği belirtilmişti. Bilindiği gibi, romanı bir öykü anlatmak temelinde oluşturulan diğer çağdaş türlerden ayıran önemli niteliklerden biri, romanda anlatılan öykünün uzun oluşu ve bu öykünün değişik ayrıntıların da dahil edildiği bir düzenlenişle sunulmasıdır. Mesnevîler de romanlar gibi uzun bir öyküyü anlatan yazılı eserlerdir. O nedenle bir romanın mesajına hangi yollardan ulaşacağına dair ön bilgilerden hareketle, bu türe benzeyen kimi temel özelliklerle oluşturulmuş bir metnin ne söylemek istediğini tahmin etmek yanlış olmayacaktır.

Shroder'in; "tecrübesizlikten tecrübeliğe, cehaletin mutluluğundan hayatın gerçeklerini kabul edecek olgunluk seviyesine geçiş sürecini hikâye ettiğini" (Shroder 1988:14) söylediği romanda Kantarcıoğlu'na göre esas olan, "ferdî bir tecrübe sonunda erişilen olgunluk seviyesidir." (Kantarcıoğlu 1988:23) Elbette bu 'geçiş sürecini', 'ferdî tecrübeyi' yaşayan ifadesiyle kastedilen başkarakterdir.

Aşk kurgusu niteliklerine sahip olmakla birlikte, baş karakterin gösterdiği değişim sürecinin niteliğinden hareket eden bir yaklaşımda Leylâ ve Mecnûn, Tobias'ın tasnif ettiği yirmi temel kurgu (Tobias 1996) içerisinde daha çok *olgunlaşma kurgusu* içerisinde ele alınabilir. Nitekim Tökel, bu mesnevîyi "yetişkinler olma süreci üzerindeki çocuklar üzerinde odaklanan" (Tobias 1996:192) olgunlaşma kurgusunun en belirgin örneklerinden olan *bildungsroman* çerçevesinde değerlendirir (Tökel 1998).

Dikkat edildiğinde Leylâ ve Mecnûn'da *aşk, vefâ, akıl, namus, ayıplanma, töre* kavramlarının çok sık geçtiği fark edilir. Gerek Mecnûn ve Leylâ, gerek diğer karakterler ve gerekse şairin bu kavramlara dair, sık sık yorum yaptığı

görülür. Özellikle ön plandaki iki karakterin değişik durumları daha çok bu kavramlara ait değer yargılarıyla yorumlanır. Mecnûn ile Leylâ'nın mevcut fizikî çevre içinde bu kavramlara ail değerlerle belirlenen bir iç atmosferde yaşadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Çocukluktan itibaren fiziksel anlamdaki değişimine şahit olunan Mecnûn'un, iç dünyasındaki değişimler, bu kavramlar etrafında onaya konur. Bu kavramlarla ifade edilen değerler arasında, başlangıçta bir çatışma yaşayan Mecnûn'un, yaptığı tercihler neticesinde hikâye dünyasında bir noktadan sonra, '*kemâl*' kavramı ağırlıklı olarak görülür. Şairin, daha Önce de anlatılmış olan hikâyeyi, *aştan* felsefesini yapmak üzere yeniden kurguladığı söylenebilir. Dolayısıyla hikâyede başkarakter Mecnûn, merkezinde *aşkın* bulunduğu, *akıl*, *vefâ*, *nâmus*, *ayıplanma*, *töre* gibi kavramlarla sınırlanan yolculuğunun neticesinde *kentâl* adlı bir noktaya varan birisidir. Eserin niyeti hakkında tahminde bulunurken, Mecnûn'un yolculuğunun başında ve yolculuğunun bittiği anda sahip olduğu tecrübeye, bu tecrübenin edinildiği süreçle birlikte bakmak gerekir. Toprağa düştüğünde, *son gününü önceden hatırlayarak* ağlayan Mecnûn, daha o anda '*vücudun/varlığın bir gam tuzağı olduğunun*' ve bu tuzağa esir olanın gama, kedere 'sabretmesi' gerektiğinin bilincinde olarak okurun karşısına çıkar (471,474). Yine hikâyenin başında, ancak peri gibi güzel bir kızı görünce ağlamayı kesmesi, onun '*kişiliğinde sevgi oluşu, daha çocukluktan güzelliğe mail oluşu, hâl ehline malum olduğu üzere bu küçüğü inletemenin aşk olması*' (504,507) gibi durumlar ve yorumlar, onun ileride bütün macerasına yön verecek olan ve mizacına has niteliklerinin okura bildirilmesine/sezdirilmesine vesile olur.

Yaratılışında sevgi olan Kays, *ilim* öğrenmeye gittiği mektepte, Leylâ'ya *âşık* olur ve iki sevgili *vefâyı* meşk etmeye başlarlar (564). *Gizli kalmayan* ve *ayıplanan aşk* neticesinde, Leylâ mektepten alınınca, Kays'ın sergilediği, kendisini halka maskara edeci tavırlar, adının *Mecnûn*'z çıkmasına neden olur. Bir nevrûzda Leylâ ile karşılaşan Mecnûn'un *iradesinin aşk* tarafından alındığı görülür (818-835). Artık Mecnûn *aşk sultanının memuru* olarak *nur* aramak üzere yola çıkarken, kendisine çok büyük umutlar bağlayan ailesini *terk* eder. Mecnûn uğrunda çöllere düştüğü Leylâ'ya *akıllanması* karşılığında sahip olabilecekken, iradesinin elinde olmaması, *aklın zayıflayıp aşkın üstün gelmesi*, *Allah ın takdirinin böyle olması* nedeniyle, buna muvaffak olamaz (947,51). '*Aşkı terk edip*' '*aklı tercih etmesi*' telkin edilen Mecnûn, kendisini anlamayan insanlardan uzaklaşır, insanlıktan uzaklaştıkça hayvanların, tabiatın dilini anlamaya başlaması; Nevfel'in kendisi için Leylâ'nın ailesiyle yaptığı savaşta, Leylâ'nın kabilesinin ordusu için dua etmesi, Mec-

nûn'un *fazl u kemâlinin* ilk ciddi göstergeleridir (1504). Nitekim Nevfel onun bir *sâhib-nazar* olduğunu fark edecektir (1521).

Leylâ'nın İbni Selâm'la nişanlanması, Mecnûn ile Leylâ arasında, *vefayı* sorgulayan bir muhabere başlatır (1832,50). Mecnûn, kendisini çölde tekrar bulan babasının '*çocukluğunda mazur sayılabileceğine, çünkü yeni yetişenler için aşkın bir hüner ve olgunluk sınırına götüren bir kılavuz olduğuna, şimdi ise aklın yerini bulduğu ve akıllandığı zaman bu durumundan utanacağına, bir gün ayrılacağı birisine kavuşmaması gerektiğine*' dair söylediklerinden etkilenir (2018). Babasının telkinleri ona *akıllı olmayı, aşkınun düşkününü olmamayı* düşündürür. Ancak *aşkın efendisi* buna müsaade etmez (2059). Babasına *içinin dışının aşk* olduğunu, bir çok kereler *akla yöneldiğini* ancak *sevdanın izin vermediğini* ifade eder. Baba ile oğul aralarında konuşurlarken, geçen diyalog sırasında Leylâ'ya yapılan cerrahi müdahalenin Mecnûn'da da tecelli etmesiyle, babası Mecnûn'un, '*Biz iki bedende bir ruhuz bizde ikilikten nişan yoktu,*' sözüne inanır ve oğlunun *kemâline* vakıf olur. Çölde Mecnûn'a rastlayanlar, onun sevgiliyle kendisini tek bir surette resmettiğini görürler (2168-2171). Artık bütün hayvanların dilinden anlayan Mecnûn, Allah'a dua eder; sevgilisini kendinde açığa vurmasını ve bu *iki sureti bir eylemesini* ister (2266). Zeyd'in Leylâ'dan getirdiği haberle iki sevgili arasında *aşklarındaki vefaya dair* şikayetler biter.

İbni Selâm öldükten sonra iki sevgilinin çölde karşılaştıkları sahne, aşkın Mecnûn'u getirdiği noktayı ortaya koyar. Leylâ'nın kavuşma isteğini Mecnûn, '*Canının gideli hayli zaman olduğu ve şimdi cisminde başka bir can olduğu, kendisinde görünenin Leylâ olup kendisi olmadığı...*' gerekçeleriyle geri çevirir. '*Bu işe başlarken çocuk olduğunu, ama artık olgunlaştığını, aşk yazısının sona eriştiğini*' belirttikten sonra Leylâ'dan '*namus perdesi içinde kalmasını, iyi ahlaklı olmasını, kötülük arayanların ağzını açmamasını*' ister (2670). Leylâ'yı kabul etmeyen Mecnûn öyle temiz bir kimsedir ki, toprak onun gibi birisini görmemiştir. Artık onun makamı *ma'mûre-i kurb-ı Hak*'tır. Görünürde arkadaşları vahşi hayvanlar, gerçekte ise meleklerdir. O cihanın gerçek değerini bilmıştır. Varlığı nurla dolmuştur. Yeme içme gösterişinden uzaklaşır. Artık *nakiştan muradı nakkaştır*. Bazen kaside, bazen gazel söyler ve '*sesi, zihni ve güzelliği*' hâlden anlayanları kendisine bağlar. Bu üç kemâle kabil olana '*zât-ı kâmil*' denmesi gerektiğini belirten şair, sözü Mecnûn'un söyleyip durduğu beyitlere getirerek, karakterin kendi durumunu kendisine ifade ettirir (374). Böylece Mecnûn'un '*mertebe-i hüsn-i hasâ'il*'i de okura anlatıldıktan sonra, bilinen gelişmelerle hikâye biter.

Görüldüğü gibi daha doğduğu anda içerisine girdiği vücudun bir gam tuzağı olduğunu bilen ve tabiatındaki aşkı *ehl-i hâl* olanlara sezdirenen Mecnûn, memuru olduğu ve önce Leylâ'da tezahür eden bu aşkın peşinde, bütün varlığından vazgeçer; belli bir noktadan sonra Leylâ'yı da istemez. Hikâyenin başından itibaren, kendisinde normal bir insanda olmayan birtakım şeyler görülen Mecnûn, Nevfel'den ümidini kesinceye kadar, hatta İbni Selâm'la nişanlanan Leylâ'ya Zeyd'le sitemlerini gönderirken, amacı Leylâ'ya ulaşmak olan bir âşıktır. Fakat babasıyla çölde son kez görüştükleri sahneden itibaren, Mecnûn'un aşkı giderek daha farklı bir görünüm arz etmeye başlar. Bir zamanlar uğrunda ailesini, bütün servetini terk ederek çöllere düştüğü Leylâ kendisine geldiğinde onu kabul etmeyen Mecnûn ve aşkı artık başlangıcından çok farklı bir noktadadır.

Anlatılan macerada Mecnûn'un tabiatındaki aşkın, insanda başlayarak, insan ötesine uzanan bir seyir takip ettiği görülmektedir. Mecnûn'un geldiği son noktada tekrar ettiği beyitlerin ve Zeyd'in iki sevgiliyi Rıdvan'da gördüğünde kendisine söylenen, '*Aşk vadisine pâk olarak girdikleri için o temizlik içinde toprak oldular. Konakları Rıdvan'ın bahçesi oldu. Yardımcıları huri ve gılmanlar oldu. Kazaya râzı oldukları, bütün belalara sabrettikleri için, vefasız cihandan gidince gam ve beladan kurtuldular*' sözlerinin, bütün bir macera sonucunda gelinen noktayı, hikâye vasıtasıyla verilmek istenen mesajı işaret ettiği düşünülebilir.

Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn mesnevisinde başkarakterin (Mecnûn'un) içinde bulunduğu ve birinden diğerini seçmek durumunda kaldığı, *dünyevî* olanla *manevî* olan, *akıl* ve *aşk*, *mektep* ve *çöl*, *mutluluk* ve *belâ* gibi zıtlıkların oluşturduğu kutupluluğa dikkat çeken Tökel'e göre, bu zıtlıklardan ikincilerini tercih ederek bir 'değişim, olgunlaşma süreci' yaşayan ve sonuçta *kemâl'e*, *mutlak'a* eren Mecnûn'a takip ettirilen yol, mutasavvıfın hakikati arayan insana tavsiye ettiği yoldur. Bu yolu izleyen *Mecnûn*, *gerçeği arayan insanı*; *Leylâ*, *aranan gerçeğin mecâzi ve hayalî tecellisini*; *çöl*, *arayan insanın çektiği ızdırabı*; *mektep*, *dünyayı* ve *arayışa çıkılacak yolun* birinci basamağını; *anne-baba çevredeki eş dost*, *arayışa çıkan vaz geçirmeye çalışanları* sembolize eder (Tökel 1998:19).

Hikâyenin başından itibaren bütün karakterlerin kendi bakış açılarından söz birliği etmişlercesine bir aşk felsefesi yaptıkları eserde, diğer anlatılanlarla birlikte, özellikle de Mecnûn'un yaşadıklarını yorumlayabilmek için anlatılanlara en başta rubailerle çizilen çerçeveden *sembolik* olarak da bakmak; bu bakışı tesis edebilecek art alan bilgisine sahip olmak gerekir. Eğer öyle olursa eser, "mevzuunu bütün bir medeniyetin benimsediği, dilden dile ve kül-

türden kültüre geçerken değiştirdiği bir hikâye” (Tanpınar 1992:138) ya da “konusu ve hayat felsefesi gibi üslûbu da eski Türk kültürüne yabancı” (Kaplan 1985:148) bir hikâye gibi farklı uçlarda yorumlanmayacaktır. Eserin ortaya konduğu edebî anlayışın ve bu anlayış çerçevesinde ürün veren insanların dünya görüşünün temel kabulleri dikkate alınırca, eser, “Mecnûn çölün kendisi, yahut daha iyisi, içine yerleşerek değiştiği varlık (incarnation) tır. Vahdet fikrinin, ondan daha mânâlı bir sembolü azdır. O daima Bir'in etrafında toplanmak ister, onun için daima bir şeylerden soyunur, her adımda bir şeyler atar. Daima en esaslıyı, aslının ta kendisini bulmak için gene çok esaslı bir şeyden (Leylâ'nın kendisinden ve kendi hayatından) vazgeçer. Onun bütün içtimai kayıtlardan sıyrılışı, bütün sorumluluklardan vazgeçerek elde ettiği hürriyet, ölümlü ebediyetin böyle el ele veriş, Müslüman Şark'ın ezeli birlik rüyasıdır” (Tanpınar 1992:139) gibi yorumlarla, yüzey yapının ardındaki anlamları da okura aralamaya başlayacaktır.

Sonuç

Yapısal özellikleri itibariyle günümüz edebiyat türlerinden daha çok romana yakın görülen mesnevilerde okur, romanda olduğu gibi, hemen esere konu olan hikâyeye yüz yüze gelmez. Gerçi kimi romanlarda okurun dikkatine sunulacak hikâyeden önce, yazarın okurun birazdan gireceği dünyaya ve bu dünyanın da içinde yer aldığı sanata dair görüşlerini dile getirdiğini görmek mümkündür. Ancak Leylâ ve Mecnûn'da da görüldüğü gibi mesnevilerde çoğunlukla hikâyeye öncesinde ve hikâyeye sonrasında belli bölümler bulunur. Fuzulî'nin yazdığı 3036 beyitlik Leylâ ve Mecnûn'da iki sevgili etrafında teşekkül eden olayların anlatımı 437. beyitle başlar ve 2972. beyitle biter. İki sevgilinin macerasının öncesi ve sonrasında yer alan 501 beyitte anlatılanlar metnin yaklaşık altıda birine denktir ve bunların esas hikâyeye ile doğrudan bir ilişkisinin bulunmadığı söylenebilir. Uzun bir hikâyeye okuma beklentisi içerisinde mesneviyi eline alan bir okur, daha doğrusu günümüz okuru, Leylâ ve Mecnûn için söylenecek olursa, büyük bir ihtimalle ilk 437 beyitte anlatılanları bir an önce bitirerek, hatta belki de atlayarak merak ettiği hikâyeye başlamak isteyecek ve yine çok büyük bir ihtimalle ilgili hikâyeye bittikten sonra anlatılanlarla da pek ilgilenmeyecektir. Elbette eserin ortaya konduğu geleceğin içerisinde yer alan belli bir seviyedeki veya *hikâyeye okuma* amacının ötesinde, belli özel amaçlarla eseri eline alan birisi, dikkatini geleceğin bir gereği olmakla birlikte aslında bir kısmı anlatılacak hikâyeye de ilgili olan ve şairin değişik konulardaki görüşlerini ortaya koymasına imkân sağlayan hikâyenin dışındaki bu kısımlara da yoğunlaştıracaktır. Muhakkak her

mesnevi şairi kitaba konu olan hikâyenin dışında, değişik başlıklar altında söylediklerinin de herkes tarafından zevkle okunmasını ister. Ancak farklı söyleyişlerden haberdar olan ve sabırsızlıkla anlatılacak hikâyeyi bekleyen birisine, bir tevhidi, münâcâtı, na'tı, kasideyi... kolaylıkla okutmanın pek de kolay bir iş olmadığı söylenebilir. İşte, Fuzûlî'nin ortaya koyduğu yapıları-şın belki en önemli yönü, hikâye öncesinde ve sonrasında yer alan değişik bölümleri birtakım geçişlerle birbirine ve esas hikâyeye bağlaması, bunun sonucunda hikâyeyi kendinden önce ve sonra anlatılanlarla bir devamlılık ve bütünlük arz edecek şekilde göstermesidir. Böyle olunca hikâye öncesi ve sonrasındaki bölümler de herhangi bir divanda yer alabilecek örneklerinin ötesinde, bir ön hikâye ve son hikâye olarak okunabilmektedirler.

Sözü Sâkî'ye getirdikten sonra, bu bölümleri Sâkî'yle bir sohbet, ona anlatılan küçük hikâyeler şeklinde sunan şair, okuru daha asıl hikâyeye başlamadan, bir hikâye havasının içine çeker. Sâki ile sohbeti hikâyeye boyunca sürdüren şair, belirtildiği gibi, hikâyenin sonunda yaptığı işe dair düşüncesini yine Sâkî'yle yapılan ve içerisinde küçük hikâyelerin de yer aldığı bir sohbet havasında söyler. Böylece Leylâ ve Mecnûn'un maceralarını anlatan hikâyeye, onun yeniden, Türkçe'de anlatılma gereğinden ve bu anlatma işinin sonucundan bahsedildiği bir üst hikâye içinde sunulmuş olur. Bu, Turinay'ın da belirttiği gibi, esere bir bütünlük hissi katmış ve hikâyeyi ekleme unsurlarını yüklediği hantallıkla okurun karşısına çıkmaktan kurtarmıştır (Turinay 1996:8). Bunun gerçekleşmesinde en önemli faktörün sâkide, daha doğrusu bir çok mesnevîde yer alan bu geleneksel unsurun kurguya, hikâyenin katılımcılarından biri olarak dahil edilmesinde olduğu söylenebilir.

Sâkî'yi hikâyeye katılımcı olarak dahil eden şair onun vasıtasıyla başka bir şey daha yapar. Hikâyeye başlamadan şairliğinin gücünden, padişahın üstün niteliklerinden bahsedecek ve hikâyeye bittikten sonra yaptığı işin değerlendirmesini yapacak olan şair, bunları sâkîyi de dahil ettiği, bir oyun havası da veren hikâyeleştirme suretiyle yaparak, söylediklerinin daha mütevazı, daha itibar kazandırıcı ve daha inandırıcı olmasını sağlar (Meselâ, kendini Sâkî'nin verdiği şarabın tesiriyle övmesi ona mütevazılık verirken, yaptığı işin üstad kabul edilen, bezmin daimi üyesi olan ve sözün değerini bilen Sâki tarafından övülmesi itibarını artırır).

Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn'da sergilediği ve belirgin özellikleri tespit edilmeye çalışılan sunuluşla ilgili olarak şunlar söylenebilir: Kendisinden önce de değişik şairlerce aynı konunun ele alındığını söyleyen şair, bu kişilere, özellikle Nizâmî'ye karşı saygılı ifadeler kullanır. Hikâyenin anlatımı esnasında belli aralıklarla bu üstadların yolundan gittiğini, onların da *böyle*

anlattıklarını, dolayısıyla kendisinin hiç anlatılmamış bir hikâyeyi değil, anlatılan bir hikâyeyi yeniden anlattığını vurgular. Zaten şairden yeni bir şey istenmemiştir. O Arap'ta ve Acem'de olan eski bahçenin tazelenmesi, Türkçe'ye kazandırılması yönünde bir imtihana tâbî tutulmuştur. Ancak söz mülkünün bozulup harâp olduğunu, kendisinin bu harâbî tamir etmeye hazır olduğunu ve şiirin yolu yordamının kaybolmaması, geleneğin korunması için söz üslûbunu zaptedeceğini, bunu bir imtihan ve nâmus meselesi telakkî ettiğini söyler. Onun bir amacının da 'Kasidede şahbazı yüksekten uçan, gazele can veren, mesnevi denizinden pak inci isteyen' sözünün gücüyle düzeni bozulan söz mülkünü şenlendirmek olduğu düşünülebilir.

Şair mesnevi nazım şekli çerçevesinde anlattıklarını, sebep- sonuç çizgiselliğinde ilişkilendirip, iki sevgilinin bilinen *öyküsünü* okurun daha fazla ilgisini çeken bir *olay örgüsü* olarak sunar. Diğer nazım şekillerini kullandığında bunları sadece mesnevi şekli içinde yer alan geleneksel birer yapı elemanı olarak değil, olayların gelişim çizgisinin ve karakterlerin iç dünyalarının daha iyi ifade edilmeleri gereğinin doğurduğu bir ihtiyaç olarak kullanır. Belli anlatım teknikleriyle anlattıkları üzerindeki müdahale oranını değiştiren şair, gerektiğinde okurun karakterin iç dünyasıyla baş başa kalmasına imkân verir. Hikâyeye başlamadan ve onu bitirdikten sonra türün yerleşmiş kabulleri gereği olarak söylemesi gereken şeyleri ifade ederken güzel bahaneler bulur. Bu durum, hikâyenin dışında kalan bu kısımlara karşı okurun ilgisini artırır. Çıktığı yolculukta her an bir şeylerden vaz geçen, vaz geçtikçe zamanla başka şeyleri kazanmaya, başka şeylerin farkına varmaya başlayan ve hikâyenin sonunda dünyayı farklı bir bakışla algılayan, dünyada insanlarca anlaşılamayan macerasının neticesi olarak ebedî bir hayatta ebediyen sevgilisine kavuşan Mecnûn'un macerası vasıtasıyla okurlara bir takım gerçekleri hatırlatma amacı taşıyan şair, genel özellikleri ortaya konmaya çalışılan bir düzenleniş çerçevesinde başarılı bir hikaye yapılanışı ortaya koyar.

Kaynaklar

- AKTAŞ, Şerif (1991), *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Ankara
- AKTAŞ, Şerif (1995), 'Bir Anlayışın Romanı: Hüsn ü Aşk', *Şeyh Galip Kitabı*, İstanbul.
- AYAN, Hüseyin (1981), *Leylâ ve Mecnûn*, İstanbul. (Metinde verilen beyit ve sayfa numaraları bu baskıya aittir.)
- BARTHÉS, Roland (1993), *Gösterge Bilimsel Serüven*, (Çeviren, M.Rifat), İstanbul.
- ÇELEBİOĞLU, Amil (1999), *Türk Edebiyatında Mesnevi*, İstanbul.

- DEMİR, Yavuz (1992), 'Anlatı Biliminin Temel Terimleri Üzerine', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.7.
- DEMİR, Yavuz (1994), 'Metin Kavramı ve Çözümlemesi Üzerine Bazı Dikkatler', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.9.
- DEMİR, Yavuz (1995), *İlk Dönem Türk Hikâyelerinde Anlatıcılar Tipolojisi*, Ankara.
- DEMİR, Yavuz (2002), *Zaman Zaman İçinde Roman Roman İçinde: Bir Üst Kurmaca Olarak Müşâhedât*, İstanbul.
- DORA, D'istria, (1982), *Osmanlılarda Şiir*, (Çeviren, Semay Taneri), İstanbul.
- FORSTER, E. Morgan (1985), *Roman Sanatı*, (Çeviren, Ünal Aytür), İstanbul.
- FREIDMAN, Norman (1988), 'Romanda Yapı Şekilleri', *Roman Teorisi*, (Hazırlayan, Sevim Kantarcıoğlu), Ankara.
- GÖKTÜRK, Akşit (1988), *Okuma Uğraşı*, İstanbul.
- KAHRAMAN, MEHMET (2000), *Leylâ ve Mecnun Romanı*, Ankara.
- KANTARCIOĞLU, Sevim (1988), *Türk ve Dünya Romanlarında Modernizm*, Ankara.
- KAPLAN, Mehmet (1985), 'Leyla ve Mecnun', *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3, Tip Tahlilleri*, İstanbul.
- MORAN, Berna (1991), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İstanbul.
- MORAN, Berna (1999), *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul.
- SHRODER Maurice Z,(1988) 'Edebî Bir Çeşit Olarak Roman', *Roman Teorisi*, (Hazırlayan, Sevim Kantarcıoğlu), Ankara.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1992), 'Fuzulî'ye Dair I', *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul.
- TOBIAS, Ronald B. (1996), *Roman Yazma Sanatı*, (Çeviren, Mehmet Harmanacı), İstanbul.
- TODOROV, Tzvetan, (2001) *Poetikaya Giriş*, (Çeviren, Kaya Şahin), İstanbul.
- TÖKEL, Dursun Ali, (1998), 'Bir Bildungs Roman Olarak Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi', *Dergâh Dergisi*. S.104.
- TURİNAY, Necmettin, (1996), 'Klâsik Romana ve Leylâ ile Mecnûn'a Dair I', *Dergâh Dergisi*. S.80.

The Arrangement of an Old Garden, or Introduction of 'Leyla and Mecnun' by Fuzuli

Assist. Alpay Doğan YILDIZ[◊]

Abstract: Mesnevis are long written epic stories belonging to the classic Turkish Literature. One of the leading mesnevis is *Leyla and Mecnun*, various versions of which have been written by certain eminent poets. As a piece of narrative, mesnevis are formed up through certain structural elements like other narrative types. However, mesnevis have some specific features. No matter what literary elements they contain, all narrative works are presented to the reader as complete texts like all other literary types. The most distinguishing feature of a narrative is that it tells a story within this structure. In this study, Fuzuli's *Leyla and Mecnun* is studied in terms of the following narrative elements: the general structural framework as a narrative, in what way certain basic elements are arranged while telling the story, in short, how *Leyla and Mecnun* is presented, to the reader.

Key Words: Fuzuli, Leyla and Mecnun, mesnevi, narrator, structure, character

---

[◊] 19 May University, Institute of Social Sciences / SAMSUN
adogan55@hotmail.com

Переделка Старого Сада, или Некоторые Замечания о Представлении Фузули Поэмы “Лейла и Меджнун”

Алпай Доган ЙЫЛДЫЗ*,
исследователь-ассистант

Резюме: В классической тюркской литературе месневи-это длинные рассказы-поэмы, написанные в стихотворной форме. Одним из таких месневи является произведение Фузули, которое занимает место среди классиков тюркской литературы и тема которой разработана различными поэтами. Месневи, как и все сказительные тексты, состоят из определенных структурных элементов. Однако месневи содержат и некоторые особые им структурные элементы. Вне зависимости от структурных элементов, как и все литературные тексты, сказительные тексты предстают перед читателем в завершенном виде. Одной из важных особенностей сказительных текстов является передача рассказа в этой структуре. В этой статье рассматриваются общий структурный вид месневи Фузули “Лейла и Меджнун” как сказительного текста; а также выбор построения определенных основных элементов, передающих тему рассказа. Другими словами, рассматривается то, каким образом представляется перед читателем рассказ “Лейла и Меджнун”.

Ключевые Слова: Фузули, Лейла и Меджнун, месневи, сказитель, структура, характер

---

* Университет 19 Мая, Институт Гуманитарных Наук-САМСУН
adogan55@hotmail.com

Yayın Değerlendirme

Mert, Hamdi (2004), *Yeniden Doğan Kıpçak. İstvan Mandoky Kongur, Kıpçak/Türk Asıllı Macar Türkolog*, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.

Doç. Dr. Nurettin Demir©

1990 yılında Budapeşte’de, akademik hayatımdaki ilk önemli bilimsel toplantıya, Uluslararası Sürekli Altayistik Kongresi’ne katılmıştım. Adını daha önce duymadığım bir Macar Türkologun Türk katılımcıları evine davet ettiği söylendi. Bu davetten bugün aklımda kalan güzel hatıralar arasında büyükçe bir kütüphane yer alır. Bu kütüphane Türk dünyasının değişik bölgelerinden derlenmiş eşyalarla süslenmişti. Bunlardan başka dil ve folklor derlemeleri ve derlemelerle ilgili fişlerin yer aldığı kutular bulunuyordu kütüphanede. Ama benim açımdan bunlardan çok daha ilgi çekici, ömür boyu unutamayacağım başka bir anı var. Davet sahibi “Bu genç arkadaşımız meraklı birine benziyor” diye bana aralarında Nogayca-Rusça Sözlük, Karaimce-Rusça Sözlük, Tuvaca-Rusça Sözlük, Türkmen Dilinin İzahlı Lügati’nin de bulunduğu küçük bir çanta dolduracak kadar kitap hediye etmişti. Akademik hayatının başındaki her Türk dilcisinin rüyasını süsleyen, elde edilmesi bugün olduğu gibi o gün de zor olan eserlerdi bu kitaplar; o güne kadar işitmediğim, o günden sonra da unutmadığım bir ismin, İstvan Mandoky Kongur’un verdiği kitaplar.

Doğrusunu söylemek gerekirse Kongur diğer bazı Macar Türkologlarıyla karşılaştırılınca çok üretken sayılmazdı. Ama onun Türk Dünyasında ayrı bir şöhreti olduğunu zamanla öğrenecektim. O Türk Dünyasının değişik bölgelerini gezmiş ve çok sayıda derleme yapmıştı. Ne var ki İ. Mandoky Kongur yıllarca derlemiş olduğu malzemeyi değerlendirmek için vakit bulamadı. 1992 yılında Kafkasya’da beklenmedik bir şekilde hayata veda etti.

Kongur’un ardından onun hakkında çeşitli yazılar çıktı. Bunların en yeni si burada tanıtmaya çalıştığımız *Yeniden Doğan Kıpçak. İstvan Mandoky Kongur. Kıpçak/Türk Asıllı Macar Türkolog* adlı kitaptır. Yeni Avrasya

---

© *Başkent Üniversitesi / ANKARA*
ndemir@baskent.edu.tr

Yayınları arasında çıkan bu kitap, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Namık Kemal Zeybek'in bir fikrini takip eden Hamdi Mert tarafından hazırlanmış.

Ana bölümlerden önceki “Giriş”te (s. 15-18) yazar Kongur'un Türk Dünyası için neden önem taşıdığını anlatır; bir yerde neden başka birisi değil de Kongur hakkında böyle bir kitap yazma gereği duyulduğunu açıklar.

Kongur'un hayatında dikkat çekici tesadüflerin nasıl yönlendirici bir rol oynadığını bu bölümden öğreniyoruz. Küçük yaşlarda Kıpçak olduğunu babasından öğrenen İ. Mandoky, daha ilkokula giderken Macaristan'ın güneyinde yer alan Kıpçak şehri Kunmadaras'taki (buradaki Kun kelimesi Macarcada Kuman anlamına gelir ve başka bazı Macar yer adlarında da görülür) Rus askeri birliğinde bulunan Kırım Türkü bir şoförle tanışır ve ondan Kırım Tatarcası öğrenir. O da tanışmalarının üzerinden 16 ay geçtikten sonra terhis olurken bu meraklı çocuğu bir Kazak askere emanet eder. İ. Mandoky ondan da Kazakça öğrenir. Mandoky, 1956 yılında daha on iki yaşındayken, Budapeşte Üniversitesi gençlerinin Rus işgaline karşı düzenledikleri protestoya katılır; tutuklanarak çocuk tutukevine atılır. Bu tutuklanma eğitim hakkının elinden alınması gibi bütün hayatını etkileyecek bir mimlenmeyle sonuçlanır (s. 24-25). Ancak bu mimlenme onun okuma isteğini engelleyemez. Liseyi dışarıdan bitirir. Üniversiteye girmesine izin verilmez ise de kendisi de Kıpçak asıllı olan meşhur Türkolog J. Németh, bu “farklı duruşlu gencin elinden tutmaya karar verir” (s. 27). Üniversite öğrenciliği yıllarında Romanya ve Bulgaristan'da Türklerin yaşadığı bölgelerde dil derlemeleri yapar. Németh, Mandoky'yi mezuniyetinden sonra aynı bölüme asistan olarak alır ve akademik hayatı böylece profesyonel anlamda başlamış olur.

Kitabın 41-57. sayfaları arasında Kongur'un çalışmalarından bir makale örneği verilmiş. Ancak dipnotta bunun *Kuman Dilinin Macaristan'daki İzleri* adlı eserinin giriş bölümü olduğu belirtiliyor. Bunu takip eden bölümde “Kitapları” adıyla, İ. M. Kongur'un ölümünden bir yıl sonra yayımlanan bu kitabının bir tanıtımını buluyoruz (58-60). İlerleyen sayfalarda İ. M. Kongur'un araştırma gezilerinin sonuçları olan *Dobruca Tartarları Konusunda Dil Araştırmaları* ve *Amu Derya Geniş Suyu, [Türk Halklarının Halkbilimi Ürünleri]* adlı kitaplarının tanıtımını buluruz.

Kitabın ikinci bölümü (91-115) yazarın M. Kongur'un yaşadığı çevrede yapmış olduğu gözlemlerden oluşur. Burada Büyük ve Küçük

Kumanistan (Kiskun, Nagykun) olarak bilinen güney Macaristan ovası hakkında bilgiler ve gözlemler verilir.

Üçüncü bölüm “Kişiliği ve Misyonu” başlığını taşır (117-126). Bu bölümde yazar Türk dünyasında Ergenekon’dan sonra biri Moğol istilası sırasında diğeri de Çarlık döneminde alt yapısı hazırlanan 70 yıllık Sovyet döneminde olmak üzere iki büyük kırılmadan söz eder ve Kongur’un Türk topluluklarını bilinçlendirme çabalarıyla “ikinci kırılmayı” önlediğini belirtir (s. 121).

Kitabın dördüncü bölümü Kongur hakkındaki değerlendirmeleri içine alır (127-185). Bu değerlendirmelerde özellikle misyonunu öne çıkaran görüşler dile getirilmiştir. Oysa Kumanların Macaristan’daki izleri hakkındaki çalışmalarının iyi bir değerlendirilmesi okuyucu açısından çok faydalı olurdu.

Sayfa 207’de “M. Kongur’un En Önemli Eserleri” adıyla bu değerli Türkoloğun değişik dillerde yazmış olduğu, sonuncusu 2002 tarihli 31 yayımının bir listesi yer alır. Son tarihli olanı özellikle veriyoruz, çünkü bu, birilerinin Kongur’un derlemeleriyle ilgilendiğini göstermektedir.

Yazarın kimi bölümlerde ilâhî bir misyon yüklediği İ.Mandoky Kongur hakkında bilgi edinmemizi sağlayan kitapta, iç tutarlılık ve üslûp birliğine gerek görülmemiş. Macarca kelimelerin verilisinde yazım yanlışlarına rastlanıyor.

Kitabın sonunda okuyucu Kongur’un hayatının kitaptakinden çok daha ilgi çekici olduğu, eserlerinin de daha ayrıntılı bir değerlendirmeyi hakettiği hissine kapılıyor.

Nesimi YAZICI, *İlk Türk – İslam Devletleri Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara*
2002, XIV +447 s.

Dr. Eyüp BAŞ*

İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Nesimi Yazıcı'nın daha önce öğrencileri için hazırlamış olduğu aynı adlı kitabın, daha geniş bir okur kitlesine hitap etmesi için genişletilerek yapılmış olan yeni baskısıdır. Çalışmanın sınırlarını büyük oranda öğrencilerin ihtiyaçları ve ders saatlerinin dağılımı belirlemiştir. Bununla birlikte kitabın, İlahiyat fakülteleri dışındaki bazı kurumlarda kullanılabileceği ve hatta öğrenciler dışında konuyla ilgilenen okurlarının da olabileceği bu basımda dikkate alınmıştır.

Çalışma, ele alınan konuların sağlam bir zemin üzerine oturtulması gerektiği düşüncesiyle, Hz. Peygamber'den Abbasîlere kadar olan devir ve bu sırada İslâm Devleti'nin parçalanma sürecinin panoramik bir yaklaşımla anlatıldığı giriş kısmı ile başlar.

Yazar bu girişten sonra ele alacağı konuları üç bölümde incelemeyi uygun görmüştür. Birinci Bölüm'de, yalnızca Türk Tarihinin değil, Genel Dünya Tarihinin de en önemli hadiselerinden biri olan Türklerin İslamiyet'i kabulleri ve İslâm Devleti içerisindeki konumları üzerinde durmuş; İkinci Bölüm'de, Türk Valilerce Kurulan Devletler olan Tolunoğulları (868-905), Sâcoğulları (890-929) ve İhşidîler (935-969)'in siyasî, iktisadî ve kültürel tarihlerini ele almıştır. Üçüncü Bölüm'de ise yazar, *İlk Türk-İslâm Devletleri* başlığı altında İdil (Volga) Bulgar Hanlığı, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular (Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Türkiye Selçukluları) ve Hârizmşahlar'a yer vermiştir. Yazar bu devletlerin siyasî tarihlerini incelemekle birlikte, idarî, askerî ve sosyal kurumları ile kültür tarihlerini ele almayı da ihmal etmemiştir. Böylece kısa zamanda zihinlerden çıkacak kuru bilgiler yerine, okuyucularına kalıcı bir İslam Tarihi kültürü vermeyi hedeflediğini ortaya koymuştur.

---

* Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi / ANKARA
Ebas69@yahoo.com

Çalışmanın, gerek plan gerekse kullanılan dil ve yazımında takip edilen metot ile, hitap etmesi düşünülen çevreye oldukça uygun bir tarzda kaleme alınmış olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Yazar konuları anlatırken genellikle dipnot kullanmamış, her konu sonunda işlenen konuya özel bir bibliyografya sunmuş, eserin sonuna da genel bir bibliyografya vermiştir. Yazar ayrıca okuyucuların yararlanmaları için eserin sonuna halife ve hanedanların bir listesini ve konu ile ilgili haritaları eklemiştir. Çalışma *Genel İndeks* ile son bulmuştur.

Yazarın da ifade ettiği gibi eserde siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel tarihleri verilen ilk Müslüman Türk devletleri, çok daha ayrıntılı bir şekilde bazı araştırmalarda ele alınmıştır. Bu çalışmanın amacı ise kendinden önce yapılan araştırmaların sunduğu bilgileri değerlendirerek, Türk-İslâm tarihi alanında genel birikim kazandırmaya yönelik bir el kitabı olmaktır. Bizce söz konusu amaca ulaşmış olduğunu aynı yılda iki baskı yaparak göstermiş olan bu değerli eser, hem öğrencileri hem de konunun meraklarını tatmin edecek düzeyde ilmîdir, araştırmacılar için de zengin bir bibliyografyaya sahiptir.

Talat Tekin, Makaleler¹, Altayistik (Yay. Hazırlayanlar: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Grafiker Yayıncılık:11, Araştırma İnceleme Dizisi: 5, Ankara 2003, XVI + 384 s.

Dr. Süer EKER¹

Türk-Çuvaş dilleri, Moğolca, Mançu-Tunguzca ile muhtemelen Korece ve Japoncanın da yer aldığı varsayılan Altay dilleri ailesi, Altay Dilleri Kuramı'nın bir sonucu ve ürünüdür. Başta Ramstedt olmak üzere, Németh, Gombocz, Kotwicz, Aalto, Poppe, Pritsak, Menges vd. bilim adamlarının katkılarıyla geliştirilen bu kuram, esas olarak Altay dilleri arasındaki ses denkliklerine dayanır.

Türk dil biliminin yaşayan en önemli isimlerinden olan Talat Tekin, aynı zamanda Altayistik biliminin ülkemizdeki sayılı temsilcilerinden biri ve Altay dilleri arasındaki ilişkileri *kuramlaştıran* Ramstedt ve Poppe'den sonra, bu kuramın en güçlü savunucularındandır.

Bilimin temel hareket noktası olan nesnel düşüncenin Türklük araştırmalarına uygulanmasında pay sahibi bir araştırmacı olarak, çok sayıda nitelikli yapıtıyla Türk dil bilimine *Ana Türkçe birincil uzun ünlüler kuramı* gibi yeni ufuklar açan, özgün bakış açıları getiren Tekin, aynı zamanda Türkoloji ve Altayistik dünyasınca yakından tanınan seçkin bir akademisyendir.

Tekin'in uzun bilim hayatının ürünü olan makalelerinden, özellikle Altayistik ile ilgili olanların, önemli bir bölümüne ulaşma imkânı, Ankara, İstanbul Türkoloji çevreleri de dahil olmak üzere, oldukça sınırlıdır.

Son dönemlerde çok sayıda nitelikli bilimsel çalışmaya birlikte imza atan Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Emine YILMAZ ve Başkent Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Nurettin DEMİR; Prof. Dr. Talat TEKİN'in -birçoğu yazarında da bulunmayan- yaklaşık 150 yazısının tamamını derleyerek bir dizi hâlinde yayımlamayı amaçlamaktadırlar.

---

¹Başkent Üniv. TDE Bölümü / ANKARA
suereker@yahoo.com

Üç ciltten oluşacak bu dizinin ilk cildinde Altayistik, ikinci cildinde Eski Türkçe ve Orta Türkçe, üçüncü cildinde ise Çağdaş Türk dilleri ile ilgili yazıların yer alması plânlanmıştır. Tüm yazıların derlenmesi, gerçekten çok ciddi ve kapsamlı bir kaynak taramasının sonucudur. Böyle bir kaynak taramasının ardından farklı tarihlerde, farklı ülkelerde çok değişik çevriyazı dizgeleri ve *font*larla basılan malzemelerin işlenmesi, ölçünlü ve birbiriyle tutarlı metinler hâline getirilerek âdeta harf harf yeniden yazılması, çalışmaya verilen emeğin bir göstergesidir.

İlki 1969, sonuncusu 1998 tarihini taşıyan ve kronolojik olarak sunulan Altayistikle ilgili makaleler Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Avusturya, Macaristan, Rusya'dan Kore, Japonya ve Moğolistan'a değin pek çok ülkede, çok sayıda dil bilim periyodığında ve kitapta yayımlanmıştır.

Bu makaleler, Altayistik ve Türkoloji dünyasına ilk kez bir arada sunulmaktadır.

Metin inceleme ve yayımına dayalı geleneksel çalışmalar da ayrı bir önem taşımakla birlikte, modern dil bilimin verilerini esas alan, Altay dilleri, Türk dil ve lehçeleri arasındaki eş ve art zamanlı karşılaştırmalı çalışmalar, pek çok Türkoloji sorununun çözümüne önemli katkılar sağlamasının yanı sıra, Türk bilim dünyası için uluslar arası alanda prestij kaynağı olmaktadır. Bu nitelikleri taşıyan *Makaleler I, Altayistik*, Altayistik ve Türklük bilimi araştırmacıları için vazgeçilmez bir kaynak niteliğindedir.

Kitapta 35 adet yazı bulunmaktadır. Bu yazılardan 2'si tanıtma/eleştiri, 33'ü makedir. 35 yazının 9'u Türkçe, 1'i Rusça, 25'i İngilizcedir. *Sunuş* bölümünde, kitabın hazırlanması ile ilgili süreçlerden söz edilmekte, *metin* bölümünde her yazının sonunda kaynakça yer almakta, kitabın sonunda makale ve tanıtımların künyeleri bir arada verilmektedir.

Kapsam ve içerik açısından aynı olan 20-23 ve 25 numaralı makaleler Türkçe, Rusça ve İngilizce olarak kaleme alınmıştır. Aynı şekilde 22-24 numaralı makalelerden ilki İngilizce, ikincisi Türkçedir; 33 numaralı Türkçe makale ise, 27 numaralı İngilizce makalenin özeti niteliğindedir.

Aşağıda, kitapta yer alan 35 yazının tamamı ile ilgili kısa notlar sunulmuştur:

Genel Türkçe *z*, *ş*'nin Çuvaşçada *r* ve *l*'ye denk geldiği bilinmektedir. Altayistik kuramında $r > z$ ve $l > ş$ gelişmelerine 'Zetasizm' (*z*'leşme) ve

‘Sigmatizm’ (ş’leşme); bunun tersine, $z > r$ ve $ş > l$ gelişmelerine ise ‘Rotasizm’ (r’leşme) ve ‘Lamdasizm’ (l’leşme) adı verilmektedir.

Kitabın ilk yazısı olan “Zetacism and Sigmatism in Proto Turkic” (s. 1-37) başlıklı makalede ilk kez Altay karşılaştırmalı dil biliminin kurucusu Ramstedt tarafından ortaya konulan $r > z$, $l > ş$ gelişimleriyle ilgili genel bilgiler verildikten sonra, tarihî ve Modern Türk dillerinden z’leşme ve ş’leşmeyi destekleyen çok sayıda örnek sunulmaktadır.

“On the Alternation l ~ s in Turkic and Mongolian” (s. 39-41) başlıklı makalede, ilk makalenin devamı niteliğinde, Türkçe ile Moğolca arasındaki l ~ ş nöbetleşmesi ile ilgili örnekler incelenmektedir.

“Further Evidence for ‘Zetacism’ and ‘Sigmatism’” (s. 45-54) adlı makalede z’leşme ve ş’leşme kuramı ile ilgili çok sayıda yeni örnek sıralanmaktadır.

“On Volga-Bulgarian *bačnā*” (s. 55-56) başlıklı makalede, Volga-Bulgar Kitabeleri’nde yer alan *bačnā* sözcüğünün kökeni, *balç hipotetik biçimine dayalı olarak açıklanmaktadır.

Türkolojinin en önemli araştırma konularından biri de Türk dillerinde kısa ünlülerle zıtlaşan yani fonem niteliği taşıyan birincil uzun ünlülerin varlığıdır. “On the Origin of Primary Long Vowels in Turkic” (s. 57-64) başlıklı makalede, Türk dillerinde yer alan uzun ünlülerin kaynağıyla ilgili *büzülme*, *vurgu*, *telâfi*, *ikiz ünlü*, *hece* doruğu gibi kuramlara değinilmekte ve Türkçe uzun ünlülere karşılık gelen Moğolca ses grupları ile ilgili örneklerin yanı sıra *V* ve *CV* tipindeki uzun ünlülü yansıma sözcükler ile bunların türevleri ve son olarak *V* ve *CV* tipindeki köklerde birincil uzun ünlüler incelenmektedir.

“Sravnitel’ny slovar’ tunguso-man’çjurskikh yazıkov: Materialı k etimologičeskomu slovarju (Tunguz-Mançu dillerinin karşılaştırmalı sözlüğü: Etimolojik sözlük için malzemeler), Tom I: A-N, Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniye, Leningrad 1975.” (s. 65-72), Mançu-Tunguz dillerinin, Altay dil bilimi alanında çalışanlar için *eşsiz bir kaynak* niteliğindeki ilk toplu ve karşılaştırmalı sözlüğü ile ilgili bir tanıtma yazısıdır.

“Altay Dilleri Teorisi” (s. 73-86) başlıklı yazıda Altay dilleri kuramının kurucusu Moğolist ve Türkolog Ramstedt’in görüşleri ile kuramın tarihsel gelişimi ele alınmaktadır. Ayrıca, kuramın diğer önde gelen temsilcileri Aalto ve Poppe’nin görüşlerinin yanı sıra Altay Dilleri Kuramı’na

muhelif olan Clauson ve Doerfer'in görüşleri de incelenmektedir. Makalede $r=z$, $l=\zeta$; $d-$, $n=-y-$ gibi ses denklikleri ve Ön Türkçedeki kimi ses değişimleri ele alınmaktadır. Bu denklik ya da değişimler Altay dillerinin soyca akrabalığı demek olan Altay Dilleri Kuramı'nın güçlü ve inandırıcı kanıtlarıdır.

"The Representation of the Proto-Turkic Medial and Final /s/ in Yakut" (87-92) adlı makalede Türk dil biliminin çözümlenmemiş sorunlarından biri olan Ana Türkçe söz içi ve sonundaki /s/nin Yakutçada sistemli biçimde /t/ ile, Ana Türkçe /ç/, /ş/, /z/nin son seste /s/ ile, ünlüler arası /s/nin ise /h/ ile temsili ve istisnaî değişimler incelenmektedir.

"Ön Türkçede Ünsüz Yitimi" (s. 93-109) başlıklı makalede Ön Türkçede 'fonem atlaması' ses olayı ile söz içinde meydana gelen Altayca $kt > Ana Moğolca \acute{g}t/\acute{g}t > Türkçe -t$ vb. ünsüz yitimi örnekleri incelenmektedir.

İlk iki makalede Ana Türkçe için $r^2 > z$, $l^2 > \zeta$ gelişimini savunan ve bu ses değişimleri ile ilgili çok sayıda örnek sıralayan Tekin, "Once More Zetacism and Sigmatism" (s. 112-130)" başlıklı çalışmasında ise *Zetasizm* ve *Sigmatizm* ile ilgili olarak çeşitli araştırmacıların görüşlerini özetlemekte, ardından tespit ettiği yeni 10 zetasizm, 2 sigmatizm örneğini ve Altayca $*l\acute{c} >> Genel Türkçe \zeta$ vb. gelişimleri incelemektedir.

Türkçede üçüncü kişi iyelik ekinden önce türeyen /s/ ve sonra türeyen /n/ fonemleri bugüne değin Türk dil bilgisi çalışmalarında *kaynaştırma sesi* olarak adlandırılmıştır. "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine" (s. 131-138) başlıklı yazıda, üçüncü kişi iyelik ekinin tarihi ve modern Türk dil ve lehçelerindeki durumu, bu ekten sonra ortaya çıkan zamir n 'si, 3. kişi iyelik ekinin kökeni, bu ekten önce türeyen s ile ilgili kuramlar ele alınmakta ve sonuç olarak, bu ekin, Ana Altayca 3. kişi zamiri $*in$ 'den geliştiği; /s/ foneminin de aslında Ana Türkçede var olan, ancak daha sonra kullanımdan düşen çokluk ekinin *kalıntısı olduğu* savı ileri sürülmektedir.

"Notes on Some Altaic Harnessing Terms" (s. 139-148) başlıklı makalede atçılıkla ilgili Türkçe *uyan/oyan*, *tin*, *tizgin*, *yular*, *yügün/yügän*, *sugluk*, *kantarma*; Moğolca *çilbuşur/ çulbuşur*, *delbeg/*delbege(n)* terimleri ele alınmakta ve bunların etimolojileri verilmektedir.

"On the Structure of Altaic Verbs in {-KIrA-}" (s. 149-162) başlıklı makalede, Türk dillerinde {-KIr-} ve {-KrA-} ile yapılan eylemlerin, Moğolcada {-kirA-} bulunan eylemlerle ilgisi incelenmektedir.

“On the Verbal Negation in Old Japanese”de (s. 163-174) Eski Japoncada olumsuz eylemler yapan *-nu* ve *-zu* ekleri ile Genel Altayca olumsuzluk eki **-ma-* arasında bağ kuran Miller’in *aşırı imgesel ve spekülatif* görüşleri eleştirilmektedir.

“On the Structure of Japanese Transitive Verbs in /s/” (s. 175-182) başlıklı makalede, Japoncanın morfolojisinin en karmaşık sorunlarından biri olan, birbiri ile bağlantılı geçişli ve geçişsiz eylem gövdelerinde bulunan /r/ ve /s/ ile ilgili kuramlar değerlendirilmekte ve özellikle Miller’in soruna ilişkin çözümleri eleştirilmektedir.

“Remarks on a Study in Altaic Comparative Morphology” (s. 183-195), SSCB Bilimler Akademisi Dil Bilim Enstitüsü Altay Dilleri Bölümü tarafından yayımlanan ve I.V. Kormish’in 5 makalesinden oluşan *Studies in Comparative Morphology of the Altaic Language* adlı yapıtla ilgili bir tanıtma yazısıdır.

“Üze Zarfı Hakkında” (s. 197-204), adlı yazıda, ilk kez Köl Tigin ve Bilge Kağan kitabelerinde yer alan, Radloff tarafından *öze*, Thomsen tarafından *üze* olarak okunan sözcüğün kökeni ile ilgili görüşler sıralandıktan sonra, Tekin *üze*’yi *üz* kökünden datif-lokatif eki *-A* ile türeyen bir zarf olarak açıklamakta ve bu açıklama ile ilgili tarihî ve modern kaynaklardaki diğer kanıtları ve örnekleri sıralamaktadır.

“Altaic Etymologies Based on ‘Sporadic Alternations’” (s. 205-213) adlı yazıda, Altay dilleri arasındaki düzenli ses değişimleri veya ses denkliklerinin yanı sıra, en az bunlar kadar *verimli* 9 ‘dağınık nöbetleşme’ ele alınmaktadır.

Bilindiği gibi İlk Türkçe **r² > Ana Türkçe z* değişimi yani *z*’leşme ve *l² > ş* değişimi yani *ş*’leşme Altay Dilleri Kuramı’nın temelini oluşturan en önemli ses denklikleridir. Tekin, “Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory” (s. 215-234) başlıklı makalesinde, bu kuramı destekleyen ses denkliklerinin/değişmelerinin, aslında, sorunun çözümünde belirleyici bir rol oynamadığını düşünen ve dolayısıyla kurama karşıt görüş sergileyen Alman Türkolog G. Doerfer’e cevap vermektedir.

Altay dilleri arasındaki ses denkliklerinin birçoğunu ilk defa fark eden Ramstedt, işteşlik eki *-ş-*’nin /ç/den geliştiğini öne sürmüştür. Tekin “Türkçe /ş/, Çuvaşça /ś/ ve Moğolca /ç/” (s. 235-240) başlıklı makalede, Ramstedt’in Türk. /ş/= Çuv. /ś/= Mo. /ç/ ses denkliğini gösteren yeni örnekler sunmakta, tarihî lehçeler ve özellikle Bulgarca/Çuvaşça aracılı

ğıyla Ramstedt'in bulduğu bu denkliğin doğruluğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.

“Turkic *tiš*, Chuvash *šāl* and Mongolian *šidün*” (s. 241-245). Altay Dilleri Kuramı'nın muhaliflerinden biri olan Sir Gerard Clauson'un, Türkçe *tiš* 'diş', Çuvaşça *šāl* ve Moğolca *šidün* sözcüklerinin etimolojik olarak birbirleriyle ilişkili olmadığını ileri süren bir yazısı üzerine, Tekin tarafından kaleme alınan bu makalede her üç sözcüğün de, Clauson'un iddiasının aksine, köken bakımından ilişkili olduğu ortaya konulmaktadır.

Türkçede vurgu genellikle son hecededir. Sözcüğe ek geldikçe, vurgu da sona kayar; ancak kimi ekler vurguyu üzerlerine çekmezler. Bunun nedeni, bu eklerle kurulmuş biçimlerin aslında birer sözcük grubu olmaları, vurgunun grubun son sözcüğüne ve genellikle gruptaki son sözcüğün de son hecesi üzerine gelmesidir. Bu noktadan hareketle, Tekin, “Olumsuzluk Eki *-ma-/me-*'nin Etimolojisi” (s. 247-252) başlıklı makalede, konuyla ilgili etimoloji denemelerini sıraladıktan sonra, ilk kez Ramstedt tarafından ortaya konulan açıklamayı geliştirmektedir. Buna göre Türkçede *-ma-* eki, eylemlerin *-m* ile yapılmış ad biçimlerine Tunguz dillerinde yaşayan olumsuz *e-* eyleminin getirilmesiyle oluşmuştur.

“внутритюрские свидетельства соответствия тюрского /š/ чувашско /š/ и монгольского /č/“ başlıklı makale 20 numaralı yazının yani “Türkçe /š/, Çuvaşça /š/ ve Moğolca /č/” başlıklı makalenin Rusça çevirisidir.

Türkçe olumsuzluk eki *-ma-*'nın kökeni üzerine yazılan “On the Origin of Turkic Negative Suffix (-mA-)” (261-268) başlıklı yazı, 22 numaralı makalenin; aynı şekilde “Turkic /š/, Chuvash /š/ and Mongolian /č/” (s. 269-274) başlığını taşıyan yazı da 20 no'lu makalenin İngilizce çevirisidir.

Tekin 1968 yılında yayımlanan yapıtı *A Grammar of Orkhon Turkic*'te araç durumu ekinden başka *-lɣu/-ligü* şeklinde bir *comitative* ekinden de söz etmiş ve bununla ilgili iki örnek sıralamıştı. Tekin'in okuyuşu ve yorumu Türkologlar arasında genel olarak kabul görmüş, ancak Sir Gerard Clauson ve Gerhard Doerfer farklı görüşler ortaya koymuşlardı. “Comitative Case in Orkhon Turkic” (s. 275-280) başlıklı makalede Clauson ve Doerfer'in *topluluk durumu eki* (comitative case suffix) *-lɣu/-ligü* ile ilgili karşıt görüşleri eleştirilmekte, bu eklerin Moğolca *topluluk durumu eki* *-lɣa/-lüge* ile bağlantılı olduğu ortaya konulmaktadır.

z'leşme ile ilgili makalelerinde, bulduğu 85 örnekle Genel Türkçe z'nin, r veya r'nin bir türünden geliştiğini ispat ederek Altay Dilleri Kuramı'nı güçlendiren Tekin "New Examples of the Zetacism" (s. 281-287) başlıklı makalesinde de 5'i yeni, 7 z'leşme örneğini bilim dünyasına sunmaktadır.

Çin tarihlerinden *Chin-shu*'da yer alan Hunca kısa bir beyit (ya da satır) ilk kez Shiratori tarafından yorumlanmış, Çince çeviri denemesiyle birlikte geçen yüzyılın başında yayımlanmıştır. "The Hunnic (Hsiung-Nu) Couplet in Chin-Su" (s. 289-297) başlıklı makalede Tekin konuyla ilgili olarak çalışma yapan Türkologların farklı okuma denemelerini ve yorumlarını eleştirerek dört sözcükten oluşan kendi okuma denemesini sunmaktadır.

Bilindiği gibi, Altayca /lç/, /lc/ ve /ç/ ses birimleri Çuvaşçada /s/ ile temsil edilmektedir. "Sigmatism in Chuvash Reviewed" (s. 298-307) başlıklı makalede, Çuvaşçadaki ş'leşme örnekleri Türk dillerinin yanı sıra Moğolca ve Macarca kanıtlarla, karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

Ana Türkçe uzun ünlüler, sonraki dönemlerde kısılırken birtakım seslik izler bırakmışlardır. Bu izlerden biri, uzun ünlülerin ikizleşmesidir. Söz başında y- türemesi Türk dillerinde örneklerine sıkça rastlanan uzun ünlüler ya da başka nedenlerle meydana gelen seslik bir olgudur. Tekin, "Türk Dillerinde Öncese y- Türemesi" (s. 308-326) başlıklı makalesinde, Çuvaşçanın yanı sıra tarihî ve modern Türk dil ve lehçelerinde bu olguyu araştırmaktadır. Tekin'e göre en eski y- öntüremeleri, İlk Türkçe (Pre-Turkic) döneminde meydana gelmiştir. Altay Dilleri Kuramı'na göre Türkçe tek heceli sözlerin çoğunun sonunda bir ünlü vardı. Altayca iki heceli bu sözcüklerin sonundaki kısa ve vurgusuz ünlü daha sonraki dönemlerde kaybolmuş, ancak kimi izler bırakmıştır.

"Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic" (s. 327-346), Eski ve Orta Türkçe eylemlerin geniş zaman eklerindeki ünlülerin, aslında daha eski ve özgün biçimleri iki heceli olan eylemlerin sonundaki ünlüler olduğunu ortaya koymaktadır.

"On the Origin of the Turkic Genitive Suffix" (s. 347-352) başlıklı makalede ilgi durumu ekinin kökeni üzerinde durulmaktadır. Buna göre, Genel Altayca ünlülerden sonra ilgi durumu eki olan {*-n}, ünsüzlerden sonra dar düz/yuvarlak bir ünlünün türemesiyle {*-(I)n} biçimine gelişmiş, daha sonra Türk dillerinde nazalleşmiştir.

“Yeni ‘Zetasizm’ Örnekleri” başlıklı makale, 27 numaralı İngilizce makalenin (New Examples of Zetacism) özeti niteliğindedir.

“Altaic Etymologies: I” (s. 356-375) başlıklı makalede, Altay dilleri arası karşılaştırmalarla 63 adet sözcüğün etimolojisi ve Ana Altayca *rekons-trüksiyonları* verilmektedir. Örneğin *arı* için Altayca *pāri biçimi önerilmektedir.

İlk kez Ramstedt tarafından ortaya konulan ses denkliklerinden biri de, /y/=n/ yani Türkçe söz başındaki /y/nin, Moğolca ve Mançu-Tunguzcada /n/’ye karşılık gelmesidir. Bu denklikle ilgili çok sayıda örnek vardır. Ancak Türkçe *yurt* ile Moğolca *nutug* arasındaki ilişki Ramstedt ve Poppe’nin de dikkatinden kaçmıştır.

Tekin, “Turkic *yurt*= Mongolian *nutug*” (s. 377-382) başlıklı makalede, Türkçe *yurt* ile yaklaşık aynı anlamı taşıyan *nutug* arasında fonetik ve semantik yakınlıkları, dolayısıyla bu iki sözcüğün aynı kökenden geldiğini (cognate) ortaya koymaktadır.

Altay Dilleri Kuramı’nın Ramstedt’ten sonra en güçlü teorisyenlerinden biri olan Prof. Dr. Talat TEKİN’in makaleleri, karşılaştırmalı dil bilim çalışmalarının da zirvesi niteliğindedir. Bu denli değerli ve seçkin yazıların bir araya getirilmiş olması, Altayistik araştırmaları için büyük bir kazançtır.

Emine YILMAZ ve Nurettin DEMİR tarafından yayıma hazırlanan “*Makaleler I, Altayistik*”, Altayistik ve Türkolojiiyi hayat tarzı hâline getirenlerin kütüphanelerinde mutlak surette bulunması gereken bir eserdir.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/ Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, yayın kurulu tarafından belirlenecek kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk dünyasıyla ilgili olarak, uluslar arası düzeyde yapılan bilimsel çalışmalarını kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimlerle ilgili konular başta olmak üzere, Türk dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda, alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakem ve yayım kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayım kabul edilmeyen yazıların, istek hâlinde bir nüshası yazarlarına iade edilir.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Ahmet Yesevi Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanlığına devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayıma kabul edilen yazılar için, yazarı ve hakemlerine yayın tarihinden itibaren bir ay içinde telif / inceleme ücreti ödenir. Ücret miktarı, her yıl başında yayın kurulunun önerisi üzerine yönetim kurulunca belirlenir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde yayın kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu karakterli harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adresi: Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve elmek (e-mail) adresi belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler, gönderilemediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile, 10 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Alıntılar eğik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

6. Şekiller ve Çizelgeler: Şekiller, küçültmede ve basımda sorun yaratmamak için siyah mürekkep ile düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydinger veya beyaz kağıda çizilmelidir. Her şekil ayrı bir sayfada olmalıdır. Şekiller numaralandırılmalı ve her şeklin altına başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır.

Çizelgeler de şekiller gibi, numaralandırılmalı ve her çizelgenin üstüne başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır. Şekil ve çizelgelerin başlıkları, kısa ve öz olarak seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Gerekli durumlarda açıklayıcı dipnot veya kısaltmalara şekil ve çizelgelerin hemen altında yer verilmelidir.

7. Resimler: Parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır. Özel koşullarda renkli resim baskısı yapılabilir.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Kaynak Verme: Dipnotlar, sadece açıklama için kullanılmalı ve açıklamalar da metnin sonunda verilmelidir. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Köksoy 2000); (Köksoy 2000: 15)

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın adı vd. yazılmalıdır: (İsen vd. 2002)

Kaynaklar kısmında ise diğer yazarlar da belirtilmelidir. Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976:131), bu konuda ....”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926) ....” (Çelik 1998’den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka tarih belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

<http://www.tdk.gov.tr/bilterim> (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olduğu takdirde yayımlanış tarihine göre sıralanacak; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilecektir:

KÖKSOY, Mümin (2000), *Türk Yükseköğretiminde Yabancı Dille Eğitim, Bilimlik Dergiler ve Türkçemiz*, Ankara: Bilig Yay.

TİMURTAŞ, F.Kadri (1951), “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”, *İÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (3) : 189-213.

SHAW, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M.Harmancı), İstanbul: Sermet Matb.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere üç nüsha olarak, disketiyle birlikte bilig adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler/ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to the subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion about the scientific studies on the international level concerning Turkish World.

The articles firstly related to social sciences subjects and dealing with the historical and current issues and problems and suggesting solutions for the Turkish World are published in *bilig*.

An article sent to *bilig* should be an original article which contribute knowledge and scientific information to its field or a study that bring forth new views and perspectives on previously written scholarly works. Articles introducing works and personalities, announcing new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if stated so beforehand.

Evaluation of Articles

The articles forwarded to *bilig* are first studied by the Editorial Board in terms of the journal's principles those found acceptable are sent to two referees who are well-known for their works in that field. Names of the referees are confidential and referee reports are safe-kept for five years. In case one referee report is negative and the other is favorable, the article may be sent to a third referee for re-evaluation. The authors of the articles are to consider the criticisms, suggestions and corrections of the referees and editorial board. If they disagree, they are entitled to counterpresent their views and justifications. Only the original copy of the unaccepted articles may be returned upon request.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility for the

published articles belongs to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted during full reference to the articles.

Payments to the authors and referees for their contributions are made within one month after publication. The amounts of payments are determined by the Editorial Board subject to the approval by the Board of Trustees.

The Language of the Journal

Turkiye Turkish is the Language of the journal. Articles presented in English or other Turkish dialects may be published not exceeding one third of an issue. Articles submitted in Turkish dialects may be published after they are translated into Turkiye Turkish upon the decision of the Editorial Board if necessary.

Writing Rules

In general the following are to be observed in writing the articles for bilig:

- 1. Title of the Article:** Title should be in suitable for the content and the one that expresses it best, and should be bold letters.
- 2. Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are in capital letters and bold, addresses in normal italic letters; institution the author works at, contact and e-mail addresses should be specified.
- 3. Abstract:** In the beginning of the article there should be an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the abstract body there should be key words, minimum 3 and maximum 8 words. At the end of the article there should titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be attached by the journal.
- 4. Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 3 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
- 5. Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings can be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendixes) should be in capital letters; interval and sub-

headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).

6. Figures and Tables: Figures should be drawn on tracing or white paper in ink so as not to cause problems in printing or reducing in size. Each figure should be on a separate page. Figures should be numbered with a caption of the title in Turkish first and English below it.

Tables should also be numbered and have the title in Turkish first and English below it. The titles of the figures and tables should be clear and concise, and the first letters of each word should be capitalized. When necessary footnotes and acronyms should be below the captions.

7. Pictures: Should be on highly contrasted photo papers. Rules for figures and tables are applied for pictures as well. In special cases color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. Authors having the necessary technical facilities may themselves insert the related figures, drawings and pictures into text. Those without any technical facilities will leave the proportional sizes of empty space for pictures within the text numbering them.

8. Stating the Source: Endnotes should be only for explanation and explanations should be at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follows:

(Köksoy 2000); (Köksoy 2000: 15)

When sources with several authors are mentioned, the name of first author is written and for others (et. al) is added.

(İsen et al. 2002)

Full reference including all the names of authors should be given in the list of references. If there is name of the referred authors within the text then only the publication date should be written:

“Tanpınar (1976:131) on this issue ....”

In the sources and manuscripts with no publication date only the name of author; in encyclopedias and other sources without authors only the name of the source should be written

In the secondary sources quoted original source should also be pointed:

“Köprülü (1926) ....” (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s), the date(s) and moreover should be stated in the references.

<http://www.tdk.gov.tr/bilterim> (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in the alphabetic order as shown in the example below. If there are more than one source of an author then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will shown as (1980a, 1980b):

KÖKSOY, Mümin (2000), *Türk Yükseköğretiminde Yabancı Dille Eğitim, Bilimlik Dergiler ve Türkçemiz*, Ankara: Bilig Yay.

TİMURTAŞ, F.Kadri (1951), “*Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri*”, İÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV (3) : 189-213.

SHAW, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M.Harmancı), İstanbul: Sermet Matb.

How to Forward the Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies, one original and two photocopied forms with a floppy disk to bilig to the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach bilig within not later than one month. Minor editing may be done by the editorial board.

Correspondence Address

bilig Dergisi

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06430 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr